

ZVONIMIR KULUNDŽIĆ

GLAGOLJAŠKA ŠTAMPARIJA XV—XVI STOLJEĆA
KOSINJ — SENJ — RIJEKA

Historiografska i bibliografska obrada

U V O D

Stara senjska glagoljaška štamparija, za koju znamo da je djelovala na prijelomu XV i XVI stoljeća, preciznije za koju prema do sada raspoloživim materijalima možemo pouzdano reći da je djelovala od početka godine 1494.¹ do početka godine 1508.² — a koja je, kako nam se to zadnjih godina očitava sve plastičnije, započela radom još god. 1482.³ u danas malom i neznatnom ličkom selu Kosinju (koje je u ono vrijeme bilo veoma značajan vjersko-kulturni centar), završila je u Rijeci negdje sredinom god. 1531.⁴ Ona je djelovala, dakle, punih pola stoljeća i to predstavlja svakako jedan od najznačajnijih kulturnih dometa hrvatskog naroda na samim počecima novog vijeka.

O njenom je djelovanju do sada u našoj historiji, historiji književnosti i bibliografiji bilo veoma malo govora — i njen značaj nije ni izdaleka sagledan u svome totalitetu, kao što kod nas do sada nije sagledan ni značaj štamparstva kao historijske pojave. Zbog toga je potrebno čitavom kompleksu tih krupnih i za našu kulturnu historiju veoma značajnih pitanja pristupiti ne samo *ab ovo*, nego i najsvestranije i najiscrpnije, jer ćemo samo na taj način bar djelomično nadoknaditi ono što je propušteno stoljećima; jer ćemo samo na taj način iskupiti svoj dug koji na tom planu dugujemo pokoljenjima što dolaze iza nas; jer ćemo samo na taj način popuniti praznine, da bi ubuduće u našoj historiji ta krupna tekovina našega naroda našla svoje dostojno mjesto i da bi se na njoj mogle vršiti daljnje historijske nadogradnje.

Međutim, kako sam ja baš o tim polaznim i principijelnim postavkama pisao opširno na drugom mjestu, govoreći o značaju štamparstva u historiji pojedinih naroda, o našem dosadašnjem odnosu prema toj grani naše kulturne historije, kao i o prvim (Karamanovim i Sovićevim) historijskim vijestima o izdanjima naše glagoljaške štamparije, to ću — da se ne ponavljam, ovdje preći odmah na historiografsku i bibliografsku obradu naše stare glagoljaške

štamparije i njenih izdanja, jer su to zapravo okviri u kojima treba da se kreću razmatranja ovog priloga.

Budući da ovaj prilog predstavlja fragment mnogo veće monografije o tom predmetu (koju ću, nadam se, jednog dana objaviti u posebnoj knjizi), oni čitaoci koji misle detaljnije studirati tu materiju, neka potraže taj uvodni prilog (koji je trebao izaći iz štampe prije ovog), ili treći dio ove monografije, na kojem još uvijek radim i koji će izaći, vjerojatno, sljedeće godine.

HISTORIJAT HISTORIOGRAFIJE NAŠE GLAGOLJAŠKE ŠTAMPARIJE

Pavao Ritter Vitezović — Ako iz ovih naših razmatranja benevolentno ispuštimo pisce kajkavskog područja, kao što su začetnici naše historiografije Antun Vramec (1538—1587), skoro dva stoljeća kasnije Adam Baltazar Krčelić (1715—1778) i iza njega još pola stoljeća kasniji Tomaš Mikloušić (1767—1833) — sva tri svećenika — kao ljude koji su, djelujući u Zagrebu i njegovoj neposrednoj blizini, bili zaista u minimalnoj mogućnosti da se upoznaju s izdanjima glagoljaške štamparije — iznenadit ćemo se utoliko više ako uočimo da historijski značaj naše glagoljaške štamparije i njenih izdanja nije uočio Pavao Ritter Vitezović (1652—1713), koji je bio nesamo Senjanin rodom, nego i ravnatelj *Zemaljske tiskare* u Zagrebu, a koji je, živeći u Senju stopedesetak godina iza prestanka te štamparije, mogao lako imati u rukama njena izdanja i koji je mogao slušati još dosta živu tradiciju o njoj. On je osim toga među svojim suvremenicima svakako najbolje osjetio i znao koliki je značaj štamparije i štampane knjige u životu svakog naroda, što je i najdjelotvornije dokazao samim svojim radom. I pored svega toga čudno je da to Vitezović nije osjetio i zabilježio i kao Senjanin, koji se uvijek ponosio svojim senjskim porijeklom i potpisivao *Paulo Ritter de Segna, nobili Croata* (P. R. Senjanin, plemeni Hrvat); koji je bio poslanik grada Senja na Saboru u Sopronju i zastupnik senjski na carskom dvoru u Beču, u vrijeme kad je značaj štamparije i štampane riječi onako precizno ocijenio senjski biskup Sebastijan Glavinić, koji je god. 1691/2 vršeći vizitaciju po Lici, došavši u Kosinj, zabilježio,⁵ da je to mjesto »bilo slavno i nadaleko poznato, vani i u zemlji«, zbog toga što su u njemu »štampani ilirski brevijari«. Taj duh je dakle živio u Senju, baš u vrijeme kad je u njemu boravio i Vitezović, a teško bi bilo i pretpostaviti, da se Glavinić i Vitezović, s obzirom na svoje funkcije, nisu i osobno poznavali, a to znači da su i osobno svakako razgovarali o tim stvarima. Ako je Glavinić znao da je Kosinj slavan i nadaleko poznat zbog svoje štamparije, onda je on morao zastupniku grada Senja reći, da je i grad Senj neposredno iza Kosinja, imao svoju štampariju, koja je za Senj morala značiti svakako ono isto što i kosinjska za Kosinj. Pretpostaviti pak, da Glavinić nije znao za senjsku štampariju i njena izdanja, pa i da ta izdanja nije imao u svojoj biskupskoj biblioteci, bilo bi vrlo teško.

U svom za našu historiografiju neobično značajnom djelu *Kronika*,⁶ koje je izišlo nepunih pet godina iza Glavinićeve vizitacije, a koje je dobrim dijelom razrađivanje Vramčeve *Kronike*, Vitezović dopušta da ga ponese njegovo lokalpatriotsko senjsko osjećanje i u vremenskom razdoblju u kojem je djelovala glagoljaška štamparija u Senju, relativno mnogo spominje Senj: »1492. herceg Ivan Korvin, Matijaša krala vugerskoga sin, poslao je Senjanom za kapitana Imbriha Derenčina...«; 1493. da je na Udbinskom polju poginulo »najveć Se-

njenov«; »Kralj Vladislav poslao je bana Horvatom, i Senjanom glavom Imbriha Perenia«; 1494. »Papa Senjanom veliku pomoć poslao je u penezeh, i učinio varoške zide popraviti, turne zidati«; 1496. »Zmutnje med Senjani podignjene jesu bile . . . Ono vreme bili u Senju dva glavara, Mikula Kolonić i Ivan Gyoan«; 1516. »Kralj Vladislav . . . poslao je Senjanom pomoć suprot Turčinu u penezeh«; 1520. »Tužbe velike od Senjanov na bana. Kralj Lavs obećao je Senjanom osebnoga kapitana . . .« Itd.

Ali o tome da je u to vrijeme u Senju djelovala štamparija i da su se u njoj štampale knjige na hrvatskom jeziku — za koje sam — ako ne mogu baš dokazati da ih je vidio svojim očima i držao u svojim rukama — ipak duboko uvjeren da mu nisu mogle ostati nepoznate i da ih je svakako i vidio u biskupovoj knjižnici, o tome on ne spominje ni riječi. To, što o tome Vitezović ne spominje ni jedne riječi, to nas svakako, s obzirom na činjenicu da se tu radi baš o njemu — Senjaninu, historičaru i štamparu — mora zaista višestruko iznenaditi.

Ivan Švear — Samo tri godine nakon Mikloušičeve knjige pojavila se u Zagrebu — god. 1842. — četvrta knjiga, za ono vrijeme po opsegu zaista monumentalnog djela »župnika u Sesvetih kod Požege« Ivana Šveara, koja usprkos svim svojim manama kao pionirsko djelo zauzima i te kako značajno mjesto u analizama naše historiografije. To njegovo djelo, koje nosi naslov *Ogledalo Ilirijuma iliti dogodovština Ilirah, zatim Slovinah, a najposle Horvatah i Serbljah zvanih, od potopa, to jest godine svijeta 1656. na četiri strane razdjeljena i po dugoterpnom poslu na svjetlo dana*, a u kojem se taj vrlo domoljubac raspričao nadugo i naširoko o svemu i svačemu, o glagoljaškoj štampariji i o njenim izdanjima ne piše savršeno ništa. A teško bi bilo i pretpostaviti da Mikloušić i Švear, koji su pokazali zaista veoma živ interes za tadanju našu književnost i historiografiju, nisu saznali bar za Šafaříkovo djelo.⁷

Ivan Kukuljević Sakcinski — I tako je trebalo da prođe četvrti stoljeća, dok se u Hrvatskoj nije našao historičar, i to izvan redova svećenstva, koji je prvi obratio pažnju na glagoljašku štampariju u Senju kao historijsku pojavu, iako još uvijek ne kao temu za sebe, nego uz ličnost koja je djelovala u njoj, uz ličnost Grgura Senjanina. To je učinio za hrvatsku historiografiju neobično zaslužni Ivan Kukuljević Sakcinski (1816—1889) koji je, osno-
vavši *Društvo za jugoslavensku pověstnicu i starine*, god. 1851. počeo kao organ tog društva izdavati *Arhiv za pověstnicu jugoslavensku*. U prvoj knjizi *Arhiva* — koju je najviše popunio on sam — Kukuljević je napisao niz biografija pod naslovom *Tiskari jugoslavenski XV. i XVI. vjeka*, za koje sam kaže: »Život sljedećih tiskarah izvađen je, s nekim promenami, iz mog povećeg rukopisa, koji će s vremenom pod naslovom *Životopisi ilirskih umětnikah* na světlo izići.«

U odlomku *Grgur Senjanin*, nakon kratkog uvoda o značenju glagoljice Kukuljević o njemu, a samim tim i o glagoljaškoj štampariji u Senju kaže ovo: »Prije sam već napomenuo, kako je glagoljski *Misal* od god. 1483. prva knjiga tiskana na našem jeziku. Nu Grgur Senjanin prvi je poznati knjigotiskar glagoljski. Bez sumnje otišao je za mlada još u Mletke, nauči se tu umětnost knjigotiskarstva i postane meštom. Kao takav valja da je bio na glasu, jer god. 1507 obrati na njega više redovnikah i gospode senjske svoju pozornost i on bude po Arcidjaku i vikaru Senjskom Silvestru Bedričiću pozvan da

dođe u svoje rodno mjesto i da tu tiska nekoliko knjigah. Na ovaj poziv dodje Grgur zaista sa svojom tiskarnom u Senj i svrši 27 Kolovoza god. 1507 svoje prvo djelo pod naslovom: *Naručnik plebanušev*. Knjigu ovu bijaše Dominik Urban iz Otočca i Toma Djakon, Kanonici crkve Senjske, trudom također inih redovnikah preveli iz latinskog polag Guida de Monte Rotherii Manipulus Curatorum. Kod izdanja ove knjige ima velike zasluge gore spomenuti Silvestar Bedričić, koj ne samo da je svoga zemljaka Grgura sa njegovom tiskarnom u svoju kuću primio, nego ga je također bez sumnje i s novci podupirao. Vredno je da se tu navedu one iste reči kako se nalaze u rečenom *Naručniku*. Straga naime ove knjige stoji natiskano sljedeće: (Slijedi kolofon iz *Naručnika*, koji je ovdje preštampan na str. 224). — Osim ove knjige tiskao je Grgur iste godine 1507. u Senju: *Transitus Hieronymi* na hrvatskom jeziku, a god. 1507 *Kvarežimal*. Obadvoje na trošak gore rečenog Bedričića. Moguće je da se isti pod starost svoju u Rčku preseli, ili da su njegova pismena prenešena onamo, buduć da god. 1531. nalazimo jednu glagoljsku tiskarnu i u Rčci, gdje je osim jednog Misala, kog biskup Modruški Kožičić na svjetlo izda, tiskano i drugo djelo istoga biskupa pod sljedećim naslovom: Šimuna Kožičića Zadranina biskupa modruškoga knjižice od žitja rimskih Archiereov i cesarov, od Petra i Julija daže do sadanih Klimenta sedmoga i Karla petoga, let gospodnih 1531. Straga: Štampano v rici v hižah prebivanja gna. Šimuna biskupa modruškoga, vladajuću vedrenomu gnu. Ferdinandu kralju rimskomu, ugarskomu, českomu i prč. na vrime vzveličenoga gna. Mikule jurišića kapitana ričkoga dan 15 maja leta od Kristova rojstva 1531. Ista knjiga narešena je sa više drvorezah. Pismena su prekrasna, format u 4 ini.⁸

Kao što se vidi, Kukuljevićevo znanje o tom problemu kroz stotinu proteklih godina od Karamanovih i Sovićevih vijesti, nije odmaklo dalje od onoga što su njih dvojica znali i zabilježili. I Kukuljević zna samo za tri senjska izdanja (*Naručnik*, *Tranzit* i *Kvarežimal*), samo što je on u *Carskoj knjižnici* u Beču našao *Naručnik plebanušev* i prepričava podatke iz kolofona kojeg citira u cijelosti. Pored drugih beznačajnih, Kukuljević pri tom čini i jednu krupnu grešku koja će se nekritičkim prepričavanjem prenositi sve do naših dana, o Urbanu iz Otočca i Tomi Đakonu kao prevodiocima, dok su oni u stvari bili slagari. Osim toga, na osnovi dotad pronađenih i poznatih mu knjiga i Kukuljević tvrdi da je glagoljaška štamparija u Senju otpočela radom god. 1507, jer nije znao za podatke za koje će se saznati trideset i šest godina kasnije, pronalaskom knjižice *Spovid općena* iz god. 1496, odnosno još kasnije pronalaskom *Misala* iz 1494.

I sad, kad je ta problematika bila iznesena na tako autoritativnom mjestu, a isto tako i od najautoritativnije ličnosti toga doba, morali bismo očekivati da će bar ubuduće naša glagoljaška štamparija u hrvatskoj povijesti i kulturi naći ono mjesto koje joj pripada.

Stjepan Sabljak — Ako ostavimo po strani radove manjeg značaja, vidjet ćemo da za glagoljašku štampariju u Senju ili uopće nije znao ili joj nije pridavao nikakvu važnost, historičar i latinist Stjepan Sabljak, direktor Senjske gimnazije, autor prve skice historije Senja,⁹ koja je objavljena god. 1853. — što moramo zaključiti po tom što ju on u svom radu ne spominje niti jednom jedinom riječju. Po njemu Senjani u hrvatsku historiju ne ulaze ni po čemu drugome, nego samo kao ljudi koji su stalno ratovali, koji su bili veoma pobožni i uvijek vjerni svom vrhovnom pontifeksu, rimskom papi.

Manoilo Sladović — Isti je slučaj i s gimnazijskim profesorom i svećenikom Biskupije senjske Manoilom Sladovićem koji isto tako ne spominje niti glagoljašku tiskaru u Senju na prijelazu iz 15. u 16. stoljeće, niti jednu knjigu štampanu u toj tiskari, u svojoj za ono vrijeme veoma opsežnoj knjizi u *Povjesti biskupijah senjske i modruške ili krbavske* (Trst, 1856). On to ne spominje, štaviše, ni u posebnom veoma kratkom poglavlju posvećenom glagoljici, na kraju knjige, gdje kaže:

»Glagoljica je stara kano cirulica ako ne starija. U našoj biskupiji imamo za nju povlast da ju smijemo rabiti u službi božjoj i svetih kano i bogoslužbenih knjigah. Tu je povlast nam potvrdio papa Inocent IV. 1248. u pismu na senjskoga biskupa danom... Glagoljica bila je u porabi po Istri, Primorju hrvatskom i Krajini, dobrim dijelom po Pauriji hrvatskoj, po Dalmaciji do Cetine i Neretve, pače i po Slavoniji amo tamo. Cesar Karlo IV zavede glagoljske kaluđere u Zlatni Prag 1347. gdje su do 1436 bivali... Prva knjiga glagoljska i to štampana nosi god. 1483. Godina 1596. nastojaše oglajski patrijarh Franko Barbaro glagoljicu stegnuti a latinicu uvesti...«.

Dakle, od god. 1483, kad je štampan naš *editio princeps*, *Misal* iz te godine, Sladović preskače na god. 1596, a izdanja glagoljaške štamparije u Senju iz godina između 1494. do 1508. uopće i ne spominje. To nas mora utoliko više iznenaditi, što normalno ne bismo smjeli ni pretpostaviti da njemu kao ni Stjepanu Sabljaku — a obojica su bili historičari po struci — nije bio poznat već spomenuti rad Ivana Kukuljevića Sakcinskog, o starim jugoslavenskim tiskarima XV i XVI stoljeća u *Arkivu* za god. 1851, koji je izišao samo dvije, odnosno samo pet godina ranije.¹⁰

Antun Mažuranić — Isto tako iznenađuje činjenica da za senjsku štampariju jednostavno nije znao ni Kukuljevićev prijatelj Antun Mažuranić (1805—1888), gimnazijski profesor, autor nekih udžbenika i sam književnik i priređivač djela nekoliko starih hrvatskih pisaca (Lucića, Vetranovića, Ignjata Đurđevića) i *Vinodolskog zakonika*. Mažuranić je ne samo morao čitati Kukuljevićevu raspravu o starim jugoslavenskim tiskarima u *Arkivu*, nego ju je vjerojatno i redigirao i korigirao, jer se tada tim poslovima on najviše bavio u Zagrebu. U svojoj raspravi *Kratak pregled stare literature hervatske*,¹¹ koju je on objavio četiri godine nakon Kukuljevićeve spomenute rasprave i godinu dana prije njegova puta u Senj, a koja predstavlja svakako pionirsko djelo na tom sektoru, za Mažuranića ne postoji ni prvi štampani hrvatski *Misal* god. 1483, ni glagoljaška štamparija u Senju, ni kasnije na Rijeci. On kaže: »Kašić spominje (1640) da je prvi takov evandjelistar izdao neki Andriulić, ali ništa ne veli kada. Iza toga izdao je evangjelje i epistole za sve nedelje i svetkovine franciškan Bernardin Splitjanin (de Spalato), u Mletcih, gotskimi slovi 1495.«

Ivan Berčić — Trideset i tri godine iza Šafaříkove knjige o historiji jugoslavenske književnosti, osam godina nakon Kukuljevićeve rasprave *Tiskari jugoslavenski* i samo godinu dana prije Kukuljevićeve monografije o Senju u Vukotinićevu *Leptiru*, marljivi i neobično zaslužni Ivan Berčić (1824—1870), koji se smatra »uskrisiteljem glagoljskih nauka u Dalmaciji« (V. Jagić), objavio je svoje, možemo slobodno reći, epohalno djelo *Chrestomathia linguae vetero-slovenicae caractere glagolitico*...¹² Tu je objavio kao jezične spomenike nekoliko fragmenata koji su normalno trebali izazvati najveću pažnju naučnih krugova u Hrvatskoj, a koji su prošli uglavnom nezapaženi. Na str. 113—115

Berčić je objavio pod br. 34 i naslovom *Ex Rituali circa a 1507, Seniae impresso, fragmente Marci IV, 35—40; Marci X, 13—14 i Invocationes Sanctor. ad bened. fontis baptism. Sabbato S.* — te na str. 116—117, pod br. 35 i naslovom *Ex Missali cca a 1507 Seniae impresso, fragmente Exodi XXXII, 7—8, 13—14, Ps. XLIII, 1—2, 26, te konačno Joan II, 13—35, 23—25.*

Iako je Berčić već tada bio uvažavan kao ugledni crkveni dostojanstvenik, koji je vršio i razne veoma odgovorne funkcije, a još više kao veoma solidan učenjak, to da on u nauku unosi dvije dotada nepoznate knjige štampane u senjskoj glagoljaškoj štampariji, nije izazvalo nikakav utisak, bolje rečeno nije ostavilo nikakva traga u naučnom svijetu jer nije potaklo nikoga da se upusti u detaljnije ispitivanje historijata glagoljaške štamparije u Senju.

To Berčićevo otkriće, kao što smo već vidjeli, nije interesiralo ni tada vodećeg hrvatskog historičara Ivana Kukuljevića Sakcinskog. Štaviše ni onda kad je pisao i kasnije redigirao svoju monografiju o Senju, Kukuljević nije spomenuo u tom momentu pet već poznatih izdanja: tri koja su zabilježili Karaman i Sović — *Transit, Naručnik* i *Korizmenjak* — te dva koja je godinu dana prije toga objavio Berčić: *Misal* i *Mirakuli*. Kukuljević tu dopunu nije izvršio ni desetak godina kasnije kad je tu svoju raspravu iz *Leptira* redigirao i preštam-pavao u knjigu *Neke gradine u Hrvatskoj*, ni nakon daljnjih pet godina kad ju je redigirao za Štandlov album *Fotografijskih slika*.

S druge strane, pak, ne bi se moglo reći da taj Berčićev rad, kompletno uzevši, tj. njegova *Chrestomathija*, nije naišla na odziv kod čitalaca jer je on pet godina kasnije izdao novo izdanje, ovaj put pod hrvatskim naslovom, s hrvatskim uvodom, naslovima poglavlja i objašnjenima. U predgovoru Berčić je naglasio: »Rasprodav u dvie godine sve komade glagolske *Chrestomathije* tiskane 1859...«, što je svakako za knjigu takvog karaktera, i to još u ono doba, upravo iznenađujuće.

Dok u *Chrestomathiji* Berčić nije dao nikakvo objašnjenje o porijeklu dviju dotada nepoznatih knjiga koje navodi kao izdanja glagoljaške štamparije u Senju, u ovoj *Čitanci*, u *Kratkom popisu rukopisah i tiskopisah iz kojih su uzeta poglavlja za ovu Čitanku*, u *Hrvatskom razredu*, pod br. 37. i 38. navodi slijedeće: *Trebnik* ili *Obrednik*, tiskan po svoj prilici u Senju okolo god. 1507. Jedan komad nešto okrnjen našao sam godine 1849. u Birbinju.« — »*Misal* tiskan po svoj prilici oko god. 1507. u Senju. Jedan iztisak bez prvih i zadnjih listovah nadje u Pakoštanih djak Srećko Bakija god. 1863, a ja nadjoh jedan list toga izdanja još god. 1849, pa još druga dva lista god. 1854.¹³

Dalje podatke Berčić ne daje, niti mi je poznato da je on kasnije kojom zgodom, sve do svoje smrti (1870) o tome štogod napisao. Pred kraj svog kratkotrajnog života Berčić je dosta iscrpno opisao, kako je došao do fragmenata tih senjskih izdanja — i tu svoju raspravu podnio *Jugoslavenskoj akademiji* koja ju je prihvatila za štampu god. 1869, ali je ona, govoreno tadašnjim jezikom, »ugledala svijetlo dana« tek dvanaest godina kasnije, god. 1881. Zbog toga ću o toj raspravi, u ovom historiografskom pregledu, govoriti nešto kasnije.

Šime Ljubić — Nakon toga, od značajnijih djela, na koje u ovom pregledu moramo obratiti pažnju, dolazi iscrpno i za historiju naše književnosti upravo epohalno djelo Šime Ljubića *Ogledalo književne poviesti Jugoslavjanske na podučavanje mladeži* izdano u dvije knjige u Rijeci, god. 1864. i 1869. Šimi Ljubiću, koji je po struci bio zapravo arheolog i historičar, danas moramo odati priznanje da je bio zapravo ne samo prvi koji je na glagoljašku štampariju

u Senju obratio dužnu pažnju i uvrstio je u jedno veće djelo popularnije naravi, nego i da je bio u toku događaja, da je pratio najnovije naučne rezultate o predmetu s kojim se bavio.

Govoreći o značaju same štampe, Ljubić kaže: »Malo godina po iznašašću tiska ustadoše i naši narodnjaci, da svoje domaće pismo i staro-slavenski jezik tiskom u narodu, a u svojoj crkvi navlastito, to bolje utvrde i od pokvarenja sačuvaju. Nam je sada u pregled samo izjaviti poglavito proizvode tako veledušne težnje i dobrozaslužne zabave, te nuz to naznačiti barem one od sunarodnika naših, koji su čvršće i slavnije ovom stazom radili na korist svoje mile domovine, i vienac si neumrle slave saopleli.«¹⁴

Potom Ljubić prelazi na *Misal* iz g. 1483. za koji smatra slijedeće: »Vjerojatno je, da ovaj misal bi tiskan kod Andrie de Thoresanis od Asule, od koga se znade, da je god. 1493. u Mletcih svoj časoslov (horologion)¹⁵ izdao cirilicom, i da su njegovi nasljednici nastavili tiskati naše knjige crkvene, te god. 1562.¹⁶ na svietlo dali glagoljski breviar, koga se jedan iztiskak nahodi u Kukuljevića.«

Na ovom mjestu nije važno što se ta Ljubićeva pretpostavka o štampanju *Misala* iz 1483. u Veneciji, koja se čpet oslanja na Kukuljevićevu pretpostavku,¹⁷ ne temelji zapravo ni na čemu i što se u nauci nekritički ponavlja već punih stotinu godina, a koja se dubljim istraživanjima pokazala pogrešnom. Važnije je da je Ljubić pravilno zapazio značaj glagoljaške štamparije u Senju za hrvatsku kulturu, koji je sintetizirao ovako:

»Prvi narodni glagoljski knjigotiskar bi Grgur Senjanin. Vjerojatno je, da je on u Mletcih tiskarstvo naučio. God 1507. Silvestar Bedričić, vikar Senjske biskupije, i s njim poglavite osobe onoga grada, pozvaše ga, da dodje u svoje rodno mjesto i da tu nastavi tiskanje narodnih knjiga. Grgur ugodu želji svojih sugradjana, te 27. kolovoza iste godine u Senju dovrši svoje prvo dielo pod naslovom *Naručnik* (ritual) *plebanušev*, prevedeno s latinskoga polag Gvida de Monte Rotherii *Manipulus Curatorum*. S traga ove knjige čita se: Ove knjige . . . (itd) Iztiskak se nalazi u carskoj knjižnici u Beču. Grgur natiska iste godine u Senju: *Transitus Hieronymi* na hrvatskom jeziku, a god. 1508. *Kvarežimal* i *Postni kazani* fratra Roberta sve troškom gore rečenoga Bedričića. Brčić u dielu *Chrestomathia Linguae Veteroslovenicae* iznosi komad iz *misala hrvatskoga* godine 1507. tiskana u Senju.«¹⁸

U produžetku svojih izlaganja Ljubić, oslanjajući se na Kukuljevića, veoma sretno i inventivno, povezuje djelovanje glagoljaške štamparije u Senju s njenim kasnijim djelovanjem u Rijeci: »God. 1531. glagoljsku tiskaru nalazimo u Rieci. Moguće je ko što veli Kukuljević, da se je zgor pomenuti Grgur Senjanin pod svoju starost preselio u Rieku, ili da su tamo njegova pismena prenesena bila. Knjige, koje su u Rieci tiskom na sviet izašle, jesu: a) *Misal hrvacki* . . . 1531; b) *Knjižice od žitja rimskih Arhiereov* . . . 1531; c) *Bukvar*, u Rieci, možda iste god. 1531.«¹⁹

Šimun Balenović — Šest godina nakon Šime Ljubića, g. 1870, naših starih štamparija, među njima i glagoljaške, dotiču se u svojim knjigama, još dva hrvatska pisca, koje ovdje valja navesti: skromni Šimun Balenović i daleko značajniji Ivan Krstitelj Tkalčić. Šimun Balenović (1835—1872), koji se kao knjižničar nadbiskupske knjižnice i urednik *Katoličkog lista* bavio i historijom, u svojoj popularno pisanoj i najširim slojevima naroda namijenjenoj *Povjestnici hrvatskoga naroda* kaže:

»Oko polovine petnaeste stotine izašla je štampa (tisak) . . . Prem je za čudo koliko i kako krasno bilo jurve napisanih knjigah, razumi se vendar na prvi mah, koliko je to golema bila muka prepisivati, pak i golem trošak. Kako je štampa rastla i brzo se u svijet razžirila, tako je i znanost naglo potegla napried. Ta štampom možeš govoriti s cijelim narodom i vas narod s narodom.«

Govoreći o štampi kod nas, Balenović produžava: »Prešla je amo u naše strane također štampa. Prva misnica knjiga glagoljskim pismom izašla je godine 1483. i još do konca stotine petnaeste postavi štampariju Makarij redovnik na Cetinju u Crnoj Gori. Početkom šestnaeste stotine pozvao Bedričić Silvestar senjski arhidjakon svoga brata Grgura Senjanina iz Venecije u Senj, pak je on sbilja postavio štampariju u rodno si mjesto i štampao prvu knjigu glagoljskim pismom. Prvu stalnu slovinsku štampariju postavio je u Veneciji gradu Božidar Vuković, potomak Vuka kneza srbskoga. U Mileševu samostanu u Hercegovini postavio bio štampariju glasoviti redovnik Mardarij. Ala grdna i čudna napredka, da je sudbina ljudska pustila; nu sa zapada vjerozakonski ratovi, a s istoka Turčin baciše narode za stotine unatrag!«²⁰

Kao što vidimo, Balenović tu, zapravo, ne donosi ništa novoga, a u njegovom tekstu se nalazi i nekoliko grešaka (Grgur Senjanin nije brat Bedričićev; štamparija Božidara Vukovića nije prva slavenska stalna štamparija; Mileševu nije u Hercegovini . . . itd), ali sve to na ovom mjestu nije važno. Taj njegov tekst ja ne citiram zbog toga, nego da vidimo da je Balenović znao pravilno procijeniti značaj štamparstva u historiji nekog naroda jer će se iza njega u Hrvatskoj naći historičara koji to neće ni znati, ni osjećati.

Ivan Krstitelj Tkalčić — Manje je taj značaj osjetio Ivan Krstitelj Tkalčić (1840—1905) koji si je svojim prinosima u historiji hrvatske historiografije osigurao neuporedivo istaknutije mjesto od Balenovića. Kako nas ovdje više interesira način na koji Tkalčić tretira tiskarstvo i u okviru njega našu glagoljašku štampariju u Senju, citirat ću iz njegove *Poviesti Hrvata*²¹ cjelokupni tekst, što ga on navodi o tim pitanjima, i to u odsjeku *Književnost*, kao njegov završni pasus:

»Tiskarstvo takodjer dokazuje kako je naš narod cienio umjetnost. Prvi muž komu bi sudjeno da izmedju svih Slovjenah nauči ovu prekrasnu umjetnost, bijaše Andrija Paltašić Kotoranin. Ni dvadeset godinah nije prošlo što je otisnuta bila prva biblija, kada naš Andrija utisnu u Mletcih prvu knjigu (1473), a ne dugo iza toga nadari i narod hrvatski prvom bogoslužnom knjigom misalom glagoljskim g. 1483.²² I na slovjenskom jugu i to u Cetinju na Crnoj gori slavni monak Makarij pomoćju svoga gospodara Gjura Crnojevića otisnu slovjenski oktoih ili osmoglasnik (1494), a odmah za njim i psaltir. Ne dugo zatim (1507 i 8) otvori u Senju tiskarnu Grgur Senjanin, koj obogati književnost hrvatsku valjanima dieli. Ovamo pribrojiti valja jošter Pahomiju Crnogorca (1517) i Božidara Vukovića (1519—1540).«

Tadija Smičiklas — Citate iz Ljubićeva, Balenovićeva i Tkalčićeva djela bilo je ovdje potrebno navesti i zbog toga da se vidi da je u to doba značaj štamparije u historiji naroda, kao i značaj glagoljaške štamparije u historiji hrvatskog naroda, bio već istaknut i u popularnim historiografskim djelima. Utoliko više iznenađuje da to nije osjetio Tadija Smičiklas (1843—1914), koji je znao pisati zanosnije o hrvatskoj povijesti nego i jedan naš historičar i prije i poslije njega; čiju je *Poviest hrvatsku* kao neko nacio-

nalno evanđelje čitalo nekoliko hrvatskih generacija, nadahnjujući se njome u svome djelovanju.

Pišući nakon svih dosada citiranih autora, a samo osam godina prije svoje epohalne *Poviesti hrvatske*,²³ u koju je uloženo više ljubavi i oduševljenja nego i u jednu drugu našu povijest, Tade Smičiklas je kao tridesetisedmogodišnji profesor Riječke gimnazije napisao studiju *Perve dvie dobe hervatske književnosti*, u kojoj priča zaista o svemu i svačemu, što ima i što nema veze s postavljenom temom, a naš glagoljizam uopće i ne spominje, ponajmanje kao kulturni medij koji se razvio čak do potrebe svoje vlastite štamparije. Za njega ni naš glagoljski *Misal* iz 1483, ni glagoljaška štamparija u Senju, ne predstavljaju nešto što je na tom mjestu vrijedno spomena. Samo na jednom mjestu dodaje: »Latinski popovi navalice zapustiše glagoljicu i glagoljsku knjigu, a narod bi osobito na primorskih stranah, naučen hrvatskom bogoslužju, pravoslavnim privoljevao.«²⁴

Mile Magdić — Isto tako iznenađuje da u prvoj historiji grada Senja koja je izašla kao samostalna knjiga,²⁵ a koju je napisao i izdao god. 1877. gimnazijski profesor Mile Magdić (1847—1928), zbog čega mu se Senj odužio podijelivši mu počasno građanstvo, glagoljaška štamparija i njena izdanja, na prostoru od 160 stranica, nije u samom tekstu dobila ni riječi. Umjesto toga, na str. 97/8, gdje Magdić govori kako je god. 1512. potkapetan i kaštelan Juraj Peršunić dozvolio »građanom senjskim da si mogu birati po starodavnom običaju arcidakona stolne crkve Bl. D. Marije, na što mjesto pokojnoga Silvestra Berčića, velezaslužnoga promicatelja glagoljskih knjiga, jednoglasno izabrahu...«, on kod riječi knjiga stavlja oznaku za bilješku ispod teksta i u dnu strane dodaje: »Na poziv ovoga Silvestra Berčića dođe god. 1507. iz Mletaka u Senj sa svojom tiskarnom prvi poznati knjigotiskar glagoljski Grgur Senjanin, kojega je napomenuti arcidakon ne samo u svoju kuću primio, nego pri štampanju dapače i novcem podupirao. O tom opširnije: Kukuljević: *Tiskari jugoslavenski XV i XVI vjeka, u Arhivu za povjesticu jugoslavensku* I, str. 128—130.«

To je sve, i da Mandić nije našao za vrijedno da govori o privilegiju koji je potkapetan Peršunić tako blagonaklono priznao građanima senjskim da sami mogu birati arcidakona svoje crkve, koga sami i plaćaju, te da se to nije dogodilo baš iza smrti Silvestra Berčića, za čiju je karakterizaciju naveo da je bio »velezaslužni promicatelj glagoljskih knjiga« — senjska štamparija ne bi u toj prvoj i za svoje vrijeme veoma dobro napisanoj monografiji grada Senja dobila ni toliko mjesta. Osim toga, kao što vidimo, Magdić nije znao za dalje. Berčićeve vijesti o novopronađenim izdanjima senjske štamparije, iz njegove *Chrestomathije*.

Berčićeva posmrtno objavljena rasprava — Nakon tako dugog i za historiju naše glagoljaške štamparije uglavnom jalovog perioda stoljeće i po nakon Karamanovih i Sovićevih vijesti o tri izdanja senjske štamparije, konačno smo god. 1881. dobili raspravu koja unosi mnogo novog svjetla u dva do tada samo spomenuta i jedno sasvim novo izdanje glagoljaške štamparije u Senju. To je rasprava Ivana Berčića *Njekoiko staroslovenskih i hrvatskih knjiga, što pisanih, što tiskanih glagoljicom, kojim se u skorašnje doba u trag ušlo*. Iako za historiju naše glagoljaške štamparije, a samim tim i za čitavu kulturnu povijest Hrvatske od prvorazrednog značaja, ta rasprava je

prije nego što je »ugledala svijetlo dana«, imala svoju za naše hrvatske kulturne prilike upravo tipičnu sudbinu.

Ta Berčićeva rasprava je objavljena u knj. 59. *Rada Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, koja je izašla u Zagrebu god. 1881, a kao i sve druge u to vrijeme u Akademijinim izdanjima, ispod samog naslova nosi opasku, kad je primljena za štampanje. Ta bilješka glasi: »U sjednici filološko-historičkoga razreda jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 20. listopada 1869. priobćio pravi član Ivan Brčić.« Kako je Berčić umro 24. V 1870, to znači da je on tu raspravu »priobćio«, odnosno pročitao na sjednici tog odsjeka — a to znači da je ona bila i primljena za štampu — cca sedam mjeseci prije njegove zaista prerane smrti.

U bilješci ispod teksta stoji ova opaska, koju doslovno i u cijelosti preštampanam: »Ovu raspravu bio je pokojni akademik uzeo natrag, da ju pregleđa i popuni, pak se kasnije našla u književnoj ostavštini njegovoj, te ju brat njegov tek nedavno pređa Akademiji.« Dakle, iako je ta rasprava bila primljena za štampu i kao takva uvedena u zapisnik sjednice,²⁶ iako je neimenovani urednik s njom morao računati i tražiti je iza smrti pokojnog akademika, ipak kao što vidimo iz same te bilješke, on je čekao da tu Berčićevu raspravu kapitalne vrijednosti, pronađe — vjerojatno manje više slučajno — Berčićev brat²⁷ koji inače nije imao nikakve veze s naukom, te da je on *sua sponte* pošalje uredniku koji je već bio zadužen da taj rad objavi. Da to nije karakteristično za naše hrvatske prilike i da se to nije ponovilo i s Milčetićevim rukopisom o istoj stvari četrdesetsedam, odnosno sedamdeset i četiri godine kasnije (vidi i bilješku broj 119 uključivo tekst uz nju), to ovdje i ne bi bilo potrebno isticati. Ovako...

U uvodu te svoje rasprave²⁸ Berčić kaže: »Još od god. 1849. sve sam gledao, te kojekuda tražio, ne bi li naišao na kakav spomenik našoj književnosti ili povjesti koristan. Ne bi mi loša sreća, te iznađoh više rukopisa, tiskopisa i napisa iz različitih vjekova, počimljući od XI. vieka. Od tih spomenika koji su latinski, koji staroslovenski, koji hrvatski, a pisani su bud glagolskim, bud ćirilskim, bud gotičkim, bud latinskim pismeni, kako su se kojimi služili sastavljači. Otev tako zaboravu, a možda i propasti, te spomenike, dužnost mi je nastojati, da ih priobćim učenomu svijetu, koji će se tim upoznati sa djeli, za koja ili ne zna ni malo, ili zna samo, jesu li se do nas dočevala. U tu svrhu odlučih o svakom od iznađenih spomenika po štogod progovoriti.«²⁹

Prelazeći s glagoljskih rukopisnih knjiga na štampane, Berčić navodi: »Glede broja knjiga tiskanih u toj senjskoj tiskarnici tvrdo se je držalo, da su bile samo tri; a pošto god. 1859. u mojoj *Chrestomathii* navedoh nješto iz *Misala* i iz obrednika tiskanih u Senju okolo godine 1507., taj je broj narastao do pet; al' kako ćemo niže vidjeti, bila je još jedna knjiga tu tiskana.«³⁰

Potom Berčić govori najprije o jednoj knjizi kojoj nije znao naslova, a od koje je dva poglavlja uvrstio u svoju *Chrestomathiju* (str. 113/114), a potom i u *Čitanku* (str. 76/77). Kako je knjizi s kojom je raspolagao manjkao prvi i osmi list, kao i zadnja dva, on je tu knjižicu prema njenom sadržaju nazvao *Trebnik* ili *Obrednik*.

Govoreći o toj knjizi, Berčić daje o njenom historijatu, izgledu i sadržaju ove podatke: »*Obrednik* god. 1849. nadjoh među knjigami, koje iza velika nastojanja poslaše mi iz neke Birbinjske³¹ kuće. Oblik mu je u 8°, a ima mu devet tiskanih tabaka, od **и** (a) do **ѳ** (z), ali od prvog tabaka nestade 1. i 8. list, a od zadnjega 7. i 8., tako da ima 68 listova. Na svakoj stranici ima po

25 redaka. Na drugoj strani prvoga sačuvanoga lista bi ostavljeno prazno mjesto, da se uzmože perom umetnuti početno slovo **III** (t) pred utištenimi pismeni: **ᄚᄚᄚᄚ ᄚᄚᄚᄚ** (reta napast), tako i na drugoj strani III. list za pisme **ᄚᄚ** (d) pred pismeni **ᄚᄚᄚᄚ** (rugo). Još se opaža da slagar kad i kad, najskole u prvom tabaku, nesvršiv redak, nego polovicu njega, il dva diela, ostalo ostavi prazno, te skoči na sljedeći redak. Na str. 1. tridesetoga lista ostavio je mjesto prazno za pisme **ᄚᄚ** (g), na 2. strani 32. za pisme **ᄚᄚ** (T), a na 1. str 68 lista za pisme **ᄚᄚ** (z). Sadržaj je knjizi sljedeći: na hrvatskom jeziku razmišljanja o smrti, pokriepjenje nemoćnika, molitve kad je tko na umoru, pravi obrednik staroslovenski o pričešćenju nemoćnika, o posljednjem pomazanju, o preporučivanju duše, o pogrebu kršćanske djetce, o blagoslovu vode i o ženitbi, različni blagoslovi i molitve.«

Nakon tog opisa Berčić zaključuje: »Prispodobiv pismena ove knjižice, pa i broj redaka na svakoj strani i širinu, s *Tranzitom sv. Jerolima*, to se namah sjetiš, da je iz iste tiskare *Transitus* i ovi obrednik.«³² — a potom govori o senjskoj tiskari, ne iznoseći pri tome ništa novog. Knjižica o kojoj Berčić govori, a koja je tu prviput opisana, zapravo je *Meštrija od dobra umrtija*, o kojoj ću kasnije govoriti opširnije, u bibliografskim opisima pojedinih knjiga glagoljaške štamparije.

Druga knjiga koju Berčić navodi i opisuje jeste *Mirakuli slavne dive Marie* koja se tu prviput spominje i koja tako predstavlja prinovu u bibliografiji dotada nam poznatih pet knjiga iz glagoljaške štamparije u Senju. »Ovu knjižicu — kaže Berčić — Grgurove tiskarnice, nepoznatu barem prošlom i sadašnjemu vieku, našao sam g. 1866. koncem kolovoza, kad sam obišao mal da ne sva sela na velikom otoku (tj. Dugom otoku — ZK), te u svakom selu zašao u sve kuće, u kojih življahu naši glagoljaši. Selo u kojem sam je našao, jest Luka, ili kako bi je stari zvali: Sustipanova Luka (Vallis S. Stephani) od crkve posvećene našašću sv. Stjepana muč. (Inventio S. Stephani Protomartyris), koja ibi sagrađena prije XV. vieka usred same prostrane luke, s koje i ime tom selu. Knjižica, o kojoj hoću da progovorim, netom je u ruke uzeh, ne proštiv iz nje ni rieči, po obliku, pismu itd. držah, da je *Transitus sv. Jerolima*; al putem iduć preuzev ju u ruke i otvoriv, sjetih se da je nešto drugo. Knjižici je 9 tabaka od 8 listova, od **ᄚᄚ** (a) do **ᄚᄚ** (z). Osim ovih imalo ih je još bit na drugom kraju, jer je ovaj kraj okrnjen. Devetoga lista neima. Na svakoj je strani po 25 redaka, kako u *Transitu* i u gore opisanom obredniku; ista je širina svake strane ovoj i onim dvima knjigama. Tabaci izbrojeni su glagoljicom, ali ne i strane ni listovi. Sad po pismenih, po broju i po širini strana sledi naravno, da je knjižica utištena u Senju po Grguru... Naslov je na glavi prve strane i ovako glasi: **ᄚᄚᄚᄚᄚᄚ ᄚᄚᄚᄚᄚᄚᄚ ᄚᄚᄚᄚᄚᄚ ᄚᄚᄚᄚᄚᄚ** (Počinju mirakuli slavne dive Marie). Sadržuje dakle mirakule, t. bl. d. Marie, kako ih zove pisac ili prevoditelj, al većim dielom su milosti izprošene odvjjetništvom bl. d. M. Ovih milosti ima do 58. Jezik je hrvatski, a po prilici bit će ovu knjižicu iz latinskoga ili talijanskoga preveli neki od onih učitelja i naučitelja, što ih gore spomenusmo.«³³

Treća knjiga o kojoj na tom mjestu govori Berčić bez sumnje je najinteresantnija i svestrano najznačajnija od svih koje su izašle iz glagoljaške štamparije u Senju. To je *Misal* koji je i najstarija zasada nam poznata knjiga što je izašla iz te štamparije, a on je isto tako i po opsegu najveći od svih poznatih nam izdanja iz Senja. Historija tog *Misala* je veoma interesantna i značajna,

pa ću zbog toga morati iscrpnije citirati Berčića. Raspoložujući s nekompletnim primjerkom, kome je manjkao zadnji list s *explicitom*, bolje rečeno *kolofonom*, u kome je jasno naznačeno da je knjiga doštampana u Senju 7. VIII 1494. Berčić je, znajući samo za izdanje iz g. 1507. i 1508, zaključio da je taj *Misal* štampan god. 1509, što je kasnije, kad je pronađen kompletni primjerak s *explicitom*, ispravljeno.

Evo kako Berčić prikazuje historiju otkrića tog *Misala*: »Godine 1849. našoħ u selu Ugljanu (na otoku istoga imena, u zadarskom okruħuju) pol lista utištena glagoljskoga misala, i usporediv ga s misali svih poznatih mi izdanja, ne sudaraše se s nijednim, te sve se radovah, što bih srećan najti premda pre-malešan, komad nepoznata izdanja. Ali pošto uzeħ u ruke *Naručnik*, *Transit* i *Korizmenjak*, još i opisani *Obrednik* i dobro s ovimi knjigami sravnih ga, sjetih se, da je ovomu listu i s tim knjigam jedno pismo i da iz jedne te iste tiskare potekoše, te da *Misal* bit će tiskan u Senju oko god. 1507. Za ovim našašćem naravno bilo se je brinuti, da dođem u trag celomu iztiskuu, pa god. 1854. u drugom selu dade mi se nač dva ciela lista; napokon god. 1863. đak Srećko Bakija, sad mjestoħupnik u Tkonu, nađe, te mi donese iz svoga rodnoga mjesta Pakoštana, blizu Vrane, željeni iztiskak, al okrnjen na oba kraja, kojega kako ugledaħ, namah u njemu zapoznaħ toli ųudeni misal.«³⁴

Još prije tog skoro kompletnog primjerka senjskog *Misala* iz glagoljaške štamparije, pronađenog u Pakoštanu, Berčić je iz ovih fragmenata objavio neke dijelove, kao jezične spomenike, kao što već znamo, u svojoj *Chrestomathiji* god. 1859. i u *Ćitanci* god. 1864. Opisujući taj *Misal* Berčić kaže da je štampan u četvrtini, da je kompletan morao imati 27 i po tabaka (dakle 220 listova, a ima ih stvarno 214) i pravilno predviđa da se na kraju mora nalaziti »bilješka godine i mjesta tiskarnice«. U svom primjerku Berčić je izračunao 199 listova. »Svaka je strana raspolovljena na dva stupca; pismena su crljena i crna, pa veća i manja. Veća su ona ista ostalih Grguroviiħ knjiga, tako i početna . . . «³⁵

Nakon svega toga, Berčić veoma inventivno zaključuje: »Tisak i ostalo pokazuju, da ovi *misal* bi tiskan pismeni gore spomenute tiskarnice po istomu Grguru i u istom gradu.« Potom Berčić dolazi spekulativnim putem do novog zaključka, kojeg je kasnije demantirao novopronađeni primjerak s *explicitom*, da »bi početa štampa 17 listopada 1508 . . . a dovršena oħujka mjeseca sliedeće godine 1509.«³⁶

Nasuprot tom pogrešnom zaključku o godini izdanja Berčić je pomoću *sanktorala*, tj. svetaca kojima su posvećeni pojedini dani u godini, veoma pravilno zaključio da je taj *Misal* morao biti štampan poslije *Misala* iz g. 1483, a prije *Misala* iz 1528 (tj. *Misala* Pavla Modrušanina, štampanog u Veneciji), kao i da »*Misal* bi utišten van Dalmacije i brigom njekih svećenika, koji nisu bili ni spljetske ni zadarske biskupije, miti su bili naumili obskrbiti misalom svećenike tih biskupija.«³⁷

Govoreći dalje o filološkoj strani tog *Misala*, Berčić dodaje: »U ovoj, ako se na blagoglasje paži, uvuklo se je, premda nedosljedno, hrvatsko mjesto staroslavenskoga i više nego u njeke druge knjige toga vremena . . . Malo koji oblici jesu drugačiji nego koji su u knjigah hrvatskoga razreda . . .«, nakon čega navodi mnoge primjere u prilog tim zaključcima, pa završava: »S jedne strane dakle ovi *misal* nepredstavlja nam toli čist jezik, koli ostala dva, premda hrvatiština nije ga čudo pokvarila, al s druge, misal je dosta zanimljiv s toga što nam se ne prikazuje kao priepis kojih poznatih rukopisa, nego bi sastavljen po rukopisu, što se je možda izgubio. To nas potiče učiti, u kom je misalu vjernije

sačuvan stari prijevod, pa nas vodi do zaključka: da imamo dva misala hrvatske recenzije utištena, na koje možemo oslanjat naša jezikoslovna prispodobljanja t. j. misal g. 1483, s njegovim prietiskom god. 1528, i misal g. 1509, dok misal god. 1531 u toliko vriedi, što, premda preveć pohrvaćen i polatinjen, nije se u nj uvukao ruski upliv.«³⁸

Iako niti jedan od primjeraka te tri knjige, koje je u ruci imao Berčić, nije na sebi nosio oznaku da je štampan u Senju, on je ipak veoma pravilno — još pred stotinu godina, bez nekih savršenijih tehničkih pomagala, s kakvima raspoložemo ne samo danas, nego i decenijima unazad — zaključio: »Tri opisane knjige nošahu takove znake po kojih imah ih pribrojiti onim, koje već bijahu poznate kao utištene u Senju.«³⁹

Stjepan Ivančić — S upravo opisanim Berčićevim priložima broj knjiga iz senjske štamparije povišen je na šest izdanja, a sedamnaest godina nakon Berčićeve smrti, odnosno šest godina nakon objavljivanja njegove upravo tako opširno citirane rasprave, Stjepan M. Ivančić izdao je u Zadru skromnu knjižicu,⁴⁰ u kojoj kaže da se kod njega nalazi »liepa glagolska knjiga«⁴¹ o kojoj on daje ove podatke: »Ta knjiga u maloj osmini, na liepoj finoj koži u rukopisu, ima 177 listova raznoga nabožnoga predmeta, a u njoj je u nekih stranah jezik uprav čisto glagolski. Nego, uza sve nastojanje, ne pođe nam za rukom doznati za ime sastavitelja. Jedino što mogasmo iscrpiti jest, da je bila napisana prije oli oko godine 1395. To vadimo iz prekratkoga ljetopisa nalazeća se pri koncu, gdje uz ostalo čita se — ot rodjastva Hrstova do tole let 1395 a vsih let jest 6906.«⁴²

Nadovezujući neposredno na ta obavještenja, Ivančić dodaje: »Pri ovoj, rukopisnoj, privezana je omanja tiskana knjižica također u maloj 8-ni od 37 listova na bijeloj hartiji, i za koju, u koliko nam je poznato, ne znadu još hrvatski učenjaci, pošto ju ne imenuje nit *Književnik*, nit *Arhiv*, nit *Slovník*, ni *Stari pisci*, pa nit *Ogledalo hrvatske književnosti*.⁴³ Na početku te knjižice stoji: *Počine Spovid' općena, ča jest način ki ima držati človik na ispitanje konšencije kad se oće ispoviditi, složena po častnom gospodinu fra Mihovili teologu iz Milana reda svetoga Franciška*; a na samom koncu: *Ja pop Blaž Baromov sin s Vrbnika stampah ovu Spovid, a stumači ju s knjig latinskih počtovani gospodin Jakob Blažiolović na let gnih 1496 aprila 25 dan.*«

S tim je popis knjiga štampanih u glagoljaškoj štampariji u Senju povišen na sedam, a odonda do danas, kroz protekla tri četvrt stoljeća, nije pronađeno niti jedno novo izdanje. Ali, daleko važnije od same činjenice da je on povisio broj izdanja glagoljaške štamparije u Senju od 6 na 7, jeste jedan novi, neobično dragocjen podatak što ga je iznio Ivančić, a to je godina koja je označena na toj knjižici, kao godina izdanja: 1496.

Do toga momenta se, kao što smo vidjeli, općenito smatralo da je glagoljaška štamparija u Senju proradila tek god. 1507, dakle jedanaest godina kasnije, što je i zavelo neobično zaslužnog, inventivnog i oduševljenog glagoljistu Ivana Berčića na pogrešne spekulacije u vezi s godinom štampanja senjskog *Misala*, koga je on pogrešno stavio u god. 1509. Zaveden tim krivim postavkama, skromni svećenik Stjepan Ivančić, koji je i inače o sebi ostavio traga,⁴⁴ ne usuđujući se postavljati neke svoje, nove postavke, koje bi protivurječile onomu što su tvrdili tadašnji naučni autoriteti, nesvjestan kakvo je krupno naučno otkriće učinio, polazeći od postavke da je senjska štamparija mogla početi radom tek nakon poziva Grgura Senjanina, ide štaviše tako daleko

da to svoje otkriće obezvređuje i dolazi, bez savršeno ikakvog osnova, na onu za historiju naše glagoljaške štamparije fatalnu stoljetnu zabludu o *Mlecima* kao njenom prvom sjedištu i ishodištu.

Držeći se poznatih i od autoriteta priznatih postavaka o toj štampariji, Ivančić kaže: »... ne možemo ino nego zaključiti, da ju je tiskao poznati Grgur Senjanin, al još dok je radio kod tiskarnice Andrije de Thoresania u Mletcih. Jer ako stoji što kaže veleučeni Kukuljević, da je Grgur tekar god. 1507. bio pozvan iz Mletaka u Senj da pečata glagoljske crkvene knjige, onda ova knjižica koja je tiskana jedanaest godina prije, nije mogla biti pečatana ako ne u Mletcih.«

Nemogavši se nikako osloboditi ideje »u Mletcih«, Ivančić izriče misao koja ga je izvela na sasvim pravi put, ali koju se on nije usudio izreći do kraja, da ne bi došao u sukob s »vleučeni auctoriteti« te tako u stvari dolazi do toga da negira samoga sebe, svoje bolje uvjerenje. Umjesto da iz uočenih i ovdje navedenih fakata izvede zaključak, da je senjska štamparija morala biti osnovana i prije nego što je u nju pozvan Grgur Senjanin, on izvodi sasvim neloogičan zaključak: da je senjska štamparija, prije nego što je proradila u Senju, radila »u Mletcih«.

Nastavljajući svoju, gore prekinutu, misao, da knjižica *Spovid općena*, »nije mogla bit pečatana ako ne u Mletcih«, Ivančić nastavlja suprotno svakoj logici, ali konstatira realne činjenice: »Svakako tiskak i slova pomenute knjige ad ungvem⁴⁵ su jednaka tisku i slovima *Naručnika plebanuševa* i *Fratra Ruberta Korizmenjaka*.«⁴⁶

Ivan Milčetić — Da se čedni fratar Stjepan Ivančić nije usudio stvarati dalekosežnije zaključke i time ne demantirati naš nemar možemo razumjeti s obzirom na njegovu skromnost koja je *conditio sine qua non* njegova reda, — ali da ti isti autoriteti — Jagić, Kukuljević, Smičiklas, Ivan Broz, tada mladi Surmin i dr. — nisu osjetili sav značaj tog tako krupnog naučnog otkrića, to je već nešto što se može teško objasniti. Normalno bi bilo da je neki od njih, od tih autoriteta, u najmanju ruku, uzeo taj posao u svoje ruke i razradio ga te izveo zaključak suprotam Ivančićevu: da je senjska štamparija morala biti osnovana ranije nego što se mislilo, jer — ako su slova i štampa isti, onda je taj zaključak bio neminovan, jedini logičan.

Međutim, to otkriće, koje je početak rada glagoljaške štamparije u Senju pomaknulo za jedanaest godina unazad, iz 1507. u 1496., prošlo je, koliko sam mogao ustanoviti, sasvim nezapaženo. Na to krupno otkriće se nije osvrnuo ni Ivan Broz pri pisanju svog inače za ono vrijeme upravo dragocjenog djela *Crtime iz hrvatske književnosti*⁴⁷ koje je izišlo godinu dana iza Ivančićeve knjižice. U knjizi drugoj, na str. 113, on i dalje tvrdi da je glagoljaška štamparija u Senju proradila 1507, a *Naručnik plebanušev*, da je »prva štampana knjiga, koja je ugledala svijetlo na hrvatskoj zemlji.«

Jedini na koga je to otkriće učinilo neki utisak i tko je svratio na njega pozornost, bio je tadašnji gimnazijski profesor u Varaždinu Ivan Milčetić (1853—1921), koji je prikazao i onu, kako ju Ivančić naziva »liepu glagolsku knjigu«, koja se nalazila kod njega, a uz koju je privezao senjsko izdanje, *Spovid općena*.⁴⁸ Milčetić je tu rukopisnu knjigu — koja se danas čuva u biblioteci otaca franjevaca trećoredaca, u samostanu na Ksaveru, u Zagrebu — nazvao *Ivančićev zbornik*. To je ime ostalo u nauci uz ovo objašnjenje: »Ovaj je zbornik religiozno-moralne sadržine, a zovem ga *Ivančićevim*, jer ga

našao i prvi u javnosti spomenuo učeni i rodoljubivi otac Stjepan Ivančić, sada defintor Franjevaca u Rimu. Djelo je dobro vezano u drvene korice, obloženo kožom, koje se zakopćahu, nego je jedna kopča ispala.«⁴⁹ Nakon toga Milčetić podrobno iznosi sadržinu tog zbornika, analizira njegove paleografske i jezične osobine, specijalno gramatičke, te prešampava pojedine dijelove, ali kako to za nas sve skupa ovdje nije važno, možemo preko toga preći.

Prelazeći na štampanu knjižicu *Spovid općenu*, Milčetić nagada i postavlja razne pretpostavke koje se nisu pokazale sretnima jer ih je kasniji razvitak nauke demantirao; tu se on pokazao manje sretno ruke od Berčića. Nagadajući gdje bi ta knjiga mogla biti štampana, Milčetić zaključuje isto onako zdravo, kao što je to radio bez mnogo uvijanja Berčić, koji je rekao: Ako su slova i štampa novopronađenog *Misala* i *Obrednika* jednaka sa slovima *Naručnika plebanuševog*, *Transita sv. Jerolima* i *Korizmenjaka fratra Ruperta*, za koje znamo da su štampana u Senju, onda su i te dvije nove knjige — *Misal* i *Obrednik* — isto tako morale biti štampane u Senju.

Umjesto tog i takvog jednostavnog i zdravorazumskog zaključivanja Milčetić visokoučeno rezonira i ne dolazi ni do kakvih korisnih zaključaka: »God. 1483. ugleda svijet prva hrvatska knjiga, a to je glagolski *Misal*, *Bernardinova Evanđelja* i *epistole* izadoše god. 1495. (latinicom). Do god. 1507. nije više tiskana ni jedna glagolska knjiga, prema tome bi bila Blažiolovićeva *Spovid općena*, druga glagolska, a uopće treća hrvatska tiskana knjiga XV. vijeka. Za glagoljski *Misal* od g. 1483. ne zna se pouzdano ni tko ga je složio, ni tko ga je tiskao, pa se samo nagada, da je mogao biti tiskan u Mlecima. Blažiolovićeva *Spovid općena* također štiti, gdje je tiskana, pa i opet smijemo samo nagadati. Iz gornje bilješke jasno razabiremo, da je djelce preveo s latinskog jezika počtovani Jakov Blažiolović, koji je bio pop ili fratar. Odakle bijaše taj čovjek? U Vrbniku bijaše početkom XVI. vijeka preko četrdeset popova glagoljaša, većinom slabo obrazovanih. Da je među njima moglo biti i obrazovanijih popova, koji su umjeli dobro i latinski, posve je vjerojatno. Blažiolović bi dakle, mogao potjecati iz Vrbnika. Imamo li ipak na umu karakteristično narječje vrbničko, pa ga ispodredimo s jezikom Blažiolovićeve knjižice, ne možemo potvrditi toga mišljenja. A koncem XV. vijeka ne bješe još tradicija prvog (čistog) hrvatskog književnog jezika (čakavska ikavština) tako jaka, da ne bi Vrbničanin unio u svoje pisanje štogod i iz svoga domaćeg govora. Ako li je Blažiolović doista rođen na otoku Krku, onda se rodio možda u Baški.«⁵⁰

Dapače, Milčetić ide tako daleko da kaže: »Pop Blaž bijaše tiskar, i to prvi poznati hrvatski tiskar, ali teže bismo mogli odgovoriti na pitanje: gdje je tiskao knjige: u Mlecima ili u Vrbniku?«⁵¹ Zaista je upravo zagonetno kako je Milčetić mogao doći na ideju o Vrbniku kao mjestu štamparije, samo zbog toga što je štampar rodom iz Vrbnika; kao da polazi od ideje da čovjek može vršiti neki određeni posao, konkretno, štampanje knjiga, samo u svom rodnom mjestu.

Iako kaže: »Isporedih *Spovid općenu* s poznatim *Transitom Svetog Eronima*, koji je izišao god. 1508. iz tiskare Grgura Senjanina. Format je obiju knjiga isti; samo su listovi *Spovidi općene*, neznatno širi i viši. Na svakoj stranici jednog i drugog djela nalazimo 25 vrsta. Karakter je slova isti, samo je tisak u *Transitu* crnji. Nema osobite razlike ni u paleografijskim znakovima. Slova obiju tiskara potječu bez sumnje iz jednog vrela . . .«⁵² — ipak usprkos svemu tomu i on, opsjednut idejom »u Mletcih«, nikako nije došao do najvidentnijeg zaključka, na ideju koja se nameće sama po sebi: »Ako slova obiju

tiskara potječu bez sumnje iz jednog vrela«, odnosno ako po karakteru slova oba djela potječu iz istog vrela, a za jedno znamo da mu je vrelo Senj, onda isto tako i drugo mora potjecati iz Senja.

Iako su svi podaci govorili očito protiv šeme »u Mletcih«, opsjednut tom šemom i ne mogavši u nju ugurati neosporne podatke koji su ležali pred njim na stolu, Milčetić je dopustio da ga ta ideja »u Mletcih« paralizira i da, imajući pred sobom na dohvat ruke, pun uspjeh, propusti da ga uhvati. To je sve utoliko čudnije, što na slijedećoj stranici, u svojoj raspravi, Milčetić spominje da je Berčić za knjižicu koju je on nazvao *Obrednik*, a za koju sam već rekao da predstavlja *Mirakule slavne dive Marie*, mislio da je štampana u Senju.

Uz tu svoju raspravu Milčetić je štampao i pun tekst *Spovidi općene* u ćirilичkoj transkripciji.⁵³

Unutar te svoje rasprave Milčetić još govori o knjižici iz koje je Berčić pred trideset i jednu godinu preštampano neke dijelove u svoju *Chrestomathiju*,⁵⁴ i ustanovljuje da se radi zapravo o knjižici *Mirakuli slavne dive Marie*. Izuzevši što je preštampano neke dijelove iz te knjige,⁵⁵ Milčetić tu nije dao ništa novoga, što bi ulazilo u historijat glagoljaške štamparije.

Iako su Ivančićevim pronalaskom i objelodanjenjem *Spovidi općene* još god. 1887. bile poznate sve one knjige glagoljaške štamparije u Senju, koje su nam poznate i danas, iako su već tada postojali svi elementi da se stvori naučno sasvim solidno fundiran zaključak da je glagoljaška štamparija morala pro-raditi u Senju najmanje devet godina ranije nego što se do tada znalo (jer se sada nasuprot ranije poznatim knjigama na kojima je stajalo da su odštampane u Senju g. 1507, imalo u ruci knjigu na kojoj je bilo utisnuto da je odštampana 1496). ipak se nitko nije pronašao tko bi objelodanio tako elementarne zaključke koji su se zapravo nametali sami po sebi.

Ideja »u Mletcih« kao da je sve paralizirala i onemogućila im da povjeruju bar u ono što su gledali svojim vlastitim očima i što su držali u svojim rukama; a to je kako sam spomenuo na drugom mjestu prvi preduvjet pravog naučnog rada: dobro uočiti ranije neuočeno, čvrsto vjerovati svojim vlastitim očima i nikako ne dopustiti da bilo šta pokoleba to osvjedočenje. Ako se dotadašnja naučna saznanja s time ne slažu i ne mogu ugurati u postojeće šeme — mora se posumnjati u sankro-sanktnost tih saznanja i mijenjati šeme prema novouočenim faktima, bez obzira na autoritete koji se mogu naći povređenima.

Vatroslav Jagić — Samo zbog toga što ljudi, koji su se decenijama bavili našim glagoljaštvom, nisu izišli iz sasvim pogrešno iskonstruirane šeme »u Mletcih« decenijama i stoljećima se tapkalo u mraku i vrtilo na mjestu iako su sami fakti jasno ukazivali na potrebu, da se prije svega izade iz te šeme: da se mijenja ta sasvim umjetno iskonstruirana šema, a ne da se fakti na silu preuveličavaju ili minoriziraju i uprkos svemu, uprkos najelementarnijoj logici, guraju nasilno u nju. Tu je bio problem, i tek kad je šema definitivno probijena, i to na način da to nitko više nije mogao negirati, moglo se krenuti naprijed.

Međutim, do početnog razbijanja te šeme, tog začaranog kruga u kome se dotad kretala historija o našoj senjskoj štampariji, nije došlo ni dubljim istraživanjima, ni logičnim zaključivanjima hrvatskih učenjaka, nego zapravo komercijalnim potezom jednog njemačkog antikvara, Ludwiga Rosenthala, iz Münchena. Posjedujući neku staru knjigu, za koju je saznao da je štampana gla-

goljicom, a želeći saznati koju cijenu može za nju postići, on se obratio za stručno mišljenje o tom pitanju na jednog od tada svakako najvažnijih slavista svijeta, na Vatroslava Jagića (1838—1923).

Tako je god. 1894, nakon navršenih 400 godina kako je štampana (1494—1894) — dakle punih trideset i pet godina pošto je Berčić iz tog *Misala* preštampano neke fragmente u svoju *Chrestomathiju* — došao u ruke Jagiću kompletni primjerak te knjige, zajedno sa zadnjim listom na kome se nalazi kolofon u kome je odštampano da je knjiga doštampana 7. augusta 1494. u Senju.

Iako se pronalazak tog kompletnog *Misala* u našoj dosadašnjoj literaturi uzimao redovno kao neki prelomni i revolucionarni korak, koji je bacio sasvim novo svjetlo na rad prve hrvatske štamparije, ipak tim Jagićevim saopćenjem nije bilo otkriveno zapravo ništa novog, što bi bilo od primarne važnosti. Četrdeset i šest godina prije tog Jagićeva saopćenja (god. 1849) prvi fragment tog *Misala* pronašao je na otoku Ugljanu Ivan Berčić; trideset i šest godina prije tog saopćenja (god. 1859, i ponovno 1864) Berčić je štampano neke fragmente tog *Misala* u svojoj *Chrestomathiji* (i *Čitanci*); trideset i dvije godine prije tog saopćenja Srećko Bakija je (god. 1863) pronašao skoro kompletni primjerak tog *Misala* — a sedam godina prije toga Jagićevog saopćenja Stjepan Ivančić je objavio (god. 1887) da je u posjedu knjige *Spovid općena* na kojoj je odštampano da je doštampano god. 1496, i to slovima senjske tiskare.

Dakle, ne samo što se u nauci već odavno znalo da je glagoljaška štamparija u Senju štampana jedan *Misal* i što se štaviše i raspolagalo jednim skoro kompletnim njegovim primjerkom, nego se znalo čak i to da je ona radila još u XV stoljeću. Jedino što je bilo stvarno novo, to je pomicanje ranije nam poznatog datuma od 25. aprila 1496. (odštampanog na *Spovidi općenoj*) na 7. augusta 1494. (odštampanog na tom *Misalu*); dakle za nešto više od dvije godine (cca 27 mjeseci) unazad. To je bio jedini stvarno novi element krupnijeg značaja, ali u svakom slučaju ne — revolucionarnog. Šta se ipak tiče samog *Misala*, za koji je Berčić pogrešno zaključio da je štampan g. 1507, sad je ustanovljeno da je doštampan stvarno g. 1494.

Jagić o tom *Misalu* nije napisao raspravu, nego samo kratki članak, neke vrsti *Kratkog saopćenja*, u *Saopćenjima Bečke akademije*,⁵⁶ u kome je sasvim ukratko iznio da mu je antikvar L. Rosenthal iz Münchena poslao taj *Misal*, da o njemu da svoje stručno mišljenje.⁵⁷ Nakon kratkih obavještenja o do tada u nauci poznatim podacima o njemu (da je Berčić 1859. štampano neke fragmente; da je jedan njegov fragmentirani primjerak pronašao god. 1863. Srećko Bakija i sl.), ali ne spominjući činjenicu da je Ivančić sedam godina ranije objavio da je glagoljaška štamparija u Senju radila već god. 1496 (što on u tom momentu vjerojatno i nije znao), Jagić je objavio kompletni kolofon senjskog *Misala* u glagoljici, uz paralelnu latiničku transkripciju,⁵⁸ i dao njegov prvi, ali sasvim sumarni bibliografski opis.

Došavši do zaključka da je za ovo izdanje poslužio kao rukopis tekst poznatog glagoljaškog *Misala* štampanog god. 1483, Jagić je zaključio: »Im Ganzen ist der Text des Missals vom Jahre 1483 zugrunde gelegt und benützt worden. Einzelne Abweichungen mögen sowohl im *Commune* als im *Proprium Sanctorum* vorkommen. Das muss eine weitere Vergleichung feststellen, welche die dieser Notiz gestellten Grenzen überschreiten würde.«⁵⁹

Već isti mjesec kad je izašlo to Jagićevo *kratko saopćenje*, koje on sam naziva *noticom*, Ivan Milčetić⁶⁰ objavio je u *Obzoru* kratku recenziju o tom Jagi-

čevu saopćenju, u kojoj je otišao korak dalje od Jagića, zaključujući: »Možda je Blaž Barmov, koji je tiskao g. 1496. *Spovid općenu* (Starine, XXIII) ista osoba s Blažom Baromićem, što se mučio oko izdanja *Misala* od god. 1494.«

Oszkar Ásbóth — Međutim, raspravu koju je trebalo očekivati o tom *Misalu* štampanom u Senju, a koju je Jagić najavio svojom završnom rečenicom, nije napisao on sam, nego je on taj materijal prepustio svom đaku Oszkaru Ásbóthu (1852—1920), profesoru slavistike na *Budimpeštanskom sveučilištu*, koji se istakao istraživanjem slavenskih elemenata u mađarskom bogoslužbenom jeziku.

Ásbóth je svoju studiju objavio u veoma uglednom budimpeštanskom časopisu *Magyar Könyvszemle* (Mađarska književna smotra), koji izlazi neprekidno od god. 1877. do danas. Ali, koliko je meni poznato, s tom studijom se nije poslužio nitko od naših pisaca koji su se doticali tog predmeta; niti se ona nalazi u nekoj od naših biblioteka, koje bi ju ipak morale imati.⁶¹ Umjesto toga, kod nas se redovno, i to samo kao bibliografski podatak, navodi izvadak iz te Ásbóthove studije, koji je on objavio iste godine u Jagićevu *Arhivu*.

Ásbóth tu svoju studiju počinje ovako: »Das Zengger Missale war uns zwar auch bisher nicht ganz fremd, doch das Auftauchen eines vollständigen Exemplares, das Jagić zu Anfang des vorigen Jahres der gelehrten Welt ankündigte, brachte ganz neues Licht in die Geschichte der ersten kroatischen Druckerei, so dass nunmehr das Zengger Missale auch in weiteren Kreisen eigenes Interesse beanspruchen darf.«⁶²

Iz čitavog ovdje iznesenog historijata otkrivanja i naučnog registriranja pojedinih izdanja glagoljaške štamparije u Senju jasno proizlazi da su te Ásbóthove uvodne riječi ne samo pretjerane, nego i da on polazi od krive pretpostavke. Ja sam, naime, već naglasio da primjerak *Misala* koji je došao Jagiću u ruke nije nikako »bacio sasvim novo svjetlo na historiju prve hrvatske štamparije«, nego da je samo iznio na svjetlost dana datum koji je za dvije godine stariji od ranije nam poznatog sigurno utvrđenog datuma. Namjesto najstarije ranije nam poznate godine 1496, sad je došla godina 1494. Prema tome otpada samo po sebi i Ásbóthovo mišljenje da tek od sada »senjski Misal i u najširim krugovima zaslužuje jedinstveno interesiranje.« On je to, svakako zasluživao i prije toga, kao što je to zasluživala i čitava glagoljaška štamparija.

Takve Ásbóthove formulacije proizašle su svakako iz želje da oda što veće priznanje svom profesoru, Jagiću, i da što više naglasi njegove zasluge, ali isto tako i iz nedovoljne obaviještenosti o predmetu o kojem je pisao. To će, svakako, biti rezultat činjenice da mi sami do tada (a ni otada) nismo pridavali dovoljno pažnje toj tako krupnoj tekovini naše nacionalne kulturne historije, niti smo se pobrinuli da bar sredimo podatke s kojima smo do tada raspolagali.

Zbog tog našeg vlastitog propusta, koji traje konstantno evo već dva stoljeća, Ásbóth je i mogao napisati, da se do spomenutog Jagićevog priloga uzimalo s punim povjerenjem, da je prva hrvatska štamparija osnovana u Senju god. 1507 (»Man hatte bis zu Jagić's oben gennanten Beiträge mit voller Zuversicht angenommen, die erste Druckerei in Kroatien sei 1507. in Zengg errichtet worden . . .«),⁶³ a Rosenthalovo slanje senjskog *Misala* da je donijelo »iznenada sasvim neočekivan zaključak« (» . . . brachte plötzlich ganz unerwarteten Aufschluss«).⁶⁴ I zbog toga, ma kako nam to bilo neugodno, moramo priznati da je Ásbóth ipak bio u pravu kad se, prelazeći nakon tih općih mjesta, na izlaganje same naučne materije, čudi što ni Ivancić ni Milčetić nikada nisu

došli na ideju da je knjiga *Spovid općena* mogla biti štampana i u Senju (»... nicht einmal auf den Gedanken kam, das Buch könne in Zengg gedruckt worden sein«.)⁶⁵

Čudno je, i zaista više nego čudno, da ni Ivančić ni Milčetić nisu izrekli zaključak koji im se, kao što sam gore izložio, morao sam po sebi nametati, tako da su pretežnim dijelom sami krivi što su omogućili Ásbóthu izricanje njegovih, iako tačnih, ipak predimenzioniranih zaključaka.

Ali, kad danas hladno saberemo sve elemente koji tu dolaze u obzir, moramo konstatirati da pronalazak kompletnog senjskog *Misala* i njegovo publiciranje od Jagića nije bilo od onako golemog značaja kao što to prikazuje Ásbóth jer se do gotovo svih tu sadržanih elemenata došlo i ranije, samo što nitko nije raspoložive elemente prikupio i povezao u logičnu cjelinu. Ali, baš zato što se među nama nije našao nitko tko bi izvršio baš to i tko bi imao odvažnosti da to javno iznese, dogodilo se da je stanje bilo zaista takvo da je Ásbóthu, a s njim zajedno i Jagiću, izgledalo da se tu radi o »ganz neues Licht«, o »plötzlich ganz unerwarteten Aufschluss«.

S druge pak strane ipak je pronalazak primjerka s kolofonom (od ranije poznatog nam) *Misala*, u kojem se navodi godina 𐌸𐌹𐌸𐌹𐌺𐌰 (č.u.p.g. = 1494), kao godina izdanja, a grad Senj kao mjesto izdanja, dotada postojeću dokumentaciju znatno kompletirao. Zaključci koji su se mogli stvoriti i ranije sad su bili utoliko snažnije fundirani i dokumentirani neospornim dokazima. Korak koji je time učinjen, svakako ne treba potcijeniti.

Nakon toga Ásbóth doslovno kaže: »Und nun gehe ich über zu der strittigen Frage, ob wir in dem Zengger Missale eine eigene Redaktion zu suchen haben, oder ob es als mehr oder weniger veränderter Abdruck der *Editio princeps* anzusehen ist.«⁶⁶ — dakle, da li je to preredigirani tekst *Misala* iz g. 1483. Potom Ásbóth prelazi na pobijanje mišljenja samoga Jagića koji je stvorio preliminarne zaključke da će to u osnovi biti isti tekst, odnosno da je *Misal* iz god. 1483. poslužio kao rukopis za izdavanje senjskog *Misala*. Taj svoj preliminarni zaključak Jagić je stvorio uočivši činjenicu — koja je u svakom slučaju veoma značajna i koja daje punu težinu Jagićevom zaključku — da oba ta *Misala* počinju istim riječima: Počētie misala pozakonū rimskoga dvora. Nedile prve priš(a)stva s(ve)tie u svete marie velike k misi«, kao i da se tekstovi koje je uspoređivao u svojoj osnovi poklapaju. Ali, pri tom je Jagić, kao što već znamo, ipak naglasio da postoje i izvjesna odstupanja, a tek daljnja detaljna analiza i komparativna istraživanja trebaju da odgovore na to, ovdje samo nabačeno pitanje.⁶⁷

Pobijajući te Jagićeve preliminarne zaključke, Ásbóth već unaprijed naglašava da to pitanje smatra i dalje otvorenim, spornim, te da prepušta nekom drugom da ga izvede na čistac (»...und überlasse es einem Anderen, die Frage endgiltig ins Reine zu bringen«)⁶⁸ i dolazi do zaključka da se prije svega redosljed pojedinih dijelova *Misala* ne poklapa, a isto tako da ni sam tekst nije doslovno preštampan. Iz svega toga Ásbóth izvodi zaključak da za senjski *Misal* nije poslužio tekst *Misala* iz god. 1483. nego neki nepoznati nam rukopis.

Gledajući na čitavo to pitanje iz današnje retrospektive, mi možemo samo da konstatiramo da služi na čast i Ásbóthu što se, pišući svoju raspravu, nije ustezao da pobija svog profesora i urednika, za čiji list je pisao svoju raspravu, bojeći se da mu ovaj to neće štampati ili da će zbog toga i inače doći s njime

u sukob — kao i samom Jagiću, koji je u svom vlastitom listu objavio tu raspravu koja pobija njegove zaključke.

Staviše Jagić pri kraju rasprave, kad je Ásbóthu omogućio da do kraja razvije svoje misli, dodaje bilješku ispod teksta u kojoj pored ostalog kaže: »Ich gebe jetzt gern zu, dass die Editio 1494. von 1483. abweicht, jedenfalls stärker, als ich mir die Sache vorgestellt hatte. Es handelt sich jetzt noch darum, nachzuweisen, ob der Herausgeber der Editio 1494. jene vom J. 1483. dennoch gekannt und benutzt oder ob er sie überhaupt ganz bei Seite gelassen hat. Das muss durch eine besondere, der genauen Vergleichung beider Ausgaben gewidmete Studie ins Klare gebracht werden.«⁶⁹

Ásbóth, pak, nastavljaajući svoja izlaganja, predlaže da se traga za rukopisom koji je mogao biti upotrijebljen pri slaganju senjskog *Misala* i ponovno naglašava da svoje zaključke ne smatra konačnim, nego da bi čitavo pitanje trebalo izvesti na čistac tek posebna detaljno izrađena studija, koja bi detaljnim komparativnim studijem i pominim kolacioniranjem obaju tekstova, ustanovila pravo stanje stvari. Osjećajući veoma dobro — a mi zaista ne bismo mogli a da se s time ne složimo — da je to pitanje koje moramo raščistiti ipak mi Hrvati sami, Ásbóth svoju studiju završava: »Sollte sich unter den Kroaten niemand finden, der sich ernstlich an das Studium der drei ältesten glagolitschen *Missale* machte? Es steckt doch ein gut Stück kroatischer Kulturgeschichte darin!«⁷⁰

U međuvremenu se toga pitanja samo dotakao neobično zaslužni češki glagoljista, profesor praškog Sveučilišta Josef Vajs (1865—1959) u svom radu *Najstariji hrvatskoglagojski misal*. Taj je rad bio završen još god. 1938. i skoro doštampan u Beogradu god. 1941, ali su već odštampane arke uništili Nijemci za vrijeme okupacije, te je izišao tek god. 1948. u Zagrebu. Vajs je došao do zaključka: »Premda je *Misal* iz 1483. bio predložak izdavačima ovoga *Misala*, opažamo u njemu neke razlike; na pr. dodana je na kraju molitva blagoslova, zlata i tamjana i mura, ali su zato izostavljene mnoge stare sekvencije, koje čitamo u mletačkom *Misalu* iz g. 1483.«⁷¹

Lako možemo reći da je to pitanje još uvijek neraščišćeno, još uvijek *sub iudicæ*, ipak mislim da ovo Vajsovo mišljenje možemo prihvatiti *mirne duše*, pa prema svemu tomu i zaključiti, da je *Misal* iz g. 1483. morao biti upotrijebljen kao rukopis za ovo senjsko izdanje, ali da je redaktor toga izdanja bio izuzetno ambiciozan, pa da je vršio ne samo radikalnije jezične zahvate nego i da je po nekoj svojoj vlastitoj (ili sugeriranoj mu, to je sporedno) intenciji vršio prekomponiranje teksta, dajući pojedinim dijelovima knjige drugačiji, novi, raspored.

Na pitanje tko je to mogao izvršiti, tko je mogao biti redaktor toga senjskog izdanja *Misala*, pokušat ću odgovoriti u odsjeku u kojem govorim o pojedinim izdanjima glagoljaške stamparije za vrijeme njenog rada u Senju. Važnije je da odgovorimo na pitanje: kako je moglo doći do tih tako radikalnih zahvata. Meni se čini da će biti najvjerojatnije da razloge tome treba tražiti u onoj atmosferi koja je vladala oko hrvatskih knjiga u samoj kuriji senjske biskupije, a koja je onako plastično došla do izražaja nekoliko decenija kasnije, u posveti biskupa Šimuna Kožičića, što ju je dao odštampati na kraju svog djela *Knjižice od' žitijè rimskih' arhiereov' i cesarov'*, biskupu trogirskom Tomi Nigru, u kojoj pored ostalog stoji: »... iže

dobrih' knjig' ne imut'; van' bo misali i svagdanih' molitvic' niednih' knjig' ne imajut', imiže (tj. kojima) nauk' kigodi moglibi priēti. I te eže imut', takosu nakazane lažnimi pisci i zalimi tlmachi, da smose sramovali mnozi našim ezikom'. Eže prociniti dobro moreš' ti i vsaki ini, ki znaet diččku (tj. latinsku) knjigu i našu. Azže (ja) krivim' předšadše naše (předšasnike), iže, naučeni od' mēne i bogatii suče mogli sut' popravitii mnoga. . . I koliko mogu trudim' se za popravlenie naše knjige.«⁷²

To uvjerenje, koje je god. 1531. navelo Kožičića da konstatira da »smo se sramovali mnozi našim ezikom« i »koliko mogu trudim' se za popravljenje naše knjige«, navelo je vjerojatno i redaktore toga *Misala* (za koga već unaprijed ne bismo smjeli zaključiti da nije bio i sam Kožičić koji je to po svojim godinama i mogao biti) na što radikalnije »popravlenie naše knjige«, pa je tako i došlo do većih odstupanja od izdanja iz god. 1483, kako u jezičnom pogledu, tako i u novom rasporedu teksta. S druge, pak strane i sama pretpostavka da bi se god. 1494. moglo u Senju priređivati novo izdanje glagoljaškog *Misala*, a da se pri tome ne oslanja na izdanje iz 1483, — ili u najmanju ruku da ga se bar ne konzultira — svakako bi bila ne samo nelogična, nego bi to mogao očekivati samo čovjek koji je totalno neupućen u organizaciju i tehniku takva posla.

Mirko Breyer — Nakon Ásbóthove rasprave prošle su pune 44 godine, a da čitavo to vrijeme nije dodana nikakva akvizicija popisu dotada poznatih i pronađenih izdanja glagoljaške štamparije za vrijeme njenog rada u Senju, niti je napisan kakav značajniji rad koji bi se mogao uzeti kao doprinos njenoj historiografiji. Strohalova knjižica *Grad Senj, prvo kulturno središte hrvatskog naroda*,⁷³ koja je izašla g. 1918, iako već samim svojim naslovom skreće pažnju na Senj sa sasvim određenog aspekta, iako je Strohal bio na tadašnji najaktivniji i priznati glagoljista, akademik i autor mnoštva radova o glagoljaštvu — niti je koga potakla na dalja istraživanja u tom pravcu, niti prelazi granice samo nabačene skice o toj temi. *Glagoljaška štamparija*, kao kulturno-historijska pojava, ne dolazi tu ni izdaleka do onoga izražaja koji bi stvarno zasluživala.

Četrdeset i četiri godine iza Ásbóthova rada i njegova poziva da se među samim Hrvatima nađe netko tko će se ozbiljno zainteresirati za tri najstarija hrvatska glagoljaška štampana misala — za *Editio princeps* iz god. 1483, za senjski *Misal* iz 1494. i za *Misal Pavla Modrušanina* iz 1528. — jer se tu »skriva dobar dio hrvatske kulturne historije«, iako se nije pronašao nitko tko bi izvršio taj posao, pojavio se prvi članak posvećen glagoljaškoj štampariji u Senju, kao temi za sebe.

To je članak *Senj, kolijevka hrvatskog tiskarstva*. Ali, na žalost, za taj članak se ne može reći da je izrastao kao plod duljih autorovih istraživanja, niti da je nastao iz neke dublje potrebe samog autora, nego je on zapravo rezultat pokretanja edicije *Hrvatski kulturni spomenici*, u kojoj je kao prva knjiga izašla monografija *Senj*.⁷⁴

Svakako iz potrebe da ta monografija bude kompletnija, pored tri ostala autora, Josipa Klemenca (*Senj u prehistorijsko i rimsko doba*), Pavla Tijana (*Grad Senj u povijesti i kulturi hrvatskog naroda*) i Gjura Szaboa (*Arhitektura grada Senja*), pozvan je i Breyer da napiše prikaz senjske štamparije. Tako je

nastao prigodni (kratki, od pet i po stranica) članak, pretežno bibliografskog karaktera koji usto još niti ne donosi nešto novog. Ipak, tu je prviput glagoljaška štamparija u Senju poslužila nekome kao tema za sebe. Pored toga, prviput je u okviru jedne monografije o Senju, njegovoj glagoljaškoj štampariji posvećeno — bar donekle — ono mjesto koje ona stvarno zaslužuje.

S tim bi historijat pojedinih izdanja glagoljaške štamparije za vrijeme njenog djelovanja u Senju bio gotov, a čitavo to vrijeme — preko dva stoljeća — otkad se zna za postojanje izdanja glagoljaške štamparije iz Senja, istraživanja o njoj zapravo nikada nisu prelazila granice bibliografskih opisivanja samih pronađenih knjiga. Nikada nitko nije smogao ni vremena da malo dublje, i to kompleksnije, zagrije u čitavu tu naučnu materiju, niti hrabrosti da stvara neke nove, samostalne zaključke, koji bi u čitavu problematiku unijeli više novoga svjetla; nitko se nije našao tko bi se, kako nam je to — i to s punim pravom i dobronamjerno — sugerirao još pred skoro tri četvrt stoljeća Mađar Ásbóth — »ozbiljno zainteresirao tim studijem« i tko bi osjetio da se zaista »tu skriva dobar dio hrvatske kulturne historije«.

Glagoljaška štamparija u Senju, a s time ujedno i kompletno staro hrvatsko štamparstvo ostalo je tako isključivo u domeni bibliografskog opisivanja postojećeg knjiškog fonda — i nikada nije naišlo na dublji interes nekog historičara; najmanje historičara koji bi čitavu stvar shvatio na širem planu, uklopio je u tadašnju cjelokupnu hrvatsku političku, vojnu, sociološku i kulturnu stvarnost, te iz toga izveo potrebne, samostalne historiografske zaključke, koji bi počivali na činjenicama i logičkim konkluzijama.

OTKRIĆE GLAGOLJAŠKE ŠTAMPARIJE U KOSINJU I NJENA AKTIVNOST

Trebalo je da prođe preko dvije stotine godina od onih vremena kad su Karaman i Sović zabilježili prve vijesti o izdanjima glagoljaške štamparije u Senju; stoljeće i četvrt otkad je Šafařík publicirao njihove vijesti u jednom svom fundamentalnom i tada veoma poznatom djelu; tačno stotinu godina što je Berčić štampao prve fragmente senjskog *Misala* u svojoj *Chrestomathiji*; sedamdeset i jednu godinu od Ivančićeva otkrića o radu glagoljaške štamparije u Senju potkraj XV stoljeća, a šezdeset i tri godine od Ásbóthova poziva, da se nađe neki Hrvat koji će shvatiti sav značaj toga pitanja za hrvatsku kulturnu historiju, te se prihvatiti posla — i više ne prepričavati ono što su rekli drugi prije njega, nego pokušati da stvari sagleda svojim vlastitim očima.

Držim da mi je u dosadašnjim radovima uspjelo ovo vrlo važno pitanje pokrenuti s mrtve tačke, a taj moj napor shvatili su tako i drugi.⁷⁵

Baveći se već decenijima pojedinim bibliološkim pitanjima, sagledavajući knjigu, koja je nesumnjivo najsnažniji medij ljudske kulture do danas, najdjelotvorniji instrument humanizacije čovjeka i najsigurniji most među narodima i najpogodnije sredstvo za kumuliranje i širenje svekolikog ljudskog znanja —

hiljadama godina unazad i hiljadama godina unaprijed — polazeći od tih saznanja, ali sagledavajući knjigu kao materijalni fenomen u njenom razvoju i transformacijama kroz stoljeća i milenije, i to uvijek s naročito naglašenim interesom za našu vlastitu knjigu, za njenu ulogu u razvitku naših naroda, više je nego logično da sam morao »zagristi«, da je bilo neophodno da »zagrizem«, kako ćemo to još vidjeti, u upravo djevičanski netaknuto pitanje problematike najstarijih hrvatskih štamparija i izdavačkih kuća.

To kompleksno pitanje i taj veoma skliski teren, kome su do tada svi mudro izmicala, zahtijevali su čovjeka, koji bi bio voljan da ga uzme u detaljniji pretres, svjestan da se pri tom može sukobiti i s neuspjesima i poskliznuti, ali isto tako znajući, da samo hrabri moreplovci koji se ne boje zaploviti u nepoznato mogu pretendirati da pronađu i iznesu nešto novo. Ali, dakako da je suvišno naglašavati, da ni sama dobra volja tu nije dovoljna.

Ukratko, među mnogim ne neriješenim, nego kao što već rekoh, djevičanski netaknutim pitanjima iz hrvatske kulturne historije, preciznije historije hrvatske knjige, naišao sam na tri veoma krupna pitanja za koja sam smatrao, da preko njih nikako ne bih smio preći, a da im bar ne pokušam naći neko rješenje:

1) Zainteresirao sam se za izvor golih vijesti nekih koji su samo spominjali Kosinj kao mjesto u Hrvatskoj gdje su se štampale knjige.

2) Zainteresirao sam se za pitanje mjesta štampanja najstarije hrvatske i ujedno južnoslavenske knjige, *Misala* iz 1483. g., za koju se tvrdilo, da je »sigurno«, »svakako«, »bez ikakve sumnje«, »pod izvjesno«, »kako po svemu zaključujemo« »morao biti štampan u Mlecima« . . . itd. S tim mišljenjima, koja su preko stotinu godina svi naši dosadašnji autori samo varirali i nekritički prepričavali jedan od drugoga, ja se nikako nisam mogao složiti, jer za to nisam nigdje vidio niti jednog plauzibilnog argumenta. Najjači i jedini »dokaz« da je taj *Misal* morao biti štampan u Veneciji bio je da tako savršeno izvedeni posao i tako golemi rad nikako ne bi mogao biti djelo naših ljudi, na našem domaćem tlu, odnosno »da je prvi glagoljski Misal morao biti štampan u tadašnjem središtu tipografske vještine, tj. u Veneciji«, i to samo »s obzirom na uglednost izdanja uopće, a posebno na čitkost i ljepotu samih slova«⁷⁶ — Sva ta i takva shvatanja — odbio sam *a priori*.

3) Zainteresirao sam se za drugu po redu hrvatsku i ujedno južnoslavensku knjigu, glagoljaški *Brevijar* iz god. 1491, od koga se sačuvao jedan jedini primjerak, koji se čuva u venecijanskoj biblioteci *San Marco*, a za koji se u našoj nauci uopće nije znalo, iako je o njemu još god. 1896. u jednoj publikaciji talijanske akademije objavljena čitava monografija.

Ispitujući ta tri problema, došao sam⁷⁷ do ovih zaključaka:

Vijest o staroj glagoljaškoj štampariji u Kosinju, potječe od senjskog biskupa Sebastijana Glavinića (1630—1697), koji je preuzimajući nakon izгона Turaka, Liku i Krbavu pod jurisdikciju svoje biskupije, putovao po tim krajevima god. 1691/2. i vodio o tome putni dnevnik. Došavši u Kosinj — u kome je tom prilikom, prema *Schematismusu cleri Segniensis, pro anno Domini 1836*, osnovao župu (i to u Gornjem Kosinju) — zabilježio je:

Hinc Montibus Superatis, et Sylvis ad inferiora descendendo partingtur in Kossin. Castrum est in Edito Situm rudera tantummodo Supersunt. Aquis inefficientibus est dives. Hunc locum prioribus Christianis fuisse Celebrem, et late patentem foris et intus, inditio Sunt impressa Breviaria Illyrica,

uti legitur ad Calcem eorum, quo nunc Sacerdotibus Glagolitis in recitandis Horis Canonicis Serviunt, hic impressa. In Septem Templis prius Deum adorabat populus in hoc Districtu... Superest adhuc locus Monasterii Eremitarum S. Pauli primi Anachoritae.«⁷⁸

U prijevodu to znači:

»Oдавде, прешавши planine i šume, silazeći, stiže se u Kosinj (tj. grad). Utvrda se nalazi na uzvisini i od nje su preostale samo ruševine. Bogat je nepresušnim izvorima. Da je ovo mjesto za vrijeme onih kršćana, koji su tu prije obitavali, bilo slavno i nadaleko poznato — vani i u zemlji — dokaz su štampani *Ilirski brevijari*, koji su ovdje štampani, kao što se to čita u bilješci onih brevijara kojima se sada služe svećenici glagoljaši pri čitanju kanonskog časoslova. Prije je narod slavio Boga u ovom kraju u sedam crkava... *Još sada* postoji mjesto, gdje je bio samostan pustinjaka (eremita) Svetoga Pavla, prvog anahorete.«⁷⁹

Nakon svestranog provjeravanja toga teksta i vjerodostojnosti Glavinića kao historijskog svjedoka došao sam do zaključka da u taj tekst možemo imati puno povjerenje. »Ako se Glavinić — zaključio sam — dosada pokazao kao pouzdan historijski svjedok u svim drugim prilikama, nema nikakvog razloga da posumnjamo u vjerodostojnost baš tog njegovog podatka, u kojem on kao biskup govori o brevijarima, kojima se služe svećenici u njegovoj biskupiji, a na kojima je on sam svojim očima pročitao, da su štampani u Kosinju. Štoviše, on o tim brevijarima govori kao o nečem što je bilo općenito poznato, pa zbog toga i ne navodi neke pobliže podatke, a kao biskup on je u svojim mnogobrojnim vizitacijama imao mnogobrojne prilike, da se na licu mjesta, kod mnogih župnika, osvjedoči da se oni njima služe pri čitanju kanonskih časoslova. Pored svega toga, Glavinićevo svjedočanstvo nije ni metaforično, dvosmisleno ili u bilo kom drugom pogledu neodređeno; naprotiv, ono je sasvim određeno i izričito, a čitav izvještaj je tako suh i prepun činjenica, da se ono zaista ne može shvatiti nikako drugačije, nego upravo onakvo kakvo jeste.«⁸⁰

To Glavinićevo svjedočanstvo podupire i niz drugih dokaza koje mi je do sada uspjelo prikupiti, prije svega veoma živa tradicija koja se kod naroda u tom kraju prenosi već stoljećima s koljena na koljeno, a koja je vezana uz jedan određeni i sasvim konkretni lokalitet u Kosinjskom Bakovcu. Ta tradicija je i danas još veoma živa.⁸¹

Ako taj lokalitet, uz koji narodna tradicija stavlja rad prve hrvatske glagoljaške tiskare, na licu mjesta usporedimo s gore citiranim Glavinićevim tekstom, vidjet ćemo da se zaista ta »utvrda nalazi na uzvisini«, a od objekta za koji je on zaključio da su »preostale samo ruševine«, danas je nestao sa lica zemlje, za laičko oko i posljednji trag. Međutim, prema usmenom obavještenju Vladimira Mirosavljevića rekognosciranje terena i prve pokusne sonde pokazuju da se tu zaista nalazio srednjovjekovni burg, izuzetnih dimenzija.

Sl. 6. — Stranica iz rukopisnog dnevnika-putopisa odnosno vizitacije senjskog biskupa Sebastijana Glavinića, na kojoj je on zapisao da je vidio glagoljaške brevijare, u kojima se na kraju, u bilješci, svakako u kolo fonu, čita da su štampani u Kosinju. Original ovog rukopisa čuva se u Arhivu Historijskog instituta Jugoslavenske akademije u Zagrebu. Transkripciju onog dijela koji nas ovdje interesira, vidi na kraju prethodne i početku ove stranice.

Proprium interuenient, cui bonam suffragandi spes facit
ant apud de. Post auditum sermonem exhortatori-
am, Romine Eleemosyna pro Ecclesia contribuendo an-
tum breuiter Ducator confitetur: in super Campa,
non emere, sanguinem quoque Virginis in celos ac
Lumpo decreuerunt.

Hinc Montibus Superabis, et floris ad inferiora
discendendi pertrahitur in Hesperia. Castrum est
in Edito Ritu, Rudra tantummodo superstant. Agri
indeficientibus est diues. Hunc locum prioribus
Christianis fuisse celebrem, et late patentem prius
et intus, indicio sunt impressa Breviaria Stryica
ubi legitur ad Calcem eorum, que nunc sacerdoti-
bus Stryicitis in recitandis horis Canonis cele-
brant, hinc impressa. In septem Templis prius
Deum adorabat populus in hoc districtu, una ex
his pro diuinis cum decantia obsecundis expurgata
ubi Cadaver aliquando humatum, repperitum est
cum integra, fecundisq; una manu, aliisque Partibus
Corporis in Arceus redactis, ad pedem ara maioris,
proprie liberalitatis in egenos fortitan erit in-
dicium. Superest adhuc locus Monasterii Eremi-
tana S. Boni primi Anachorite. ab oriente
Hesperia respicit Bastaridam, a Meridie Sallanach
ab Occidente Othochach. hinc in circuitu hinc
Villa, seu Baci. Superior est ex Carniolis Angli-
es translatorum paucorum domus 40. Castellum
Wallachorum est Medius Bagus 100. Caput
Terminus Croatarum 40. Sphyones seu sanctos
denentium. Dissident hi cum Wallachis, in an-
tix Schismatici sitem, armis terminandam tan-
quam cum Hibernis & Bagan. et Poloniam ex per-
turi hinc, vendicare Sphyones, a Catholicis hacten-
in servata, quareq; retentat. Pro Sallanach rompsis
res nostri Catholicis reperantur 100. Wallachi 500.
Miles exercitatus 150. Bertone 700. Et hic

Sl. 7. — U prvom atlasu neptolomejske škole *Theatrum Orbis Therarum*, čuvenog holandskog geografa *Abrahama Ortheliusa*, u izdanju iz god. 1595. nalazi se pod br. 92. geografska karta *Illyricum*, u kojoj su ucrtani *Kosinj* (Khesin) i *Senj* (Zegna). Kako navodi sam *Orthelius*, on je tu kartu dobio od mađarskog humaniste i historičara *Johannesa Sambucusa* (1531–1584) iz Beča. Lijevo kompletna karta, a desno detalj.

Štaviše, »stroga naučna verifikacija historijskih vijesti i ovih i ovakvih zaključaka i teza, kao i mojih osobnih impresija na licu mjesta u jesen god. 1960, kad su me moja istraživanja prviput dovela u Kosinj, izvršena po svim principima arheološke nauke, kao rezultat iskapanja koja je izvršila jedna naučna ekspedicija, ustanovila je nedvojbeno da je u Kosinju cvjetao bujni kulturni život u protohistorijskim vremenima, u vremenima Japoda i Ilira (tamo pred nekih 3000 godina); predrimska, ranorimska, rimska i kasno-rimska civilizacija; da je tu ostavila tragove kultura ranog srednjeg vijeka, kao i poznog srednjeg vijeka — sve do onih dana kad je tu djelovala prva hrvatska i prva općejugoslavenska štamparija. I ta iskapanja dala su upravo iznenađujuće bogate rezultate, koji dokazuju jezikom hladnih i neospornih naučnih činjenica da je tu, kroz stoljeća i tisućljeća, cvjetao bujan kulturni život u kojem kontinuitet nikada nije bio prekidan kroz najmanje tri do pet hiljada godina, a u kojem kosinjska štamparija stoji samo kao normalni i logički, skoro bih rekao neizbježni završetak, kruna, rezultanta svega onoga što se na tom tlu događalo prije toga, kroz stoljeća i milenije.«⁸²

Do sličnih zaključaka dolazimo i daljnjim ispitivanjem Glavinićeva teksta. Zaista, u najneposrednijoj blizini tog srednjovjekovnog grada, kule Ribnik, samo neku stotinu metara udaljeno od gradskih zidina (danas, dakako, samo još temelj ispod zemljiine razine), nalazi se »nepresušni izvor«, koga navodi Glavinić, s izvanrednom vodom, koji je i danas aktivan, a za koji se u selu tvrdi da nije nikada presušio.

Karakterizirajući Kosinj, Glavinić kaže: »Da je ovo mjesto za vrijeme onih kršćana koji su tu prije obitavali (tj. prije dolaska Turaka, prije 1493 — ZK), bilo slavno i nadaleko poznato, vani i u zemlji...«. Ako uvažimo da je Kosinj (u donekle filološki deformiranom obliku — Khessin) ucrtao u svoj čuveni geografski atlas čitavog svijeta *Theatrum Orbis Therarum* slavni holandski geograf Abraham Ortelius (1527—1598), npr. u izdanje od 1595. u Amsterdamu, a »nije uveo stotine i hiljade gradova i mjesta, koje mi danas smatramo neuporedivo značajnijima od beznačajnog ličkog sela Kosinja, onda zaista ne postoji nikakav argument koji bi dopuštao, da sumnjamo da je Kosinj u ono vrijeme koje nas ovdje interesira, bio nesumnjivo veoma značajan kulturno historijski i geografski pojam.«⁸³

Štaviše, izgleda da se ono Glavinićevo »slavno i nadaleko poznato, vani i...«, odnosi baš na taj podatak u Orteliusovom atlasu, kao i na činjenicu, da je za Kosinj kao takav znao i slavni mađarski humanist i historičar Johannes Sambucus (1531—1584), koji je kartu *Illyricum* sa ucrtanim Kosinjem i poslao god. 1572. Orteliusu, što ovaj i sam navodi.⁸⁴

Nakon svih tih dokaza, kao i niza drugih manje značajnih, o kojima sam opširno govorio u svojoj knjizi *Kosinj* i drugim manjim radovima spomenutim u bilješci 77, moramo stvoriti zaključak da je u Kosinju prije krbavske bitke (1493) i daljnjih turskih osvajanja koja su nastupila iza nje postojala štamparija u kojoj su štampane glagoljaške knjige — tačno onako kako to svjedoči biskup Glavinić.

Sl. 8. — Prva stranica Kosinjskog Misala iz god. 1483. Rukom ucrtani inicijali razlikuju se od inicijala te iste stranice na priloženom faksimilu. (Vidi poseban prilog uz str. 208/9. Primjerak Kongresne biblioteke u Washingtonu.)

Kao takav Kosinj je postao naučna činjenica protiv koje do sada nitko nije mogao iznijeti niti najmanjeg protudokaza, koju su kao takvu pozdravili mnogi autori,⁸⁵ koja je ušla već u osnovnoškolske udžbenike,⁸⁶ enciklopedije i slična izdanja,⁸⁷ te koja je prihvaćena štaviše na najvišem svjetskom nivou kao nešto što se ne treba dalje dokazivati. Ne samo što su Nijemci Kosinj uvrstili u popis najznačajnijih datuma svjetske historije knjige,⁸⁸ a Helmut Presser, direktor Gutenbergova muzeja u Mainzu i profesor historije štamparstva na Univerzitetu u istom gradu, uvrstio ga u zidnu geografsku kartu prvih štamparija čitavog svijeta,⁸⁹ nego se za njega zainteresirao i najviši svjetski naučni forum za tu naučnu materiju — *Internationale Vereinigung für Geschichte und Gegenwart der Druckkunst, Gutenberg Gesellschaft* — za koji sam napisao iscrpan prikaz o toj krupnoj kulturnoj baštini hrvatskog naroda i jednoj od najnovijih tekovina naše novije historiografije.⁹⁰

Prikazujući tu raspravu odštampanu u toj najautoritativnijoj svjetskoj naučnoj ediciji, prof. Manko Orešković je napisao u svom prikazu u *Telegramu*,⁹¹ da je »tom raspravom, sada s tom problematikom upoznat cijeli naučni svijet«, te da je »naš Kosinj postao elementom kulturne baštine cijelog čovječanstva, koji neće moći mimoći nitko tko bude pisao o prvim štamparijama svijeta«.

Polazeći od postavke da je Kosinj kao mjesto naše prve nacionalne štamparije dokazana naučna činjenica, a da za preko stotinu godina ponavljaju i u raznim varijacijama prepričavaju pretpostavku, da je prva hrvatska štampana knjiga produkt rada neke venecijanske štamparije; odbacujući a *limine* tezu da to remek-djelo srednjovjekovnog štamparstva ne bi moglo biti produkt ruku naših ljudi, samo zato što je tako dobro izvedeno — ne našavši ni najmanjeg plauzibilnog dokaza koji bi ipak upućivao na Veneciju, postavio sam tezu, da je ta knjiga jedno od djela kosinjske glagoljaške štamparije. Tragajući za podacima koji bi govorili u prilog toj radnoj tezi (ili protiv nje), pronašao sam na samoj knjizi, ranije neuočenu siglu od deset glagoljskih slova: GBDKGBROŽŽ, utisnutu istim slovima kojima je štampan sam *Misal*, ali bez boje, u tzv. *suhom tisku* (Blinddrucku). Konzultirajući sve sačuvane primjerkke *Misala*^{91a} koji imaju taj list, ustanovio sam da se ta sigla nalazi na svim poznatim nam primjercima, iz čega se sam od sebe nametnuo zaključak da ona svakako mora stajati u nekoj vezi sa samim štampanjem *Misala*.

Uočivši na sigli ime BROZ, odmah sam za završno slovo Ž došao na ideju, da — u prvom redu zbog toga što dolazi iza imena — označava zvanje nižeg svećeničkog čina, Ž(alkan). Za četiri prednja slova došao sam do zaključka da predstavljaju kratice za neku aplikativnu frazu onog vremena, kakve su prepisivači i štampari knjiga stavljali uz svoje ime, prije kojega su redovno stavljali i epiteton *griješni*. Ta fraza, koja se — nakon mnogih odbačenih pokušaja — nametnula sama po sebi, jeste *Gospodu Bogu dika i kraljevstvo* i tako sam čitavu siglu konjektirao ovako: »G(ospodu) B(ogu) D(ika i) K(raljevstvo) G(rišni) BROZ Ž(alkan)«. ⁹²

Sl. 9. — Stranica kalendarija iz glagoljaškog *Misala*, doštampanog 22. II 1483. u Kosinju, sa mjesecom Martč (tj. mart, ožujak). U donjem desnom kutu (crno uokvireno) jasno se razabiru glagoljska slova GBDKGBROŽŽ, u slijepom tisku, koja predstavljaju sakriveni i donedavno neuočeni potpis Broza Žakna.

Kako je Broz Žalkan, iz plemena Kolunić (dakle imenom Ambroz, a prezimenom Kolunić), poznata nam historijska ličnost, koja je četiri godine kasnije (1486) u toj istoj župi (Buškoj), prepisivala jedan Kvarezimal⁹³ i u njemu ostavila o sebi veći zapis, to se nakon daljnjih ispitivanja pokazalo kao očito, da se tu radi o istoj ličnosti — i da u prepisivaču *Kvarezimala* (ili knjiga Svetog Bernardina) treba tražiti i čovjeka koji je bio faktotum u glagoljaškoj štampariji u Kosinju.

Nadalje sam došao do zaključka, da je djelo glagoljaške štamparije u Kosinju i *Brevijar* iz god. 1491, koji se čuva u venecijanskoj biblioteci *San Marco*, o kojem je talijanska *Akademija* izdala monografiju još god. 1895, ali kojemu nedostaje završni kvaternion, na kojemu je morao biti i kolofon, u kojem je stajalo da je ta knjiga štampana u Kosinju, kako to svjedoči biskup Sebastijan Glavinčić.⁹⁴

Okolnosti pod kojima je osnovana ta štamparija u Kosinju, te kako je utrnula njena aktivnost, mogu biti ovakve ili onakve, ali da je radila i da se među njene proizvode moraju ubrojiti i *Misal* iz god. 1483. i *Brevijar* iz god. 1491 — to je, duboko sam uvjeren, dokazano i van svačke sumnje — bar tako dugo dok se ne iznesu jaki i neoborivi dokazi, koji bi govorili protivno. O tome sam pisao dosta iscrpno u svojoj knjizi *Kosinj*,⁹⁵ a kroz proteklih sedam godina (od kada sam o toj stvari prviput javno progovorio, vidi bilješku 77) nikome nije uspjelo da iznese ni najmanjeg podatka koji bi te zaključke ma i djelomično dovodio u sumnju.

Polazeći od tih bitnih elemenata, a sve ostalo je sekundarne naravi i može poslužiti samo kao dopuna i razrada historijski utvrđenih činjenica, eventualno i njihovih nebitnih korektura, postavio sam još nekoliko teza o kojima bi se, dakako, moglo diskutirati, ali protiv kojih do sada nitko ozbiljan nije iznio ni najmanjeg prigovora. To se odnosi u prvom redu na pitanje, da li je osnivač glagoljaške štamparije u Kosinju mogao biti (što se meni čini najvjerojatnijim) Anž Frankopan VIII Brinjski, koji je kao venecijanski čovjek, živjeći dulje vremena u Veneciji, upoznao tu novu tehničku tekovinu i prenio je u svoju djedovinu. Taj Anž Frankopan je bio veoma važna historijska ličnost, koja je stajala na čelu borbe protiv kralja Matije Korvina — vodeći čitave regularne ratove — a koji je usto bio i veoma pobožan i neobično darežljiv prema crkvama, o čemu su se sačuvali mnogi podaci u pojedinim sačuvanim nam poveljama.

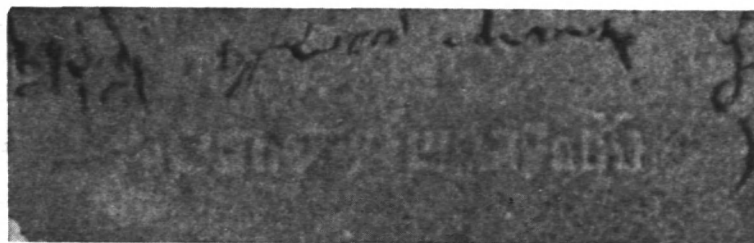
»Alko je on istaknutim crkvama i samostanima davao razne velike poklone, onda je više nego logičan zaključak, da je on i manjim crkvama davao isto takve poklone, samo skromnijeg karaktera, o kojima se nisu izdavale povelje. A među takve poklone su spadale baš crkvene knjige, koje, sve da je on to i htio, nije mogao kupiti u Veneciji, jer tamo glagoljaških knjiga nije ni moglo biti. Izvan svake sumnje je, da je pobuda za rezanje glagoljskih slova morala doći sa strane nekog hrvatskog velikaša — a to je, prije svih drugih mogao biti Anž Frankopan VIII Brinjski.

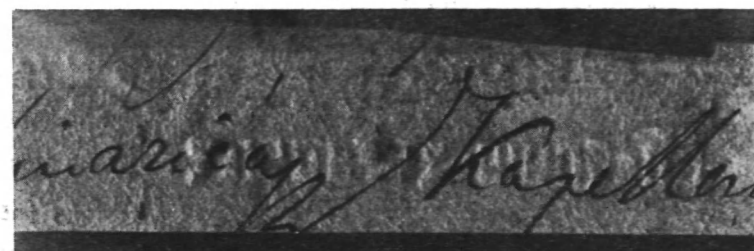
Sl. 10. — *Sigla GBDKGBROŽŽ* — na primjercima Kosinjskog Misala iz god. 1483. a) i b) iz Nacionalne i sveučilišne biblioteke u Zagrebu, c) iz Beča, d) iz Vatikana i e) Lenjingrada

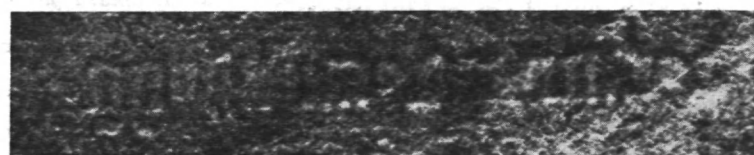
A)

B)

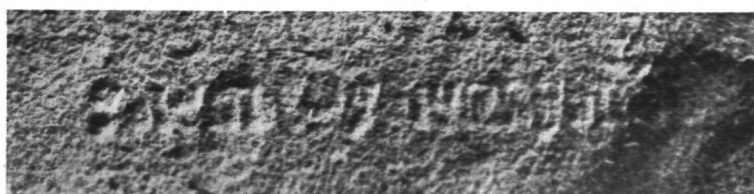
C)

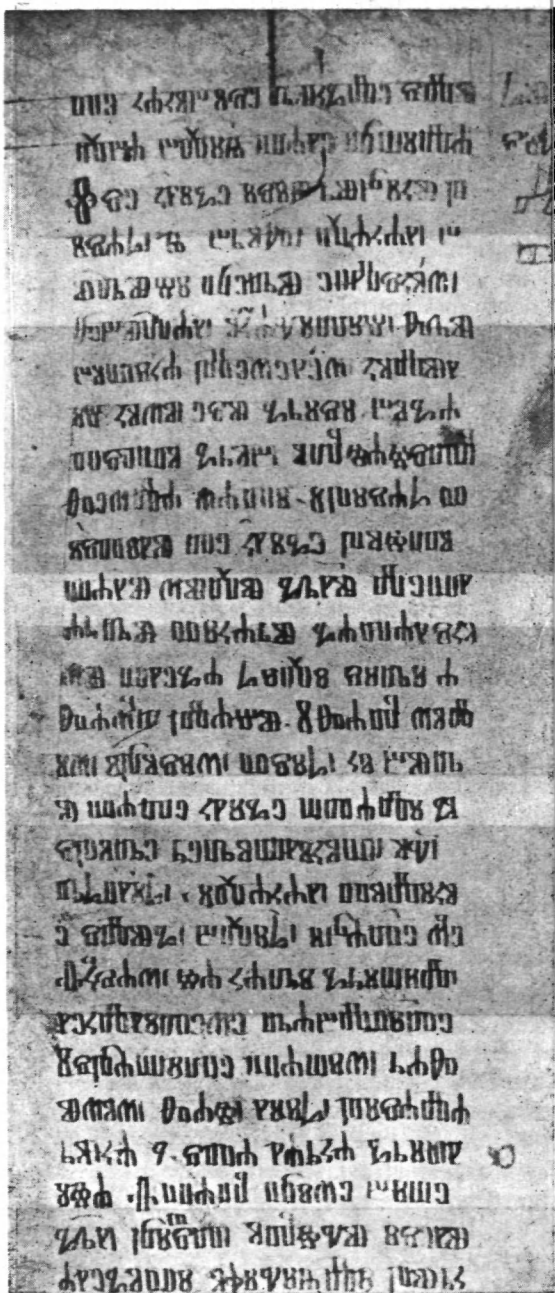

D)

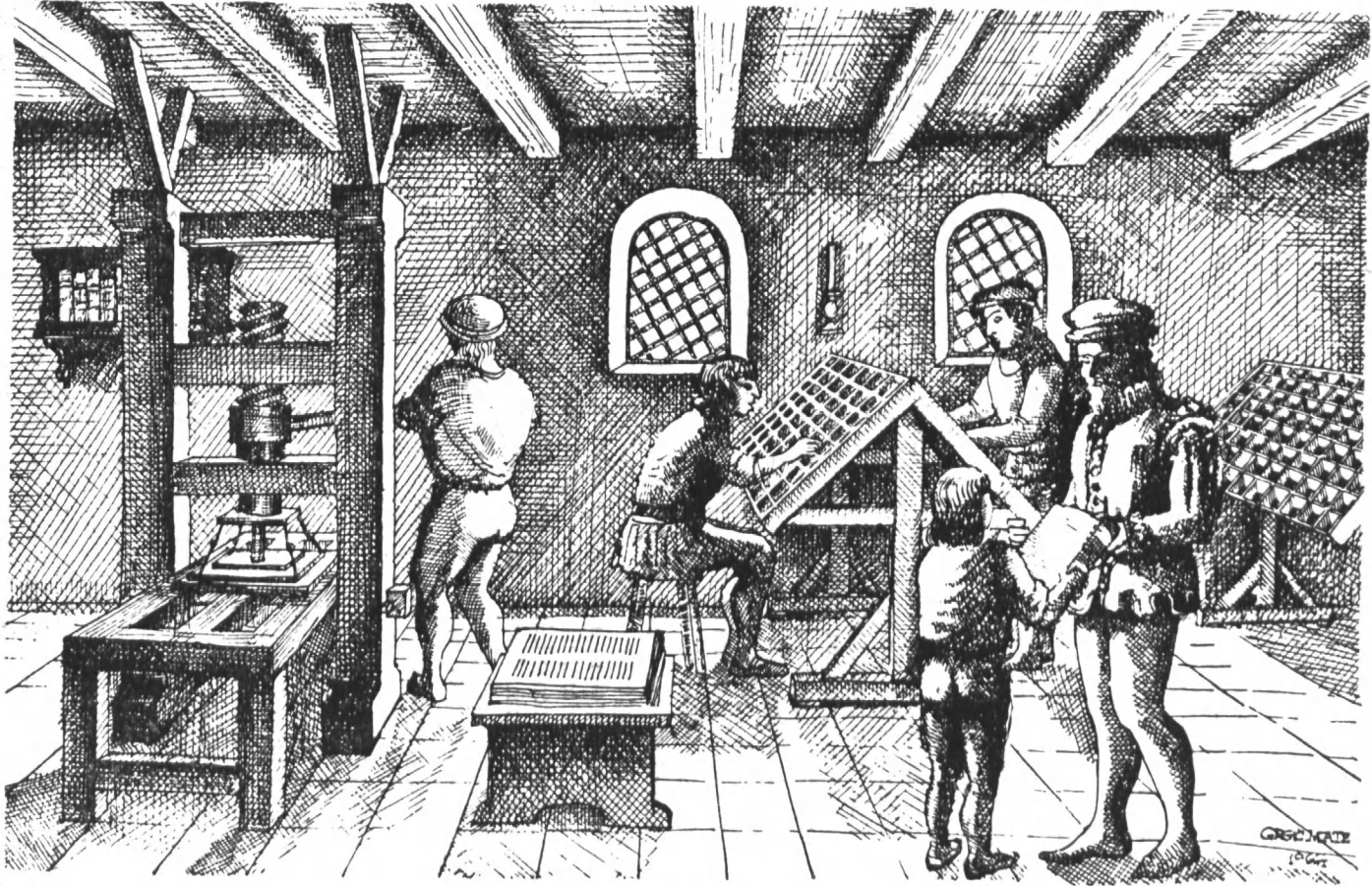
E)

te kako bi se dugle slu-
žba b(o)žič va ne vršila.
I se knjige i siju rubriku p-
isah' ě Broz' Žakan' b-
udući v redu e(van)jelskom'
z Bužan' ot Kacitić z Du-
bovika, plemenem' Kolun-
ić, komu esu grisi boga
tstvo, grob' otočastvo
zemla mati i pisah v
istinu te knjige počto-
vanu mužu g(ospo)d(i)nu Levn-
ardu, vikaru gatansko-
mu v nega hiži sidj a
za moju plaću. I zato mol
im' i prosim' vsih' ki bud
u va te knjige štali, go
spode redovnikov' o(ta)c'
d(u)hovnih' i žakan' toliko
e slug' b(o)žih' i brat' e moe
ako sam ěa kadi grišil',
ne klnite me, da bl(agoslo)vite
(i) ispravite vašim' raz-
umom' zač' ih (ni) pisala
ruka s(ve)ta, na r(u)ka grišn-
ića. A va to vrime biše
j(ospo)d(i)n prist(a)t' (v) Otočcu i Senu
a negovi oficiěli purk ...

Sl. 11. — Rukopisni zapis Broza Zakna u njegovu Kvarezimalu, koji se čuva u Arhivu Historijskog instituta Jugoslavenske akademije u Zagrebu. Transkripciju teksta, koji se nalazi na 170. listu tog rukopisnog kodeksa, a koji je reproduciran ovdje, vidimo desno.

Sl. 12. — Unutrašnjost kosinjske štamparije. Slobodnu rekonstrukciju izvršio slikar prof. Mate Grgić.

Samosvijestan, kao što je mogao biti samo velikaš, koji se usudio povesti rat protiv svog legitimnog kralja i protiv većeg dijela svoje vlastite porodice, kao čovjek koji je morao osjećati potrebu, da i na tom sektoru konkurrira svom suparniku Matiji Korvinu, kao čovjek renesansnog vremena, koje je kult knjige izdiglo do tada neviđenog nivoa; kao čovjek čije su materijalne mogućnosti svakako bile ograničene, a — kao što je to uvijek — broj ruku koje su ispružene molile za pomoć — u ovom slučaju za pomoć u crkvenim knjigama — morao je biti veći nego što se mogao namiriti.

Takvog čovjeka sigurno nije trebalo puno nagovarati i uvjeravati da će proći daleko jeftinije, ako naruči slova i zaposli nekog štampara, nego ako i dalje plaća (relativno, dakako) veoma skupe pisare, da mu prepisuju crkvene knjige, kao što je to svakako činio do tada.⁹⁶

Ta glagoljaška štamparija u Kosinju bila je osnovana, prema svemu onomu što danas znamo, godine 1482, kad je Jurij Zakan iz Roča 26. VI 1482, vraćajući se iz Venecije, u poznati *Misal kneza Novaka*, zapisao u Izoli »naša štampa gori gre«. Kako je baš taj *Novakov Misal* poslužio kao rukopis za naš *editio princeps*, za *Misal* iz god. 1483, to svakako taj Jurjev zapis mora stajati u vezi s *Misalom* iz g. 1483. To opet govori da je štamparija u Kosinju morala prodati u ljeto ili u jesen god. 1482, no na to pitanje ćemo se još vratiti. Ali, kako se ovdje radi o golemom djelu zaista izuzetne tipografske vještine, o pravom remek-djelu od kojega su neki primjerci štampani i na pergameni, postavlja se samo po sebi pitanje, da li ta kosinjska glagoljaška štamparija nije prije toga *Misala* štampala i još neko djelo. Teško je, naime, i pretpostaviti da bi jedna novoorganizirana štamparija pristupila smjesta, bez ikakvih predradnji, izradi tako golemog i tako luksuznog djela.

Uvažavajući sve okolnosti koje tu dolaze u obzir duboko sam uvjeren da nema ništa logičnije, nego pretpostaviti da je ta štamparija prije izrade toga remek-djela golemih dimenzija morala, »uhodavajući« se, raditi i na nekim manjim radovima, ali kako — bar zasada — za tu, više nego logičku pretpostavku, koja je skoro bih rekao ipak morala biti *conditio sine qua non*, nemam nikakvih konkretnih dokaza, morat ćemo je ovdje ostaviti po strani, i ostati pri ranijoj tvrdnji da je glagoljaška štamparija u Kosinju bila osnovana negdje u drugoj polovici god. 1482.

Uzroke prestanku rada glagoljaške štamparije u Kosinju treba tražiti svakako u onom općem rasapu koji je nastupio poslije katastrofe na Krkavskom polju, kada su Turci porobili i popalili te krajeve, o čemu je suvremenik pop Martinac plemenom Lapčanin ostavio svoj toliko puta citirani zapis u jednom glagoljaškom *Brevijaru*, koji se sada čuva u Župnom uredu u Novom Vinodolskom, a koji je tu i prepisivan: »... i k tomu budući mi v skribi i priobizhen' (tj. ožalošćen) misliju vs(a)gda bih za ratu velike i nemirič, seže priključuče se v' vr(i)mena n(a)ša, juže dvigoše turci sući ot išoedič (tj. od roda) z'mařila sina agari rabine avram'le, proti vsei vseleniči z(e)mal'. I obučmši vsu grčiju i bulgariju, bos'nu i abaniju (tj. Albaniju), nalegoše na žzik' (tj. narod) hrvatski, posilajuć zastupi (tj. čete) velike vojvode silne tvorahu brani (tj. bojeve, ratove) mnogie s pl'kom' hrstěn'skim', pobiejuć se na polih' i na pasih' (tj. na gorskim prelazima) i na brodih' vod'. T' gda že roblahu vse z(e)mle hrvatske i slovin'ske do save i drave daže do gorě zapr'te (tj. Moslavine) vse že dežele kran'ske daže do mora robečē i harajuće, i domi b(o)žie paleće ognem' i olt(a)ni g(ospod)ne

razdružujuće, prestarih' že iz'bičjuće oružiem', junoti (tj. mladeži) že, d(e)vi i vdovi, daže i kvekajućičē čeda. plk božii, pēlajuće v tuze usiliē (tj. nasilja) svezani sući želēzom'. N' i prodajući je na tržišćih', svojih', ēkože skotu obićai est'. I ošće izide baša rumanie i vrh'bosnē i porobiv' posav'e pade v' modrušu. I poče r'vati modrušu, požga že ognem' bur'ge oh' (rane) nie (tj. popali vatrom gradove okolne) i klošćni ošće i cr(i)kve g(ospod)ne. Tagda že g(ospo)da hrvat'ska i bani hr'vatski dvigoše voisku prot(i)vu im boj zastupni (tj. nastane, otpoćne) v poli veliem' kr'bav'skom'. I tu boriše se braniju velieju. Tagda že pobēždena bis(t) čest hrstēnska, t'gda že uhićiše bana hrvat'skoga, ošće živuća, tag'da že ubiše kneza ivana fran'kapana, t'gda otpelaše kneza mikulu fran'kapana, t'gda že ubiše bana ēććkoga. Tagda že padoše krēpci vitez i boriteli si(a)vn i v premoženii ih' vēri r(a)di h(risto)vi. Ošće že i pišći izabrani boriteli tu umriše obstr'ti zastupi v plćinē pola (tj. na prostranstvu polja), tuže semrt' priēše vēri r(a)di ēkože družba s(veta)go mavrićē. T'kmo (tj. samo) že knez' bernardin' frankapan' izide ot srēdi boē s malimā. I t'gda naćeše cviliti rodivšie i vdovi mnoge i proći ini. I bišći skr'b' veliē m' v's(e)h' živućih'v stra(na)h' sih', ēkaže nēst' bila ot vr(e)m(e)ne tatarov' i gotov' i atele (tj. Atile, kralja Huna, 434—453) nećistvih'. Lēt g(ospod)nih' č.u.p.v. (tj. 1493).«⁹⁷

U tom sveopćem rasapu i obezglavljenju, u bježanju krōćanske raje prema manje ugroženim krajevima, u bježanju pred progoniteljima treba tražiti ne samo uzroke prestanka rada kosinjske štamparije, nego i početak rada senjske štamparije. Završavajući svoju knjigu o glagoljaškoj štampariji u Kosinju, krajem god. 1960. napisao sam: »Kako po utrnuću svih daljih historijskih vijesti i podataka o štampariji u Kosinju, neposredno, već god. 1493, nalazimo glagoljašku štampariju u Senju, s kojim je Kosinj bio povezan mnogim vezama, u kojoj rade i neki Lićani (npr. Urban z Otoćca), sve okolnosti nas upućuju, da u senjskoj štampariji treba tražiti nasljednika kosinjske štamparije.«⁹⁸

Naime, sama se po sebi nameće misao da je u bježanju pred Turćima, na zapad, u spasavanju onoga što se još spasiti dade uz sam goli život, inventar kosinjske štamparije — kompletan ili fragmentarno — prenesen u sijelo biskupije i administrativne vlasti teritorija na kojem je bio Kosinj — u Senj, nad čijim se zidovima nikada nije zavijorio konjski rep, niiti je na njima sjedio mletaćki lav.⁹⁹

Kada bismo sada na ovom mjestu opisivali značaj i položaj Senja u tadašnjoj vojnopolitićkoj, ekonomskoj i kulturnoj stvarnosti Hrvatske, što je sve uslovljavalo da se kosinjska štamparija evakuira prije porobljavanja toga terena baš u Senj, kamo ju je usmjerilo i samo tursko nadiranje, a koji je i po svom geografskom položaju bio najbliži veći centar — tridesetak kilometara preko Velebita do Jablanca, i još toliko morem — to bi nas sve odvelo zaista ne samo predaleko, nego bi to, u okviru edicije za koju je ova radnja napisana, znaćilo samo ponavljanje onoga što će svakako reći i temeljitije razraditi, drugi suradnici ovoga zbornika.

AKTIVNOST GLAGOLJAŠKE ŠTAMPARIJE U SENJU

Kako se dosada senjskom štamparijom kao takvom nije zapravo još nitko pozabavio, nego se sva naša aktivnost kroz stoljeće-dva iscrpljivala na tom planu skoro isključivo u bibliografskom opisivanju pojedinih pronađenih izdanja, to nije ni čudo da kroz čitavo to dugo proteklo vrijeme nisu prikupljeni nikakvi drugi do goli bibliografski podaci. Očito je da su zbog te nebrige mnogi od takvih podataka morali propasti, a poneki opet da leže u raznim arhivima, prekriveni debelim slojem historijske prašine i da čekaju da ih vremena koja su pred nama iznesu na vidjelo.

Zbog tih i takvih razloga je stanje na tom području naše kulturne historije takvo, te moramo priznati da je Josip Badalić bio zaista u pravu kad je god. 1959. ustvrdio: »Die wissenschaftliche Dokumentation über Entstehung und Tätigkeit der kulturhistorisch sehr interessanten Senjer Offizin ist noch immer sehr karg. Die einzigen verlässlichen Angaben stammen ausschliesslich aus den Angaben in den einzelnen Ausgaben (Colophon &c).«¹⁰⁰

Prema tome, za sada nam ne preostaje ništa drugo, nego da pregledamo sva do sada nam poznata izdanja senjske štamparije i — da vidimo šta možemo zaključiti iz podataka koje nam pružaju ona sama.

Misal iz 1494. — Najstarije zasada nam poznato izdanje glagoljaške štamparije za vrijeme njene aktivnosti u Senju, za koje imamo u kolofonu oznaku da je štampano u Senju i tačan dan završetka štampanja, jeste *Misal* od kojega je prvi fragmenat od svega pola lista pronašao još god. 1849. u selu Ugljanu na istoimenom otoku kraj Zadra, Ivan Berčić. Samo pet godina kasnije Berčić je na jednom drugom otoku našao već čitava dva lista iz tog istog *Misala*, a god. 1863. pronašao je tadašnji đak a kasniji župnik u Tkonu Srećko Bakija, skoro čitav *Misal*, ali bez završnog lista s kolofonom. Konačno je tridesetak godina kasnije jedan kompletni *Misal*, sa završnim listom, dospio u antikvarnicu Ludwiga Rosenthala u Münchenu, koji ga je god. 1894. dostavio na ekspertizu V. Jagiću u Beč. Dok se Berčićev fragmentirani primjerak, kojemu naprijed manjka kalendarium i tri lista prvog kvaterniona (tj. štamparskog arka od 8 listova ili 16 stranica) i čitav zadnji kvaternion, kao i još dva manja fragmenta iz sredine, danas nalazi u *Publičnoj biblioteci* u Leningradu (a zajedno s njim, svakako, i ona dva prvo pronađena fragmenta, gdje se nalazi i skoro sva ostala Berčićeva ostavština) — drugi, kompletni primjerak senjskog *Misala*, nalazi se u *Országos Széchényi Könyvtár* (Nacionalnoj biblioteci Sečenji) u Budimpešti, kamo je dospio otkupom od antikvara Rosenthala.¹⁰¹

Taj primjerak, koji je opisao Jagić u *Saopćenjima Filozofsko-historijskog razreda Bečke akademije*,¹⁰² a zatim Oszkar Ácsóth u Budimpeštanskom časopisu *Magyar Könyvszemle*¹⁰³ i u Jagićevom *Archivu für slavische Philologie*,¹⁰⁴ obuhvaća, prema Jagićevom opisu, 26 kvaterniona po osam listova; dakle, ukupno 208 listova, a ne kako je Berčić izračunao 220 listova. Veličina toga primjerka senjskog *Misala* je 13,5×17,5 cm, ali kako je, osobito na gornjem rubu margina (prazni prostor oko teksta) veoma mala, prosječno 5—10 mm, to je očito da je taj *Misal* morao nekada biti znatno veći, a pri preuvezivanjima da je radikalnije obrezivan. Veličina dvostupačnog teksta sa 37 redaka, od stranice do stranice neznatno varira. Tako npr. veličina teksta na prvom listu *recto* iznosi 153×99 mm, a *verso* 147×98 mm.¹⁰⁵

O tome izdanju *Misala* iz glagoljaške štamparije u Senju pisalo se do sada redovno kao o djelu veoma slabe grafičke izrade, kao o djelu upravo minorne vrijednosti. Još je Jagić pred pola stoljeća u *Uvodu* u Vodnikovu knjigu *Povijest hrvatske književnosti* napisao, da je »... bio štampan jedan glagoljski Misal 1494, ovaj put na domaćem zemljištu, u Senju, drugim slovima, sitnijim i manje uglednim u formatu koji upravo ne pristaje za *Misal* kao knjigu što se stavlja na oltar i tako iz nje čita. Ovo je manja knjiga, koja se drži u rukama te lako tura u džep.«¹⁰⁶

Mirko Breyer je otišao još dalje: »Senjsko se izdanje *Misala* po svojoj spoljašnjosti ne može nikako mjeriti sa svojim mletačkim prethodnikom (onda se još nije znalo, da je to zapravo kosinjski a ne mletački prethodnik. — ZK). Tiskano na neuglednu formatu male osmine, blijedim slovima, a na lošem papiru, ono u svemu odražuje silom prilika zaostalu sredinu, iz koje je proizašlo. U opremi i izgledu ovog, a od česti i ostalih davnih senjskih tiskotvorova, ogledaju se u istinu teške i primitivne prilike, pa i slabo imućstveno stanje senjske biskupije i članova njezina kaptola, koji su toliko oskudijevali zemaljskim dobrima.«¹⁰⁷

Ja nisam imao prilike da razgledam niti jedan od dva sačuvana primjerka senjskog *Misala*, niti onaj u Leningradu, niti onaj u Budimpešti, pa da se tako o tome osvjedočim. Ali, razgledajući zaista izvrsne fotokopije toga izdanja, izradene s mikrofilmova (preko kojega se svakako mnogo gubi), došao sam do zaključka, da za takvo Jagićevo i Breyerovo rezoniranje neće biti ne mnogo nego baš nekakvog realnog osnova; da će ono biti prije svega rezultat apriornih predrasuda o našem tadašnjem navodnom primitivizmu. Senjska izdanja, koja su mi bila u rukama, ne potvrđuju, nego bih prije rekao da demantiraju i Jagića i Breyera. To, zaista, nisu *remek djela*, ali su to sasvim solidni produkti tadašnje tipografske vještine; ništa lošiji od standardnih produkata tadašnjih najpoznatijih oficina, recimo venecijanskih.

Koliko sam mogao ustanoviti¹⁰⁸ senjski *Misal* zaista nije onako reprezentativno izdanje kao što je kosinjski, ali je to sasvim solidno izdanje za koje se nikako ne može reći, da odaje »teške i primitivne prilike«... itd. Da su slova zaista onako blijeda, kao što to tvrdi Breyer, ona sigurno ne bi izlazila na fotografiji onako oštro, osobito kad su prenesena posredstvom mikrofila, kojeg sam djelomično nabavio sam, odnosno mikrofila kompletnog djela, kojeg je nabavila *Nacionalna sveučilišna biblioteka* u Zagrebu.

Međutim, gledano bibliološki, na tome *Misalu*, štampanom u glagoljaškoj štampariji za vrijeme njene aktivnosti u Senju, nailazimo na jedan drugi dosada neuočeni momenat, koji je svakako od primarnog značenja. To je niz inicijala, pretežno iz latinice, a manjim dijelom iz glagoljice, u visini dvaju redaka koji, nasuprot kvadratičnih oblika glagoljskih slova teksta, predstavljaju ustvari kuriozum za sebe. I slova glagoljice, u svom duktusu imitiraju latinična slova kaligrafije svog vremena, s karakterističnim duktusima gušćjeg pera u oblicima krugova i polukrugova, s markantno zadebljanim lukovima, kao što su slova recimo unciјale na *Quedlinburškim listićima* iz četvrtog stoljeća, koji se čuvaju u Berlinu.¹⁰⁹ Linije tih inicijala su izlomljene, kao u gotici svog vremena, a papučice slova ukrašene zavijutkom u stilu nekih starih rimskih kaligrafa.

Ti inicijali se, u dosada nam poznatim kosinjskim izdanjima, ne nalaze ali se nalaze u svim poznatim nam senjskim i riječkim izdanjima naše gla-

...
 ...
 ...
S ...
 ...
 ...
S ...
 ...
 ...
P ...
 ...
 ...
B ...

Sl. 14. — Misal, Senj, 1494, suplement od četiri strane umetnut u knjigu, pred početak samog Misala. Strana 4, sa »Misom (sve)tago Semiona koga tělo est v Zadri«. (Országos Széchényi Könyvtár, Nacionalna biblioteka Sečenji, Budimpešta).

goljaške štamparije — što je dokaz, van svake diskusije, da u senjskim i riječkim izdanjima imamo posla s izdanjima iste štamparije. Upravo je nevjerovatno da tako evidentna i tako lako uočljiva činjenica nije dosada zapažena. Prije senjskih izdanja te iste inicijale samo nešto manjeg formata nalazimo samo još u izdanju *Brviela hrvackih'* koji je doštampan u Veneciji 13. III 1493. u oficini Andreše Torižaně iz Azulě (Andreas Torresanus de Asula), a koji su »koreženi po pre Blaži Baromići« — dakle oca šesnaest mjeseci prije izdanja senjskog *Misala*, kod kojega će značajnu ulogu odigrati taj isti Blaž Baromić.

Stranice toga *Misala*, po običaju onoga vremena, nisu paginirane brojevima, nego su azbučnim redom označeni kvaternioni. Umjesto arapskih brojeva, koji su kod nas u to vrijeme bili već uveliko u upotrebi,¹¹⁰ za oznaku redosljeda kvaterniona upotrebljavana su slova glagoljice s njihovim brojnim vrijednostima (ⲚⲓⲠⲟⲛⲓⲞⲓⲛ itd.). Ta se oznaka nalazi na dnu 1. strane svakog kvaterniona isto onako kao što se danas nalazi na arcima naših knjiga, nakon svakih šesnaest strana u knjizi, (dakle na str. 1, 17, 33, 49, 65 itd.) kao oznake knjigoveži za redosljed araka.

Knjiga počinje s kalendarijem, a zatim slijede dva lista koja, po svemu sudeći, ne predstavljaju integralni, kanonizirani i nepromjenljivi dio *Misala*, nego neke liturgijske tekstove lokalnog karaktera. Pitanje odakle ta dva lista na tom mjestu i šta oni zapravo predstavljaju, još nije nitko postavio. Dok se *Misal* kao takav štampa za šire područje — kod latinskih izdanja za čitav svijet, a kod glagoljaških za sve popove glagoljaše — tekstovi takvog karaktera, štampaju se uvijek (i danas još) odvojeno i stavljaju u *Misal* kao njegov supplement, namijenjen nekom ograničenom području, prema njegovim specifičnim potrebama.

Bio bih sklon povjerovati da je to i ovdje slučaj, da je taj tekst bio napisan za naše popove glagoljaše i da on ne predstavlja prijevod, nego manje ili više originalno djelo nekog našeg autora. Na taj zaključak nas upućuje spominjanje Svetog Šimuna Zadarskog: »Misa s(ve)tago Semiona koga tĕlo est v Zadri.« Staviše, u tom tekstu nalazimo i izvjesna mjesta koja imaju nesumnjivu književnu vrijednost i koja svakako ulaze u (dosada još neprirēdenu) antologiju naše glagoljaške književnosti. Takav je npr. ovaj pasus koji se odnosi na »pravednago Semiona«:

»Tem(ž)e G(ospode)m' ŕt(e)nie knig' premudrosti. / Se pror(o)k' veli vsta vn/as' k(a)ko zvezda jutrn'na / ě i k(a)ko mĕs(e)c' pln' magli/va/ dni svoe svateće i k(a)ko s/lnce prosvat(i)se ver(i)kvi b/oži kalko zlato svateć(e)se meju maglami slavě i k(a)ko ro/sa narožah' vadni protul'itno i k(a)ko liliumi ki sut' v(a) / přeshodić(i)h vod' i k(a)ko ta/m'en blagouh(a)niĕ vadnih' / létnih i k(a)ko ogan' prosvěšćaei tamĕn goruć'vaogni / i k(a)ko sasud' zlat' ukraš(e)n' / vsak(i)m' kam(e)niem predrag(e)m' / i kalko maslina rodećiĕ i k(a)ko / ĕip'res' na visok(i)h' vzn(e)s(e)se v přičti v pole ego oblĕ/ĕi seouju sa svrš(e)niem' silii / i navznes(e)nie olt(a)ra s(ve)t(a)go / sl(a)vu poda svedbi oblič'niĕ. Vĕnac' pravi bratii / k(a)ko masaenie ĕipresa vgoti / livamskoĭ da sl(a)vu b(og)u iz ust' svojih' i vime ego pro/sl(a)vil' est'«.

Nadalje, kako takvi tekstovi ne predstavljaju integralni dio *Misala* i kako se kao takvi štampaju posebno, te dodaju pojedinim primjercima *Misala* namijenjenim nekom danom teritoriju, to se sam po sebi nameće zaključak, da je i ovaj tekst štampan posebno, a u ovu knjigu da je dospio (možda i na pogrešno mjesto) prigodom uvezivanja ili preuvezivanja. Kako je on kao dodatni litur-

Q uo dicitur in scripturis quod
fuit in diebus illis quod dicitur
in libro ieremias quod dicitur
in libro ieremias quod dicitur

Quo dicitur in scripturis quod
fuit in diebus illis quod dicitur
in libro ieremias quod dicitur
in libro ieremias quod dicitur

Quo dicitur in scripturis quod
fuit in diebus illis quod dicitur
in libro ieremias quod dicitur
in libro ieremias quod dicitur

Quo dicitur in scripturis quod
fuit in diebus illis quod dicitur
in libro ieremias quod dicitur
in libro ieremias quod dicitur

Quo dicitur in scripturis quod
fuit in diebus illis quod dicitur
in libro ieremias quod dicitur
in libro ieremias quod dicitur

Quo dicitur in scripturis quod
fuit in diebus illis quod dicitur
in libro ieremias quod dicitur
in libro ieremias quod dicitur

Sl. 15. — Misal, Senj, 1494, početna strana s malim latiničkim inicijalom i sa dva ucertana inicijala (Országos Széchényi Könyvtár, Budimpešta).

gijski dio bio namijenjen, očito, teritoriju Zadarske biskupije (u to vrijeme već nadbiskupije), nameće se sam po sebi zaključak, da je taj dodatak naručila zadarska *Nadbiskupija*, za svoje popove glagoljaše.

Ali kako se taj tekst naglo prekida i kako je već iz samog njega očito, da on tu nije završen, već i zbog toga što molitva (*oratio*) nije završena uobičajenom, bolje bi bilo reći uzuelnom, formom, slijedi da je morao postojati i dalji tekst, koji se — najvjerojatnije — izgubio. Iz toga bi se moglo zaključiti da ta dva lista predstavljaju bibliološki gledano, štamparsko djelo za sebe, koje nam se (koliko bar za sada znamo), nije sačuvalo u svom integralnom obliku. To bi dakle, moglo biti jedno novo do sada nam nepoznato izdanje naše glagoljaške štamparije, ali kako je dalja razrada toga pitanja više teološkog nego bibliološkog karaktera (to više što ne raspoložemo ovdje originalom, nego samo fotokopijama), bilo bi dobro da se za to pitanje zainteresira netko tko je teološki obrazovan.

Želeći se što više približiti konačnom naučnom rješenju postavljenog pitanja, poslao sam patru dru Ljudevitu Gregovu fragment ovoga svoga teksta koji se odnosi na njega, zajedno s fotokopijama četiri predmetne stranice, i on je bio tako ljubazan pa mi je poslao slijedeće svoje mišljenje: »To su votivne mise, kako ih imamo i u drugim ondašnjim pa i današnjim misalima. Naime, osim misa koje su određene za pojedine dane crkvene godine i svetačkih misa, ima također nekih misnih obrazaca, koje može svećenik uzeti po svojem izboru i želji (*votum*, votivne mise) u nekim zgodama. Tako na ova dva lista dolaze četiri votivne mise:

1. »Misa kada ljudi mrut« — u Prvom tiskanom misalu (kod mene kratica Pt) je naslov »Misa egda človeci mrut«, a u današnjem *Rimskom misalu* na str. 70: Misa otnati pomor (Lat: Pro vitanda mortalitate). U današnjem Rimskom misalu tekst je gotovo jednak kao i na ova dva lista.

2. »Počne misa od prstena«, to je zavjetna misa za zaručnike; u današnjem Rimskom misalu (str. 60): Misa za ženih i nevěstu. Nekoji tekstovi ove mise su indentični s ovima u fotokopijama, drugi su različiti.

3. »Misa od preobraženija Gospodnja«. Ovaj se blagdan na 6. kolovoza od vijkada slavio na Istoku, a u Rimskoj liturgiji imao je samo votivnu misu. Kao blagdan uveo ga je u rimsku liturgiju papa Kalisto III god. 1457. kao uspomenu na pobjedu nad Turcima pod Beogradom. U ovom našem misalu dolazi, izgleda, ova misa kao votivna, premda je tiskan iza uvođenja blagdana u rimsku liturgiju. Novosti nisu tada tako brzo prodirale. Današnja misa u Rimskom misalu na str. 572. (kad kažem Rimski misal, mislim na Vajsovo izdanje današnjega glagoljskog misala). Nekoji pasusi su jednaki ovima na fotokopiji, a drugi ne.

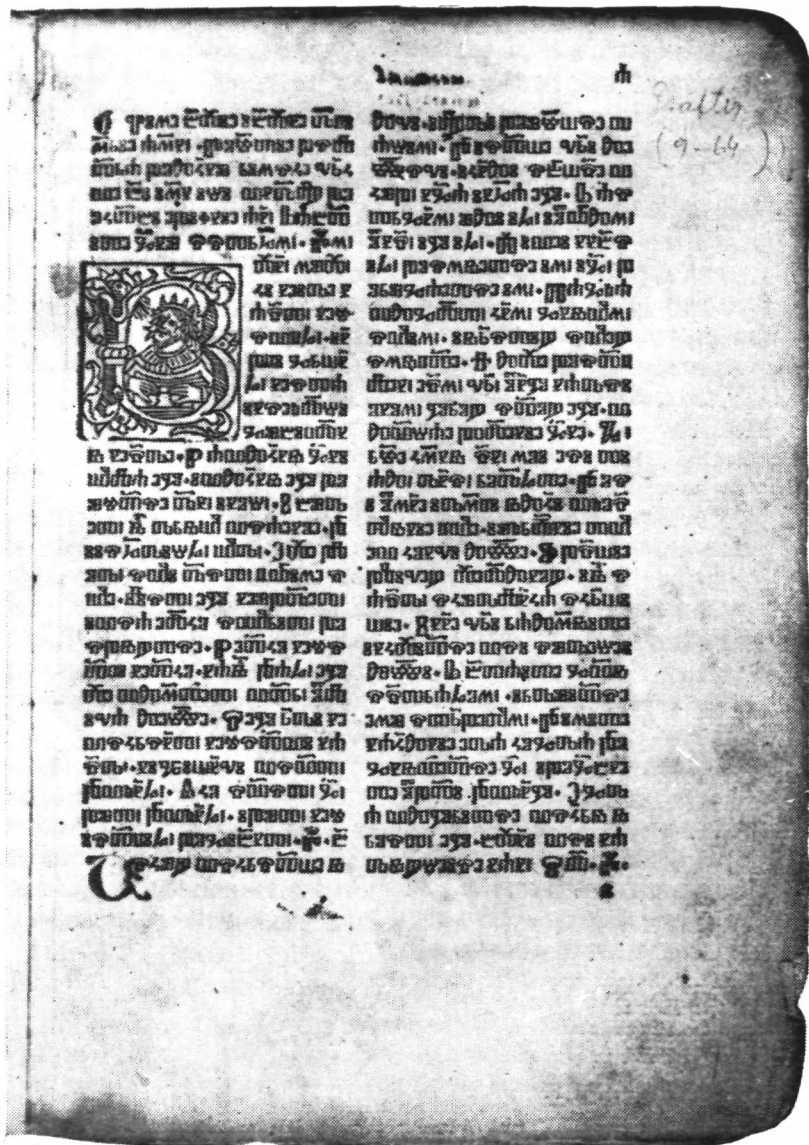
4. »Misa svetago Semiona koga tēlo est v Zadri«, odgovara skoro potpuno votivnoj misi u čast istoga sveca u današnjem Vajsovom (Rimskom) misalu: na str. 152, »Misi za nekoja mēsta«.

Prema tome, ne stoji Vaše mišljenje, da tekst u ovim listovima »ne predstavlja prijevod, nego manje više originalno djelo našeg autora«. Naprotiv to je doslovni prijevod latinskih tekstova, kako to imaju tadašnji savremeni, a donekle i današnji rimski misali.

Prvo čitanje na dan sv. Šimuna uzeto je iz Knjige mudrosti (Knjiga Sirahova, glava 50, 6—12). Ovdje se prema tome može samo naglasiti glagoljaški izraz, a nipošto sadržaj.

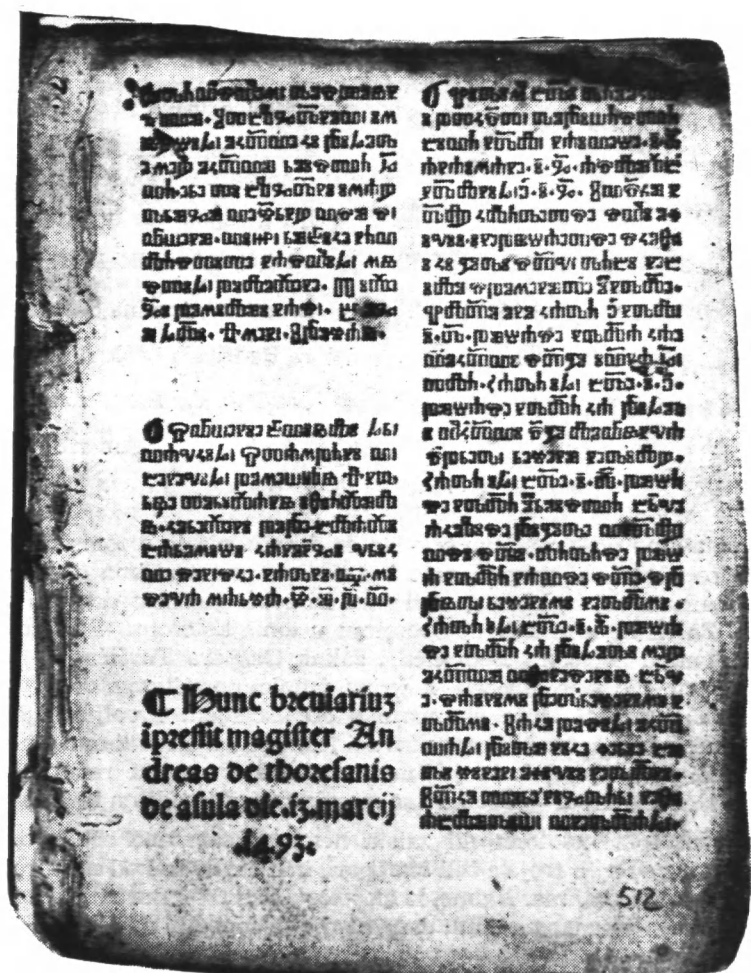
Zašto je ovdje baš Misa o sv. Šimunu? Jasno, radi lokalnog štovanja. Tu u prvom redu dolazi zadarska nadbiskupija, ali i širi obalni pojas. U lokalne, naime, svetkovine ne ubrajamo samo one koje se direktno odnose samo na pojedinu biskupiju, nego i na jedan širi teritorij.«

Sl. 17. — Brevijar, Venecija, 1493, početna strana (Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb).

Konfrontirajući ta dva mišljenja koja imaju i mnogo dodirnih tačaka, ali se razilaze u terminologiji moram zaključiti da je to pitanje ovime tek postavljeno na dnevni red, a njegovo rješenje da je još sasvim otvoreno, te da bi mu trebalo posvetiti posebnu pažnju.

Početak senjskog *Misala* iz godine 1494. je — kao što već znamo, a što su pravilno zapazili još Jagić i Vajs — jednak početku *Misala* štampanog god. 1483. u Kosinju: »Počētie Misala pozakonu rimskoga dvora. Nedile / prve priš(a)stva s(ve)toe usve/te marie velike kmisi...« — što je svakako daljnji veoma snažan dokaz o bližim vezama tih dviju knjiga: odnosno između ta dva izdanja iste knjige; odnosno između ljudi koji su sudjelovali pri njihovoj izradi.

Sl. 18. — *Brevijar*, Venecija, 1493, završna strana s kolofonima na hrvatskom i latinskom (Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb).

kraju *Ritualom*. Za ovo izdanje, kojega se jedan primjerak sada nalazi u Zagrebu, priča se u epilogu, da je štampano u Mlecima (v Bnech), u tipografiji poznatog Andrije Thoresani de Asula, a naš „pre“ Blaž Baromić nadzirao štampanje kao korektor. Kako se to ima razumjeti? Sva je prilika, da je kanonik Blaž Baromić upravo toga radi i pošao bio u Mletke, da štampajući ondje *Brevijar* izučiti novu tehniku štampanja knjiga, pa kada se, svršiv taj posao, u martu 1493. godine vratio u Senj, mogao je ovdje nastaviti jednaki posao slovima dovezenim iz Mletaka.«

Međutim, ako pokušamo sami dokučiti, što se tu zapravo »priča«, uvjerit ćemo se da će od čitave te Jagićeve priče ostati zaista veoma malo. Prije svega čita v taj kolofon glasi od slova do slova ovako: »Svršenje *Brevijeli hr'vackih'* Stampani v' / Benecih', po mēštrē And/rēe Torižanē iz Ažul / e. Korežani po pre Blaži / Baromići, kanon(i)gi crk/ve sen'ske na dñi i. v. (tj. 13) mi/seca marča č. u. p. v. (tj. 1493).« Još manje podataka daje nam taj isti kolofon na latinskom »Hunc brevariuz / impressit magister An/dreas de thoresanis / de asula die 13. marcij / 1493.«

Jedini realni podatak koji mi možemo izvući iz toga kolofona, jeste da je Baromić, već kanonik crkve senjske, u to vrijeme svakako već i u godinama, izvršio konačnu korekturu, bolje rečeno redakciju, teksta, a usto svakako da je kao mandator crkve senjske, nadzirao i čitav rad u štampariji, dakle da je bio ono što bismo mi danas rekli, urednik toga *Brevijara*. To je zaista maksimum koji se može, i to uz dobru volju, izvući iz tog kolofona, dok sve ostalo, o tome kako je Baromić »naštampao još jednu knjigu«, kako je on »štampajući ovdje *Brevijar* izučio novu tehniku štampanja knjiga«, koju je, kad se »vratio u Senj mogao nastaviti... slovima dovezenim iz Mletaka« — spada, očito — usprkos svom poštovanju koje gojim prema nesumnjivo krupnom djelu Vatroslava Jagića — u njegovu fantaziju. Da to Jagićevo fantaziranje nije zavelo na krivi put nekoliko generacija slavista, historičara i bibliologa, svakako da ga ne bi trebalo isticati, ali ako želimo dalji razvitak naše nauke, bar na ovom području, mi ga svakako moramo korigirati.

Ako se, dakle, vratimo kolofonu iz senjskog *Misala*, vidjet ćemo da zaista nemamo savršeno nikakvog osnova da stvaramo zaključke, da su te tri osobe koje se tu spominju — Baromić, Bedričić i Turčić — bili štampari.¹¹²

Pored svega toga, svakako da je i onda upravnim vlastima i crkvi, bilo neuporedivo važnije da se zna koja je ličnost od autoriteta preuzela moralnu i pravnu odgovornost za neki štampani tekst, nego tko je bio slagar i štampar. Jedini logični zaključak koji možemo izvesti iz podataka u samom kolofonu, jeste, da su kanonici Baromić i Bedričić bili ustvari oni koji su tekst odobrili, a žakam Gašpar Turčić, da je bio onaj koji je zapravo »podmetnuo leđa« i koji je čitav taj posao »izvukao«. Zbog toga su oni i pristali da se uz njihovo ime kao kanonika pojavi i ime neznatnog žakna.¹¹³

Taj zaključak se nameće i iz ostalih podataka s kojima raspolazemo o Baromiću,¹¹⁴ za koga znamo da je rođen u Vrbiniku, na Krku, negdje potkraj prve polovine XV stoljeća, da je 27. oktobra 1471. služio mladu misu u svom rodnom mjestu. Već godine 1484. i 1485. spominje se kao kanonik senjske crkve i biskupov zastupnik u nekim pravnim poslovima, a kao takav se spominje i god. 1503. i 1505. Dakle, tu nam se on prikazuje kao ličnost sa svojstvima advokata, a to je baš ono što potvrđuje naprijed izvedeni zaključak, da se njegovo ime na senjskom *Misalu* spominje ne kao osobe koja je taj tekst štampala, nego kao osobe koja ga je pregledala i odobrila za štampu.

Taj zaključak se nameće utoliko snažnije što mi Baromića, i baš kao takvog, kao onoga koji odobrava tekst u štampariji na licu mjesta, nalazimo i godinu dana ranije u Veneciji, u štampariji gdje nam je štampar sasvim poznat.

Baromić se, izgleda, o čemu bi se moglo i diskutirati, još jednom pojavljuje kao faktor pri štampanju jedne knjige, i to nepuni 21 mjesec iza doštampanja senjskog *Misala*. Na drugoj po redosljedju knjizi koja je potekla iz glagoljaške štamparije za vrijeme njene aktivnosti u Senju, na maloj knjižici *Spovid općena*, nalazi se u kolofonu: »Ja pop' Blaž', Bar(o)mov' sin' z Vrbnika, stampah' ovu Spovid'...«

Prvi koji je u tom »popu Blažu Barmovom sinu« htio da vidi istu ličnost sa kanonikom Blažom Baromićem, bio je, kao što već znamo, Ivan Milčetić,¹¹⁵ dok je otkrivač te *Spovidi općene*, Stjepan Ivančić, smatrao da riječi »stampah ovu Spovid — ne naznačuju rukotvornoga auktora, već samo posrednoga, te se imaju uzeti u smislu, dadoh učiniti štampati.«¹¹⁶ Dakle, po Ivanićevom mišljenju, taj »pop' Blaž', sin' Bar(o)mov«, nije štampar, nego izdavač, a to je opet veoma blisko onom što proizlazi iz analize kolofona senjskoga *Misala*.

Ásbóth je, međutim, prihvatio Milčetićevu sugestiju i zaključio: »Ich glaube, daran läst sich augensichts der uns nunmehr bekannten Thatsachen gar nicht zweifeln.«¹¹⁷ Ja opet mislim, da baš naprotiv, kad se uvažavaju sve dosada poznate nam činjenice i ako se pri tom ne prepustimo pukoj fantaziji kao ono Jagić, i ne oslanjamo se na njegov autoritet, da takav Ásbóthov zaključak mora otpasti sam po sebi.

Oslanjajući se na Ásbóthov i Jagićev autoritet, Petar Kolendić je pred više od tri decenija ustvrdio: »Blaž Baromić iz Vrbnika, koji je godinu dana ranije, baveći se slaganjem glagoljskog brevijara, časlovca jednog, trpeljivo učio štamparski zanat u čuvenoj nakladnoj kući Aldova tasta Andrije Toresanija iz Azole, spremao se dakle stručno za taj novi poziv.«¹¹⁸

Međutim, kao što smo vidjeli iz gore citiranog kolofona, Baromić je vršio korekturu toga *Brevijara* i usto, logično, davao imprimatur za pojedine kvaternione, a o tome da je on taj *Brevijar* slagao, o tome ni taj kolofon, ni bilo koji drugi historijski izvor ne govore ni riječi. Ideja pak, da bi čovjek koji je već desetak godina kanonik i u mnogim pravnim stvarima biskupov zamjenik i zastupnik išao nakon svega toga da uči neki novi zanat u cilju da se »sprema stručno za novi poziv«, i to poziv koji je neuporedivo niži od kanoničkog.

Zbog svega toga je isto tako bez ikakvog osnova kad Vjekoslav Štefanić u *Enciklopediji Jugoslavije*, kao nešto što je dokazano, Blaža Baromića proglašava za »glagoljskog štampara« i kad tvrdi »Baromić je u Mlecima izučio štamparsko umijeće, dao ondje lijevati glagoljska slova i prenio ih u Senj«, te da je on »prvi na hrvatsko tlo prenio štamparsko umijeće«. Sve te tvrdnje se ne oslanjaju ni na čemu konkretnom.

Spovid općena — Druga za sada nam poznata knjiga koja je izašla iz glagoljaške štamparije za vrijeme njene aktivnosti u Senju je *Spovid općena*, koja je izašla iz štampe 25. IV 1496, dakle nešto malo manje od 22 mjeseca nakon završetka rada na *Misalu*. Kalko je to mala knjižica od ukupno 37 listova, formata 92×134 mm (sam tekst 65×103 mm), sa po dvadeset i pet redaka na stranici i cca 32 slova u retku, koja i pri tadašnjim tehničkim uslovima i mogućnostima rada, nije mogla — kako ćemo to vidjeti kasnije — zadati štampariji posla više od tjedan dana, to je sasvim očito da je u razmaku od 22 mjeseca ta štamparija ili stajala bez posla, ili da je štampala neke druge knjige, koje su

se izgubile. Najelementarnija logika govori u prilog ove druge alternative, jer se ta glagoljaška štamparija sigurno nije osnivala da bi stajala, da se u njoj ništa ne radi ali za tu tezu, zasada, nažalost nisam u mogućnosti da pružim i neke dokaze.

Od te knjižice poznat nam je samo jedan primjerak koji se sačuvao kao *adligat* uz tzv. *Ivančičev zbornik*, u rukopisu, koga je opširno prikazao Ivan Milčetić u *Starinama JA*¹¹⁹ za god 1890. Tu knjižicu je za nauku otkrio franjevac Stjepan Ivančić¹²⁰ još god. 1887, a opširnije ju je opisao Ivan Milčetić u spomenutoj knjizi *Starina*,¹²¹ gdje je donio i čitav njen tekst u ćiriličkoj transkripciji.¹²² Jedinj sačuvani primjerak te knjižice danas se čuva u biblioteci *Samostana franjevaca trećoredaca* u Zagrebu, na Ksaveru.

Dok *Ivančičev zbornik*, pisan na pergameni, zauzima cca 4/5 debljine čitave knjige, *Spovid općena* sa svojih cca 7 mm debljine, zauzima posljednju petinu. Raspored teksta, broj redaka i oblik slova, taj zbornik nastoji do maksimuma da imitira po štampanoj knjižici, što je svakako dokaz da do njihovog spajanja u istim koricama nije došlo slučajno i da je Zbornik morao nastati iza *Spovidi općene*. Knjiga je solidno uvezana u korice od tankih daščica prevučениh telećom kožom, vel. 98×136 mm, a debljina čitave knjige iznosi cca 42 mm. U kožu na koricama su utisnute (upregovane) linije uz rub knjige, a u kutovima gdje se one sijeku nalaze se neki venecijanski stereotipni floralni motivi. Čitava ta ornamentika bila je nekada izvedena pozlatom od koje su se zadržali samo još neki njetki tragovi. Na stražnjoj strani korica, na mjestu gdje se sijeku dijagonale, u sredini vidi se talko s pozlatom utisnut neki mali svetac, najvjerojatnije majka božja s djetetom na rukama, ali već jako oštećen. Nekakav sličan svetac morao je biti i naprijed na koricama, ali se o njemu ne može reći ništa jer se tu i tamo naziru samo slabi tragovi s nešto malo pozlate; sve skupa premalo da bi se moglo išta rekonstruirati.

I u toj knjižici se pojavljuju oni mali latiničko-gotički inicijali koje smo prviput susreli u senjskom *Misalu*, odnosno (u nešto manjem formatu) u *Brevijaru* iz 1493. štampanom u Veneciji. Tu se oni pojavljuju na nekih dvadesetak mjesta, a pojavljivat će se i u svim daljnjim izdanjima glagoljaške štamparije, kako za vrijeme njene aktivnosti u Senju, tako i za vrijeme njene aktivnosti u Rijeci. Štampa knjižice je izvedena jednobojno, crno, i to veoma čisto, oštro, bojom koja do danas nije izgubila svoj intenzitet. Uvaživši tu okolnost ne nalazim savršeno nikakvog osnova, da posumnjam da isto tako nije bila izvedena i štampa (samo otiskivanje, umnožavanje) i senjskog *Misala*, dvije godine ranije. Papir je veoma požutio i propao od vlage i dima, a tu i tamo su ga znatno oštetili i knjiški crvi. Ali, uprkos svemu tomu može se reći da je, kompletno uzeto, ta knjižica dosta dobro sačuvana.

Početak knjižice glasi:

POČINE SPVID' OPĆENA ČA EST
 NAČIN' KI İMA DRŽATI Č(LOVI)K' NAISPITA-
 N'E KONŠENCIE KAD(A) SE OČE İSPVID(A)TI.
 SLOŽENA POČAST'NOM' G(OSPO)D(I)NI FRAMIH-
 OVOVI TEOLUGU Zmilana reda sv-
 etoga frančiska.

POČINE SPVID' OPĆENA ČA EST
 NAČIN' KI İMA DRŽATI Č(LOVI)K' NAISPITA-
 N'E KONŠENCIE KAD(A) SE OČE İSPVID(A)TI.
 SLOŽENA POČAST'NOM' G(OSPO)D(I)NI FRAMIH-
 OVOVI TEOLUGU Zmilana reda sv-
 etoga frančiska.

Na kraju knjige, iza teksta, a iznad kolofona nalazi se mali, dosta nevješto izrađeni drvorez u obliku uspravnog paralelograma s križem iznad kruga u kome je ucrtan nečiji monogram. Ni na taj podatak dosada nitko nije obratio pažnju. Nakon svih mogućih kombinacija da u tom monogramu otkrijem poteze glagoljskih slova došao sam do zaključka da bismo u gornjoj polovici mogli veoma lako ustanoviti slovo M, a donja polovica da ne bi nikako mogla predstavljati neko slovo iz glagoljice. Ako slova pokušamo odvojiti u vertikalni, onda ne možemo dobiti ništa što bi moglo predstavljati nešto suvislog.

Ako pak pokušamo kombinirati s latiničkim slovima, najprije se nameće zaključak, da tu imamo posla s vertikalnim monogramom, tzv. *columnatom* gdje jedno slovo stoji na drugom, tako da im se linije stilski povezuju, i to u ovom slučaju M na A. To je sasvim očito. Ako sad uvažimo da je u to vrijeme na stolici senjskih biskupa sjedio Talijan Andrija Campana de Mutina (1486 do 1497),¹²³ odnosno kako ga naziva Manolo Sladović u svojoj *Povjesti senjske biskupije* (na str. 100) prosto »Andrija z Mutine«, moramo doći do zaključka, da je to van svake sumnje njegov znak, njegov signet.

Činjenica, pak, što se na glagoljaškoj knjizi nalazi monogram iz znakova latinice, u ovom slučaju nas ne bi trebala zbunjivati, i to nesamo zbog toga što u toj knjizi već imamo dvadesetak inicijala iz latinice, nego više zbog toga što bi bilo teško i pretpostaviti, da će Talijan Campana — Andrija Mutski — svoj monogram dati izraditi u nekom drugom nego u svom nacionalnom pismu — u latinici. Najvjerojatnije je da je on taj monogram već kao takav, kao gotov, donio u Senj pa sad nije imao volje da ga mijenja. Imajmo pri tome u vidu, da on nije bio ono što se kaže narodski čovjek, nego stranac, protiv koga su se Senjani bunili i imali zbog njega grdni komplikacija sa samim papom, jer ga nisu htjeli priznati za svoga nadpastira. Dakle, razlozi zašto se tu javljaju slova latinice mislim da su sasvim očiti. Kako je, pak, štamparija bila biskupska, to je očito biskup bio onaj, čiji se znak stavljao na knjigu — kao što to pokazuju i izdanja iz te iste štamparije, koja su izašla kad je njome u Rijeci upravljao biskup Šimun Kožičić.

To će sve biti utoliko očitije, ako uvažimo da je i ideja za taj čitav znak — koji u knjizi stoji između dva malteška križića — uzeta sa sličnih maraka (signeta, u današnjem smislu zaštitnih znakova) pojedinih tadašnjih talijanskih oficina, npr. oficine poznatog i u historiji štamparstva veoma značajnog venecijanskog slikara francuskog porijekla Nikole Jenson Gallicusa (1420—1480). Važno je naglasiti da taj znak polazi očito od grafičko-idejne postavke istoga znaka kojeg susrećemo na *Brevijaru* štampanom u Veneciji samo tri god. prije toga koji je korigirao i imprimirao Blaž Baromić, a koji je odobrio i štampanje senjskog *Misala*, a čije se ime — možda¹²⁴ — pojavljuje i u kolofonu ove knjige.

Dok križ iznad kruga u venecijanskom *Brevijaru*, predstavlja papinski križ (vertikalna crta koju sijeku tri vodoravne od kojih je donja najdulja, a gornja najkraća), križ na signetu na *Spovidi općenoj* je obični latinski križ s ukrasnim završecima u stilu križa malteškog viteškog reda (kod nas poznatijeg pod imenom *ivanovaca*) kome je vjerojatno pripadao i Andrija de Mutina, rodom iz sjevernoitalijskog grada Modene.¹²⁵ Krug na signetu u venecijanskom *Brevijaru* podijeljen je križem na četiri polja od kojih su gornja dva znatno manja i prazna. U lijevom donjem polju nalaze se slova alfa i omega, koja se nalaze i u signetima mnogih tadašnjih štamparskih oficina, ali u malo čudnom poretku; umjesto u ravlini »A—Ω«, što znači Alpha et Omega, tj. Od početka

do svršetka ili Prvo i posljednje, Ω (Omega) je stavljeno iznad slova A, a pored toga svojom razvučenošću djeluje i kao šematski prikaz biskupskog šešira iznad slova A.

Inače je taj drvorez na *Spovidi općenoj* izrađen dosta nevješto; lijevo u gornjoj polovici rub je zacijepljen, i na otisku se vide godovi drveta, vjerojatno hrastovine koja je inače za tipografsko drvorezbarstvo nepodesna. Osim toga, suprotno principu *lege artis*, drvo za taj drvorez nije bilo sječeno u poprečnom presjeku, nego u uzdužnom, uslijed čega se drvorez tokom štampanja morao oštetiti, pa nije isključeno da greške i neravnine koje vidimo na otisku nisu rezultat slabog i nevještog sječenja, nego oštećenja koja su nastala tokom štampanja.

Iza tog znaka Andrije Mutskog ili Andrije de Modena nalazi se niže citirani kolofon s kojim je stranica ispunjena do dna, pa je vjerojatno zbog toga i tako oskudan, odnosno kontraktiran. Ako se nije želio narušiti grafički sklad te stranice, tu zaista nije bilo mjesta više niti za jednu jedinu riječ. Taj kolofon glasi:

Яко по блажу бармѡвѡмъ синѡмъ
вѡвѡмъ бѡвѡмъ бѡвѡмъ бѡвѡмъ бѡвѡмъ
бѡвѡмъ бѡвѡмъ бѡвѡмъ бѡвѡмъ бѡвѡмъ
бѡвѡмъ бѡвѡмъ бѡвѡмъ бѡвѡмъ бѡвѡмъ
бѡвѡмъ бѡвѡмъ бѡвѡмъ бѡвѡмъ бѡвѡмъ
бѡвѡмъ бѡвѡмъ бѡвѡмъ бѡвѡмъ бѡвѡмъ

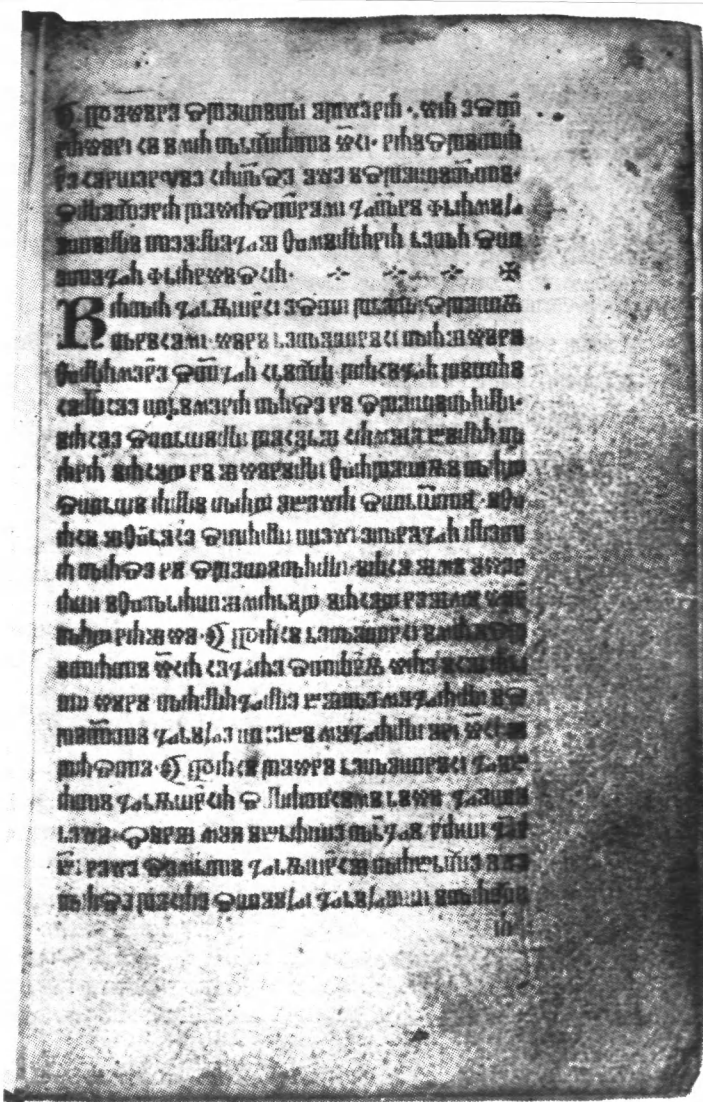
Ja pop' Blaž Barmv¹²⁶ sin' zVr-
bnika stampah' ovu Spovid'. Ast-
umači ju s knjig' latinskih' počtov-
ani g(ospo)d(i)n' Ėkov' Blažiolov'c' nale-
t' g(ospod)nih č. u. p. e. (tj. 1496) aprila /
j. d. (tj. 25) dan'.

Dakle, kao što vidimo na samoj knjizi nije zapravo označeno gdje je stampana, ali je još Ivančić pravilno zapazio da su slova te knjižice istovjetna sa slovima *Naručnika plebanuševa* i *Korizmenjaka* na kojima je i izrijekom označeno da su štampane u Senju, a kako i prije i poslije toga vremena glagoljsku štampariju nalazimo u Senju, to smatram da je van svake diskusije da je i ta knjižica štampana u Senju. Knjižica je prijevod djela *Confessionale cio lo modo che la persona dé tenere in esaminare la conscientia, quando se vole confessare* od franjevca trecoreca, velikog talijanskog propovjednika Michaela de Carcana iz Milana (Lomazzo Comasco) koji se rodio negdje između 1410. i 1420, a umro 1485. Jalkov Blažiolović, koji je to djelo preveo, pet godina kasnije (1501), postao je senjski biskup, na kojoj je stolici ostao sve do svoje smrti (1513).¹²⁷

»U *Spovidi općenoj* — kaže ispravno Ivan Milčetić — nalazimo čistu čakavštinu iz druge polovine XV vijeka; toga radi i jest ona važan spomenik za povijest hrvatskog jezika... Za čudo je, kako se već onda našao glagoljaš koji se odrekao dugom upotrebom posvećena jezika, te uze pisati narodnim jezikom. Čakavcima pripada slava, da su prvi počeli unositi u književnost hrvatsku ili srpsku pučki jezik.«¹²⁸

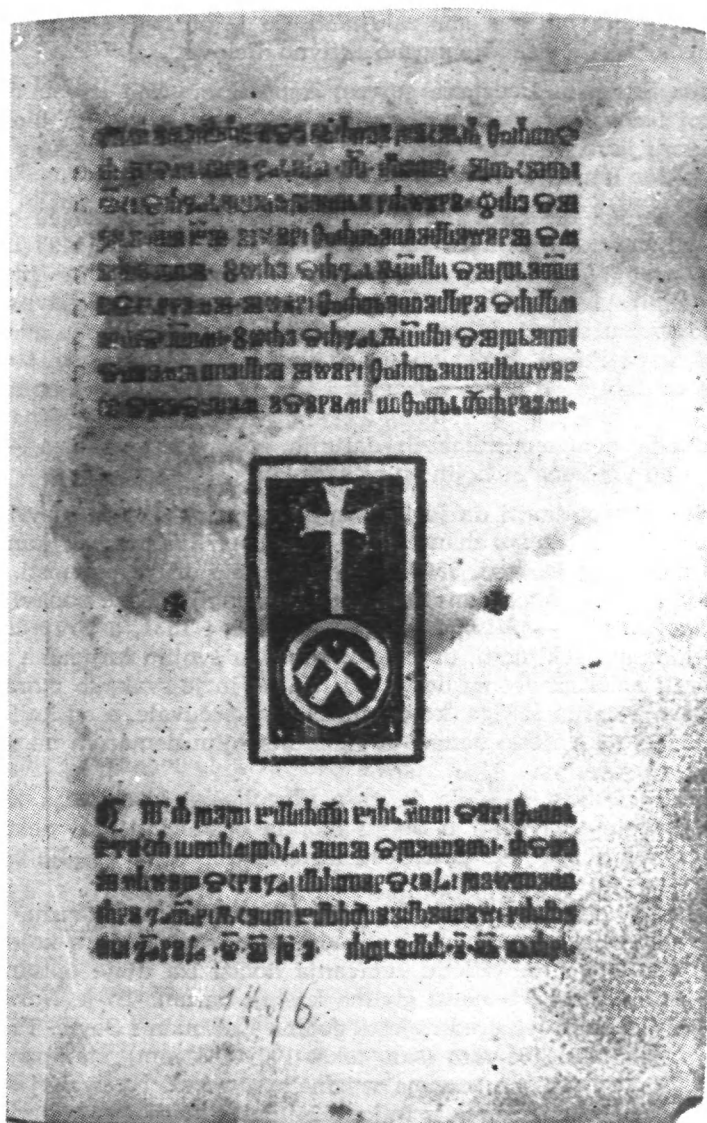
Ako uzmemo da je »pop Blaž Bar(o)mov' sin z Vrbnika«, ista osoba s kanonikom Blažom Baromićem koji je tri godine prije toga vodio nadzor nad štampanjem *Brevijara* u Veneciji, i korigirao ga, što znači i imprimirao, — iako tome donekle protivrjeđi činjenica, što se tu jedan kanonik koji se uvijek potpisivao kao *kanonik*, sad odjednom potpisuje kao *pop* — onda se on na ovoj

knjizi javlja po treći put kao faktotum pri štampanju najstarijih hrvatskih glagoljaških knjiga; i to od treće do pete po redu jer za prve dvije (*Misal* iz 1483. i *Brevijar* iz 1491, štampane u toj istoj štampariji u Kosinju) nemamo zasada nikakvih dokaza, po kojima bismo mogli zaključiti da je on sudjelovao i pri njihovoj izradi. U svakom slučaju, pa i onda ako moja dalja istraživanja dokažu da su to dvije osobe, te da Blaž Baromić nije imao veze sa štampanjem *Spovidi općene*, ostaje činjenica da je on bio svakako neobično značajna i zaslužna ličnost u historiji hrvatskog štamparstva i hrvatske knjige uopće.

Sl. 19. — *Spovid općena*, Senj, 1496, početna strana s malim latiničkim inicijalom R (Samostan franjevacca trećoredaca, Zagreb; ranije Glavotok).

Međutim, on nije bio, kao što se to do sada pogrešno interpretiralo, slugar i štampar, dakle tehnički izvršitelj tuđih naređenja, nego je on bio onaj koji je ta naređenja izdavao i koji je vjerojatno — na čelu grupe suradnika rukovodio organizacionim pripremama koje su omogućavale taj posao i koji se brinuo za materijalna sredstva da posao ne bi stao te koji je, što je najvažnije, izdavao i formalna odobrenja u ime senjske biskupije da se dotične knjige štampaju.

Sl. 20. — Spovid općena, Senj, 1496, završna strana s kolofonom i signetom biskupa «Andrije z Mutine» (Samostan frañjevac trećoredaca, Zagreb; Glavotok).

Baromić je, dakle, morao biti duša čitavog tog ogromnog kulturnog pot- hvata, bar od onoga vremena kad je on prenesen u Senj. Za prvu knjigu, (*Brevijar* 1493) on je dao imprimatur nakon pregleda korekture; druga (*Misal* iz 1494) je izdana njegovim »dopuščenjem i voljom«. Baromić je, dakle, nakon Broza Žakna koji je obzirom na svoj niski čin¹²⁹ preciznije rečeno koji je bio bez svećeničkog čina, bio prvi hrvatski ne štampar, nego prvi dosada uglavljeni izdavač. Kako se njegovo ime ne javlja na daljim izdanjima glagoljaške štamparije u Senju, a poslije god. 1505. se gubi i u daljnjim historijskim dokumen- tima, to s punim pravom možemo zaključiti, da je on iza te godine umro, ili bar toliko onemoćao, da više nije mogao aktivno djelovati.

Kanonika Silvestra Bedričića susrest ćemo ubrzo kao Baromićevog nas-ljednika u toj izdavačkoj kući, a Gašparu Turčiću, u kome bih bio sklon da vidim onoga koji je najviše efektivno radio na senjskom *Misalu*, koji mu je bio efektivni redaktor, a možda i slugar gubi se dalji trag.

Iz svega dosada rečenoga mislim da se sami po sebi nameću ovakvi za- ključci: Po prijenu glagoljaške štamparije iz Kosinja god. 1493 u kojoj je dominirala ličnost žakna Broza Kolunića, u Senj gdje je ubrzo proradila, a u kojoj je dominirala ličnost kanonika Blaža Baromića gdje je glavna tehnička osoba bio, po svemu sudeći, žakan Gašpar Turčić, u tom periodu svog rada je glagoljaška štamparija — koliko je dosad pronađeno štampala, u vremenskom razdoblju od skoro dvadeset i jednog mjeseca, dva opisana djela: *Misal* iz 1494. i *Spovid općenu* iz 1496, a potom za daljnjih 11 godina o njenoj aktivnosti zasada nemamo nikakvih daljnjih konkretnih dokaza — sve do god. 1507, sve do vremena iz kojih su se sačuvala ostala izdanja.

Teško je i pretpostaviti da je ta štamparija kroz tako dugo vrijeme bila potpuno neaktivna, to više što znamo, da je i njen *spiritus movens* kanonik Blaž Baromić bio na životu još god. 1505. i aktivno vršio druge dužnosti. Isto tako iz činjenice, da u veoma kratkom vremenskom razdoblju izlaze ponavljana izda- nja glagoljaških knjiga — *Misala*, 1483, 1496, 1528. i 1531, a *Brevijara* 1491. i već 1493. — moramo zaključiti, da su glagoljaši sa svojim knjigama na hrvat- skom tlu morali naići na veoma dobro tržište, što ih je svakako moralo stimu- lirati na izdavanje daljih knjiga, koje nam se nisu sačuvala, a od kojih će neke još možda i »izaći na svijetlo dana« — ukoliko svojim nemarom ne dozvolimo, da tamo sasvim propadnu.

Dakle, najvjerojatnije je da je naša glagoljaška štamparija za vrijeme prvog perioda svoje aktivnosti u Senju morala odštampati još neka izdanja, ali da su se produkti te njene aktivnosti izgubili (ili su još negdje zametnuti).

Naručnik plebanušev — Slijedeća, a treća po redu, knjiga iz glagoljaške štamparije za vrijeme njenog djelovanja u Senju, s kojom zasada raspolazemo, a koja po redosljedu izdavanja dolazi iza dvije opisane, *Misala* i *Spovidi općene* — nosi jedanaest godina kasniji datum. To je *Naručnik ple- banušev* za koji su znali još pred dvjesta godina Karaman i Sović. To je knjiga od 116 listova, vel. 130×184 mm (sam tekst 100×141 mm), štampana dvostu- pačno sa cca 1 cicero (4,5 mm) razmaka između stupaca. Na svakoj strani ima po 35 redaka, sa po cca 20 slova u retiku. Knjiga je štampana u arcima od po osam listova ili 16 strana, kao što se štampa i danas, samo je zadnji arak zapravo poluarak. Paginacija nije provedena po stranicama, nego po arcima, i to pri dnu svakog arka na prvjoj strani, glagoljskim slovima od **ŕ** do **Ŕ** iko

ne baš uzorna, štampa je za ono vrijeme izvedena sasvim solidno, slova su oštra, ni blijeda ni premasna, ne probijaju na drugu stranu, ni uslijed prejakog tiska, ni zbog premasne boje, a sama boja je i do danas sačuvala svoj intenzitet, tako da djeluje sasvim svježe, osobito nasuprot papiru koji je sasvim požutio i od vlage mjestimično sasvim propao. U čitavoj knjizi pojavljuju se, prosječno na svakoj strani po jedan, već dobro poznati nam markantni latinički i glagoljski inicijali.

Od te knjige sačuvala su se četiri primjerka: prvi u knjižnici *Samostana Sv. Marije* u Glavotoku na otoku Krku, koji se danas nalazi u *Samostanu otaca Trećoredaca* na Ksaveru u Zagrebu; drugi u *Nacionalnoj knjižnici* u Beču; treći u *Publičkoj biblioteci* u Lenjingradu, a četvrti u knjižnici *Jugoslavenske akademije* u Zagrebu. (Kako je taj primjerak, koga sam proučavao, došao u *Knjižnicu Jugoslavenske akademije*, nisam mogao ustanoviti, jer o tome, kako sam izviješten, u samoj biblioteci ne postoji nikakva dokumentacija, kao što ne postoji ni za ostala izdanja naše glagoljaške štamparije koja se nalaze u toj biblioteci.)

Samo djelo je prijevod s latinskog čuvenog srednjovjekovnog djela *Manipulum curatorum, seu opusculum de instructione neophitarum curatorum*. (Svećenički priručnik ili djelce s podukama za svećeničke novajlije), što ga je u XIV st. napisao katolički svećenik Gvido de Monte Rocherii (ili Rotherii) iz Teruela u sjeveroistočnoj Španiji. Kao jedno od najpopularnijih djela srednjovjekovne vjerske književnosti ta knjiga je do pronalaska štamparskog umijeća cirkulirala po čitavoj Evropi u bezbrojnim rukopisnim prijepisima, a po onomu što se obično naziva izumom štamparstva, postala je jednom od najviše štampanih i preštampanih knjiga ranog novog vijeka.

Na početku same knjige čitamo:

00883 2 80083 883PI 86300 2 V ime božie amen'. Let b-
 800861 .8. 0. 00. 8833V8 88 ožih', č. f. ž. (tj. 1507) miseca ma-
 8 88PI .8P. 8888P3 88088888 8888 8 dan' j. (tj. 30) počine štampa ovih'
 . . . . .
 knjig

Za nas, za historiju naše glagoljaške štamparije, osobito za vrijeme njenoga djelovanja u Senju, ovaj je kolofon svestrano značajan i možda najvažniji od svih koji nam zasada stoje na raspoloženju. Ako ga analiziramo i dovedemo u vezu s oznakom početka rada, koja se nalazi na početku prvoga lista, doći ćemo do zaključka da je čitav rad na štampanju te knjige trajao ukupno 90 dana (od 30. V do 27. VIII 1507), ako pri tome ne odbijamo nedjelje i ostale svetkovine, kad se u toj biskupskoj štampariji sigurno nije radilo. Ako 116 listova ili 232 stranice štampanog teksta rasporedimo po radnim danima izlazi da se dnevno svršavalo tri do četiri stranice. To je za tadašnje prilike bilo veoma zadovoljavajuće i govori o prilično visokoj produktivnosti rada glagoljaške štamparije.

dolazi na njegovo mjesto i tu fungira kao onaj koji je izdao »narejenje«, dakle preuzeo juridičku, crkvenu i druge odgovornosti za taj posao. On tu fungira, dakle, kao onaj koji je izdao ono što će se kasnije u katoličkoj crkvi nazvati *Nihil opstat*; kao onaj koji svećenstvu svoje biskupije garantira svojim imenom za ispravnost teksta, a pred crkvom i pretpostavljenima preuzima odgovornost.

Da on tu fungira kao službena osoba, a ne kao lično zaslužan čovjek, vidimo i po tome, što se u slijedećoj rečenici navodi izriječkom da je on »na tolik trud od mnogo redovnikov prošen«, pri čemu se svakako misli na trud uloženi u proučavanje rukopisa. Sam pako posao prevođenja s latinskog izvršilo je nekoliko ljudi, odnosno kako to izriječkom stoji, te knjige su »doprotumačene po veće našega jezika redovnikih i zaistinu nih meštar i dokturov«, a za tim slijedi za nas na ovom mjestu neobično značajan podatak koji kaže »kih imena ne izriču se za ukloniti se tašće slave«. Nemoguće je i pretpostaviti, osobito u uslovima katoličke crkve, da bi čitav kor »zaistinu meštar i dokturov« svoje ime s toga izdanja ispustio, »za ukloniti se tašće slave«, a da bi onaj koji im i u toj smjernosti treba da daje primjer svoje ime istakao. Iz toga bi se, dakle, moralo zaključiti da Bedričić tu svoje ime nije stavio iz »tašće slave«, nego po sili funkcije, koju obavlja kao službena osoba. Taj kriterij, kao što ćemo ubrzo vidjeti, nije vrijedio i za ostala izdanja iz te štamparije, ali u kontekstu *citiranog* kolofona iz *Naručnika plebanuševog*, on je svakako morao važiti.

U vezi s Bedričićem, iz toga kolofona još vidimo, da te knjige »svršene biše v hiži rečenoga gospodina arhižakna«, kao što će biti označeno i na *Transitu Svetoga Erolima* i na *Korizmenjaku fraatra Ruberta*. Zašto se na svim tim knjigama konstantno naglašava da se štamparija nalazi baš u Bedričićevoj kući na to pitanje je možda dosta teško odgovoriti, a možda i nije. Trgovački razlozi, kao reklama za tu štampariju i njena izdanja, dakle za tu izdavačku kuću i knjižaru, tu vjerojatno nisu mogli igrati ulogu jer ta štamparija, možemo uzeti kao sigurno, nije radila nikakve druge tiskopise osim crkvenih knjiga, a te isključivo za biskupiju — i teško bi bilo i pretpostaviti, u onim društvenim odnosima, da ona nije bila pogon, dakle i vlasništvo senjskog kaptola. Prema tome reklamni motivi bi mogli otpasti, to više što su oni u tome smislu tadašnjim ljudima bili i nepoznati. Jedini razlog kojem bismo se mogli dosjetiti (u punom smislu te riječi), mogao bi biti (nazovimo ga tako) hir nekog srednjovjekovnog birokrate, nekog, recimo, vojnog zapovjednika koji je ili sam došao na tu ideju ili mu ju je sugerirao netko subalterni. Drugih, osim takvih čisto birokratskih, administrativnih motiva za tu činjenicu — spominjanje da se štamparija nalazi baš u Bedričićevoj kući — ja zaista ne mogu da sagledam. Sumnjam da su tu mogli igrati neku značajniju ulogu motivi iz kompleksa kućevlasništva, jer je najvjerojatnije da je kuća u kojoj je stanovao Bedričić bila samo privremeno njegova, do kraja života, a da je bila faktično vlasništvo senjskog kaptola.

O Silvestru Bedričiću, osim da je sudjelovao pri prevođenju s latinskoga jedne druge knjige koja će izaći iz iste štamparije nešto više od godinu dana kasnije — *Korizmenjaka*, mi zaista ništa više ne znamo, niti šta možemo zaključiti na osnovu konkretnih historijskih podataka. Ideja prof. Vjekoslava Štefanića, da je Bedričić »bio očito mecena i vlasnik tiskarskog pribora, koji je iz Mletaka 1493. donio pop Blaž Baromić, jer je većina tu tiskanih knjiga tiskana po naređenju i po poveljeniju, a v hiži njegovoj«,¹³⁰ sadrži u sebi veoma značajno protuslovlje. Ako je netko vlasnik štamparije, onda je on vlasnik, trgovac, pa samim time i eksploator, što svakako isključuje da bi on na tom istom poslu mogao biti i mecena. Aut — aut; ili ovo ili ono; ili je bio trgovac ili mecena.

Mi ne možemo, zaista, ni po čemu zaključiti da je Bedričić bio mecena (pa štaviše ni da je bio trgovac), a još manje da bi on bio »vlasnik tiskarskog pribora«, a najmanje da je taj pribor direktno »iz Mletaka 1493. donio pop Blaž Baromić«. Bedričić je kao biskupov zamjenik (i očito na tome mjestu kao nasljednik Blaža Baromića) izdavao službena odobrenja za štampu. Vlasnik tiskarskog pribora svakako je bila, bar dok se ne iznesu novi dokazi, senjska biskupska kurija, a sam pribor je u Senj prenesen pri evakuaciji iz Kosinja. I to su sve pretpostavke, ali one imaju bar tu dobru stranu, da se osnivaju na naučno registriranim činjenicama i na najelementarnijoj logici.

Pri tome ne bismo smjeli isključiti — ali samo teoretsku — mogućnost, da je Bedričić mogao biti i vlasnik štamparskog pribora, ali ta pretpostavka bi morala otpasti, ako uvažimo da je više nego malo vjerojatnosti, da se ostali kanonici senjskoga kaptola i sam biskup ne bi tome usprotivili i tome energično učinili kraj, da čovjek koji izdaje službena odobrenja za štampanje, ta odobrenja — narčenja — izdaje samom sebi.

Po tom istom redoslijedu misli, ono da te »knjige biše komponenē i koriženē podomini Urbani Zotočca i po Tomasu d'ėkonu kanonicih' cr(i)kve senske«, ne možemo shvatiti nikako drugačije, nego kao moralni pritisak da se pri slaganju (komponjenju) i popravljanju (koreženju) sloga, bude što pažljiviji i što savjesniji; kao prebacivanje krivice za propuštene greške na one koji taj posao rade. Dakle, ni oni se tu ne pojavljuju radi »tašće slave«, nego kao ljudi odgovorni za izvršenje nekog određenog posla.

Međutim, uz to je potrebno razjasniti još jedno, za nas ovdje veoma važno pitanje. Pišući pred više od stotinu godina — god. 1851 — o Grguru Senjaninu (vidi str. 169) Kukuljević, čije sam neprolazne zasluge za našu historiografiju i ovdje već dosta isticao, učinio je grešku koja ne bi bila tako tragična da je poslije njega nisu nekritički ponavljali i na njoj gradili čitave konstrukcije, svi oni koji su o tome pisali ili se bar toga pitanja doticali. Kukuljević je napisao da knjigu *Naručnik plebanušev* »biaše Dominik Urban iz Otočca i Toma Djakon, kanonici crkve senjske, trudom takodjer inih redovnikah preveli iz latinskoga« — očito uvjeren da riječ *komponenē* znači *prevesti*. Međutim *komponene* je kalkirana talijanska riječ sasvim određenog značenja, koja znači *slaganje*.¹³¹ U sasvim pogrešnom smislu, koji je toj riječi pripisao Kukuljević, shvatio ju je i Ivan Berčić (koji je inače, govorio perfektno talijanski)¹³² tridesetak godina kasnije, kao i Breyer, nakon daljnjih šezdesetak godina, koji izričito kaže, da su taj »Urban z Otočca i Toma d'ėkon«, »odvojeno ili u zajednici bili prevodioci i korektori«.¹³³

Dakle, nakon toga što smo ustanovili da Urban z Otočca i Toma Djakon, nisu bili prevodioci, nego slagari knjige *Naručnik plebanušev*, moramo stvoriti zaključak, da su oni — nakon Broza Žakna iz Kosinja — prvi stvarno poznati nam glagoljaši slagari na domaćem tlu.

U *Naručniku plebanuševom*, odnosno u njegovom kolofonu, postoji još jedan podatak iz kojega se dadu izvući dragocjeni zaključci. To je ono mjesto u kojem se kaže »ibi štampa svršena pomeštru Grguru senaninu, ki n a v l a š ć' nato d'ėlo prid'ė iz'benetak'«. Pogledajmo kako su bili raspoređeni poslovi oko te knjige: Prijevod je izvršilo nekoliko »zaistinu nikih' meštar idokt(u)rov«; odo-

---

Sl. 21. — *Naručnik plebanušev*, Senj, 1507, početna strana (Knjižnica Jugoslavenske akademije, Zagreb).

brenje za štampu, odnosno »narčēn'e«, izdao je zamjenik senjskog biskupa, vikar i kanonik Silvestar Bedričić; knjigu su *komponēli* i *korežali*, dakle slagali i ispravljali slog, kanonici Urban z Otočca i Tomas Katridarić. Što je u tom redoslijedu ostalo da izvrši Grgur Senjamin? Tačno ono što piše na samoj knjizi: on je štampa o, tj. otiskivao već složeni tekst. Treba, naime, u tipografskom umijeću tačno razlikovati pripremu sloga, samo slaganje i njegovo raspoređivanje po stranicama, od štampanja, otiskivanja. To se i onda oštro razdvajalo, kao što se razdvaja i danas, i već decenijima unazad. To su dva sasvim odvojena zanata: *slagar* i *stojar*.

Ako stvari tako postavimo, a drugačije ih na osnovu samog kolofona i ostalih poznatih nam činjenica nikako ne možemo i ne smijemo postavljati, onda moramo doći do daljnjeg veoma značajnog zaključka koji se sam po sebi nameće pri pažljivom čitanju samog teksta, a to je da na tome mjestu ne čitamo ništa više od onoga što tamo piše: »... ibi štampa svršena pomeštru Grguru senaninu ki navlašć' natodēlo pride iz' benetak'«. To se može i mora razumjeti baš onako kako je to tu napisano da je on baš »navlašć« bio pozvan da završi to djelo. Jedini logički zaključak koji se tu nameće jeste da je čitav posao bio u toku da je štamparija imala sve ostale suradnike izuzevši *majstora otiskivača* (koji je možda iznenada umro ili se teško razbolio ili iz bilo koga drugog razloga) i tako je posao zastao. Kako u samom Senju nije bilo nikoga tko je mogao izvršiti taj posao — za koji je u tadašnjim tehničkim uslovima, na drvenim prešama, trebala sigurno veoma velika vještina — netko je otišao u Veneciju i pozvao domaćeg sina Senjanina Grgura, poznatog meštra toga posla. Sve ostale kombinacije pojedinih autora, u vezi s njime, bez temelja su i spadaju u područje puke fantazije, to više što nam se on isključivo kao takav reprezentira i u daljnim svojim radovima u Senju u *Transitu* i u *Korizmenjaku*.

Transit' s(ve)t(o)ga Erolima — Ta knjižica malog džepnog formata od koje se sačuvalo sedam primjeraka, i to četiri u knjižnici *Jugoslavenske akademije*, dva u Berčićevoju ostavštini u Lenjingradu i jedan u knjižnici *Franjevačkog samostana* na Košljunu, raznih je veličina, što je i sasvim jasno, jer je pri uvezivanju i preuvezivanjima različito obrezivana. Dok, npr. jedan primjerak u knjižnici *Jugoslavenske akademije* ima veličinu 91×129 mm, drugi ima veličinu 126×152 mm. Tekst te knjižice je širok 65 mm, a visok 103 mm; na svakoj strani ima po 25 redaka, a u redu po 32 slova. I u toj knjižici, kao i u svim ostalim izdanjima glagoljaške štamparije otkad je prenesena iz Kosinja u Senj, a potom u Rijeku, pojavljuju se, iako ovdje dosta rijetko, mali latinički i glagoljski inicijali. Štampa te knjižice izvedena je veoma solidno, a boja je i do danas sačuvala svoju svježinu. Svi primjerci s kojima raspoložemo jesu defektni, a rekonstrukciju čitavog teksta na osnovu svih raspoloživih primjeraka nije izvršio još nitko,¹³⁴ pa zasada možemo prihvatiti mišljenje prof. Vjekoslava Štefanića, da kompletna knjižica ima 162 lista, što čini debljinu od cca 25 mm. Pored sedam gore nabrojanih primjeraka jedan korekturni list iz

---

Sl. 22. — *Naručnik plebanušev, Senj, 1507, zadnja strana s kolofonom* (Knjižnica Jugoslavenske akademije, Zagreb).

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

tog *Transita* upotrijebljen je pri uvezivanju primjerka *Naručnika plebanuševa* koji se nalazi u biblioteci *Samostana franjevac* na Ksaveru, u Zagrebu, a dva korekturna lista nalaze se u Berčićevoj ostavštini u Lenjingradu.

Na jednom od ona četiri primjerka koja se čuvaju u knjižnici *Jugoslavenske akademije* u Zagrebu, i to u najkompletnijem kojemu manjka čitav prvi arak, a i inače su strane pri uvezivanju jako ispremišane, po žigu otisnutom na nekoliko mjesta vidi se da je bio vlasništvo Ivana Milčetića koji je na zadnjoj strani na poleđini lista 143. koja nije odštampana, napisao: »Dobio ga od gvardijana Žgombića u Sv. Mandaljeni 26. VIII 1882. — I. Milčetić«. ¹³⁵

Po datumu koji se nalazi u kolofonu, ta knjiga je izašla nakon nepune tričetvrt godine, preciznije nakon 255 dana iza *Naručnika plebanuševog*, a predstavlja prijevod s latinskog (ili talijanskog, što još nije raščišćeno) čuvenog, mnogo preštampanog i mnogo prevedenog djela *Vita et transitus Sancti Hieronymi*, uz dodatak jednog originalnog hrvatskog teksta.

Prof. Vj. Štefanić, koji je najpotpunije proučio taj *Transitus* i o njemu napisao iscrpnu raspravu, ¹³⁶ o sadržaju te knjige kaže slijedeće: »Pod naslovom *Vita et transitus Sancti Hieronymi*, kolala su na kršćanskom zapadu djela u rukopisima i u štampi u mnogim izdanjima. Sadržaj tim djelima nije bio uvijek isti, ali redovito su tu bili: a) na početku životopis Svetog Jerolima, zatim b) tobožnja poslanica Euzebijeva biskupu Donasu o smrti Svetog Jerolima, c) tobožnja poslanica sv. Augustina, hiponskog biskupa, Ćirilu, jerusalemskom biskupu, o krepostima i svetosti Jeronimovoj. Svima je poslanicama više manje tema, 'prijelaz' (latinski *transitus*) Jerolimov u nebo, kako se u kršćanskoj terminologiji naziva svetačka smrt. Stoga su one pune nevjerojatnih vizija o Jeronimovoj apogeji, pompoznihi pohvala njegovih vršina, njegovoga isposničkog života i mnogih čudesa što su učinjena svečevim zagovorom.«

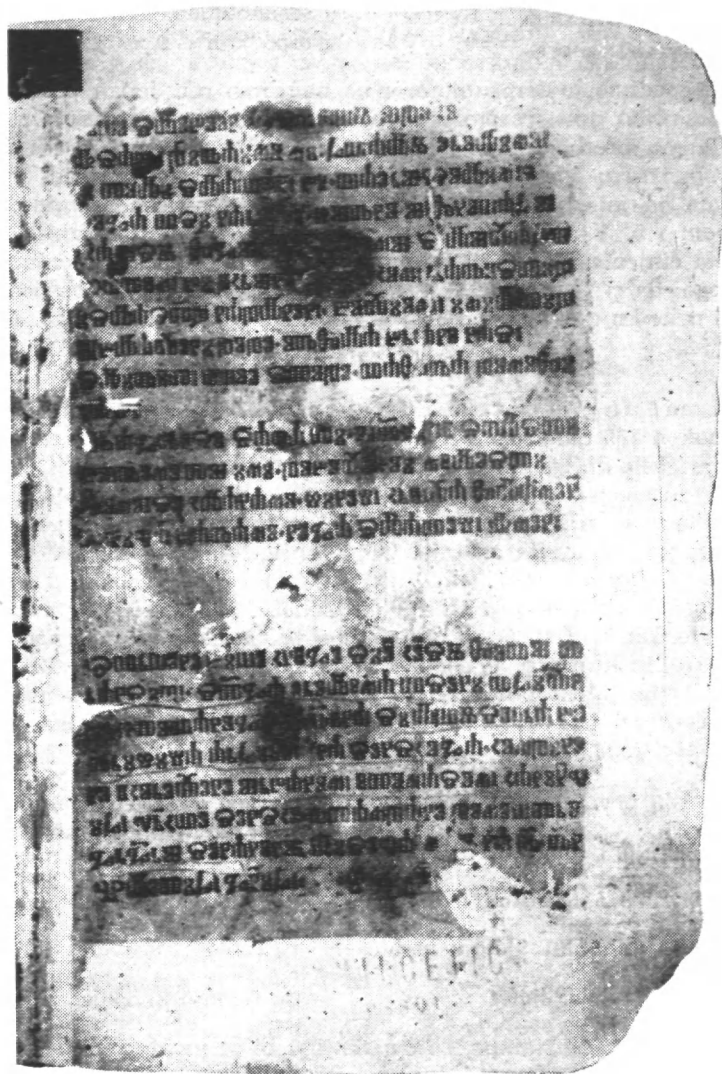
Prelazeći neposredno na naše glagoljaško izdanje, isti autor nastavlja: »U našem senjskom izdanju glavni i najveći dio knjige zauzimaju također tri navedene poslanice; na početku je svečev životopis (legenda). Na kraju je dodatak od niza čudesa koja su se dogodila u Troji, a poslije svega jedan naš originalni dodatak, dvamaesteračka pjesma (legenda) o svetom Jeronimu. I u pogledu triju poslanica, a pogotovo u pogledu svečeva životopisa, treba reći da u latinsko-talijanskoj literaturi postoje različita izdanja i redakcije i da još u našoj nauci nije utvrđeno kojoj od njih pripada naš prijevod. To isto vrijedi i za čudesa, koja su se zbila u Troji.«

Što se tiče onog dijela te knjižice, za koji se i ranije smatralo da je originalno djelo našeg autora, a koji predstavlja pjesmu u dvanaesteru što počinje stihom *Anjelske kriposti vse nebesnog hora*, za taj dio je pok. Stjepan Ivšić još pred više od trećinu stoljeća, oprezno ustvrdio da je to djelo nekog »našeg bezimnjaka«, kome ne smijemo »odreći svaku versifikatorsku vještinu«. Ivšić je, ujedno, dao i transkripciju u latinići svih 148 stihova. ¹³⁷

Godine 1950. Franjo Švelec je prviput nabacio ideju da bi ta pjesma mogla biti djelo Marka Marulića, a god. 1963. on je tu ideju i detaljnije razradio. ¹³⁸ Godine 1957. firentinski slavist Carlo Verdiani pronašao je u biblioteci *Mediceo Laurenziana* čitavu zbirku rukopisa na hrvatskom jeziku, u stihu i prozi o životima svetaca, u kojoj se nalazi i tekst legende o Svetom Jeronimu, kojoj je tekst s neznatnim odstupanjima identičan s tekstom legende u senjskom izdanju *Transita*, pa je zaključio da joj je »autor Marko Marulić i da je sam tekst napisan njegovom rukom.« ¹³⁹

Nakon tog Verdianijevog otkrića Švelec je podvrgao čitav tekst te legende analizi versifikacije i komparirajući ga s versifikacijom Marulićeve Judite, došao do slijedećeg zaključka: »Uz izloženu argumentaciju prof. Verdianija svi navedeni elementi razmotreni u ovoj radnji — poznavanje klasične kulture, upotreba raširene poredbe, neke rijetke osobitosti jezika i osobito principi

Sl. 23. — *Transit svetog Jerolima, Senj, 1508, zadnja strana s kolofonom* (Knjižnica Jugoslavenske akademije, Zagreb).

versifikacije u *Legendi o svetom Jeronimu* — navode na siguran zaključak da je to djelce napisao Marko Marulić, najvjerojatnije u mlađim danima.«

Kolofon knjižice *Transit' s(ve)t(o)ga Erolima* glasi:

Свршене бише кнѣге сие кешѣ зову т-
ransit' s(ve)t(o)ga Erolima vseni vhiži
počtovanoga g(ospo)dina Silvéstra Be-
ditčića arhižakna senskoga. Kompane-
ne i korežene Urbanom' i tomasom' kanon(i)c-
ih' cr(i)kve senske. Štampane pomeštru
Grg(u)ru Senaninu Miseca mač na d. (tj. 5) d(a)r
V letih' g(ospod)nih' č. f. z. (tj. 1508).

Свршене бише кнѣге сие кешѣ зову т-
ransit' s(ve)t(o)ga Erolima vseni vhiži
počtovanoga g(ospo)dina Silvéstra Be-
ditčića arhižakna senskoga. Kompane-
ne i korežene Urbanom' i tomasom' kanon(i)c-
ih' cr(i)kve senske. Štampane pomeštru
Grg(u)ru Senaninu Miseca mač na d. (tj. 5) d(a)r
V letih' g(ospod)nih' č. f. z. (tj. 1508).

Kao što vidimo, u tom kolofonu ne nalazimo niti jedan podatak koji bi nam govorio nešto novo, nešto što već ne bismo znali iz kolofona s ostalih izdanja koja mu prethode. Isti ljudi koji su sudjelovali pri izradi *Naručniku plebanuševog*, i to u istim funkcijama, sudjelovali su i pri izradi ove knjige. Ako uvažimo da je između 27. VIII 1507. kad je završen rad na *Naručniku plebanuševom* i 5. V 1508, kad je završen rad na *Transitu*, prošlo 180 dana, onda nam ta činjenica da se tu spominju isti ljudi u istim funkcijama, govori veoma mnogo; da ti ljudi kroz to vrijeme sigurno nisu stajali besposleni, nego da su radili neke knjige, koje nam — bar zasada — još nisu poznate. Ali, o tome nešto kasnije.

Korizmenak' fratra ruberta — Nakon nepunih pet mjeseci, preciznije nakon 165 dana, iza svršetka *Transita s(ve)t(o)ga Erolima*, iz senjske štamparije je izašla knjiga *Korizmenak fratra ruberta*, na 104 lista (208 stranica), štampana dvostupačno, veličine 135×188 mm (sam tekst 104×144 mm), sa 35 redaka i sa 20 slova u stupcu, te s mnogo malih latinično-glagoljskih inicijala, poznatih nam već iz ranijih izdanja. Od te knjige sačuvalo se šest primjeraka: dva u biblioteci *Jugoslavenske akademije* u Zagrebu, a po jedan u *Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci* u Zagrebu i u knjižnici *Samostana franjevac trećoredaca* na Ksaveru u Zagrebu; peti u *Narodnoj in univerzitetnoj knjižnici* u Ljubljani (R. 18370, iz knjižnice Jerneja Kopitara, koji ga je dobio 12. V. 1837 u Rimu od Giuseppa Mezzofantija) i — konačno — šesti, u *Publičnoj biblioteci Saltykova-Ščedrina*, u Leningradu (u Berčićevoj ostavštini), koga je Milčetić nazvao *Trebnik, 1508*.

1106

Na početku prve stranice Korizmenjaka, nalazi se slijedeći uvod:

Вайме боѣ(i)e идеви¹⁴¹ mari-
e amen'. Počine korizménak' no-
vi. Prolog' fraruberta kra-
lju ferantu Znapule.

Вайме боѣ(i)e идеви¹⁴¹ mari-
e amen'. Počine korizménak' no-
vi. Prolog' fraruberta kra-
lju ferantu Znapule.

Po kvaliteti izrade štampe za ovu knjigu bi se moglo reći da je izvedena još bolje od dosada nam poznatih knjiga za koje znamo da ih je štampao Grgur Senjanin. Taj *Korizmenak* (Kvarežimal) je prijevod s latinskog djela *Quadragesimale perutilissimum: quod de penitentia dictum*, od franjevca Roberta Ca-

racciola (Karaćola, 1425—1495), iz Lecca; poslije Svetog Bernardina najvećeg propovjednika svoga reda XV stoljeća koji je prozvan »prvi apostol Pavle«. Talijanski kroničari, kako to bilježi Petar Kolendić, »prateći fra Robertove propovijedi spominju desetke hiljada hipnotiziranih slušalaca koji bi ga po žegi i po ledu u procesiji pratili od mjesta do mjesta, kao i vrlo česta obraćenja okorjelih grijешnika, naročito u vrijeme epidemija i još češća izmirenja ne samo do krvi zavadenih stranačkih frakcija u pojedinim gradovima, nego i cijelih gradova koji bi se u municipalnoj srednjovjekovnoj zavisti zatirali.«¹⁴⁰

To djelo predstavlja njegove korizmene propovijedi od god. 1460. do 1473. koje je zapisao, kako on to sam navodi, po Ferdinandovoj želji, zadržavajući se dulje vrijeme u dvoru toga aragonskoga kralja u Napulju. Prvi put je to djelo bilo objavljeno, koliko znamo, god. 1475. u Napulju, a kroz daljnjih dvadeset-pet godina doživjelo je preko osamdeset sačuvanih i dosada poznatih izdanja. Ono nije namijenjeno širokoj publici, nego je zamišljeno kao priručnik s četrdeset i devet uzornih propovijedi za svećenike, a nastalo je, kako to sam njegov autor kaže, da bi kralj Ferdinand I mogao naknadno čitati one propovijedi, kojima — spriječen državnim poslovima — nije mogao prisustvovati za vrijeme korizme. Kod nas je o tom djelu opširnije pisao Petar Kolendić, u svojoj raspravi spomenutoj u bilješci.

Na kraju knjige nalazi se ovaj kolofon:

ԵՄՄԵՄՅՐԻ ԿՅԵՑԵՊՅՐԻԿԻ ՓԵՏՐՈՍ
 ԵՆ ԵՅԻՅԵՆՈՍԻՆ. ՅԻՏՐՅՐԻ ԲԻՅԻ
 ԿՅՅՐՔՅ ԵՄՈՅՅՐՔՅԻՆ ԽՅՅԵՑԵՑԻՑ
 ՄՈՍԻ ԿԵՏԵՑԻ ՓԵՏՐՈՍԻ ԼԵՅՄՈՅՁԻԿՅ
 ԲԻՆՆԻՆԻՄՅՐԵԿՅԻՆ ԵՆՑԻՆ ԲԻՆԵՑ
 ՄՈՍԿՅԻ ԼԵՅՄՅՐԵ ԼՅՅԵ ԵԿՄՈՅԿԿԿԸ
 ԵՐԿՐԿՐԵ ԵՑԵՆՈՅԵՄԵՑ ԵՅՄԵՑԵՑ
 ԿԿԸ ԿՑ ԵՅՅԵՑ ԽՈՍԵ. ԿԻԵՄՈՐՔ ԶՎ
 Ը ԿՑ ԵԿՄՈՅՄՈՅ ԽՈՍԵՅ ԿՄՈՍԵՑԵՑ ԿԿԸ
 ԲԻՑՈՅՅՄՈՅ ԵՄԵՄՐԵ ԼՅՅԵԿՅԵՑԻՑ ԲԸ
 ՄՈՑ ԲԻՆԻՑԿԵՄՈՅ ԿԲԻՑԵՑ ԲՅՅԵՑԵՑԵ
 ԵՄՈՅ. ԵՑԻԿԵՑԵՑ ԵՅՄԵՑԵՑ ԿԵՄՈՍԻՄՅ
 ԿԲԻՅԿԿԵՑԵՑ ԵՑԻՄՅՐԵԿԵՑԵՑ ԼՅՑԼՅԵ
 ՄՈՑ. ՄԵՑ ԽՈՍԿՅՈՍԻՅՅ ԶՐՅԻՑԻ ԿՑ ՄՄ
 ԵՑԻ ԽՅՑԻՄԵՑ ԅԵՄՅՅ ԼԿԿՅՅԵՑ ԵԵ
 ՄՈՅԿԵՑԵՑ ԲՅՄԵՑ ԵՅՄԵՑ ԿՄՈՍԵՑԻՑ
 ԵՑԻՄԵՑ ԵՄՍԻՑՄՈՑԻ. ԿՅՅՐԻ.

Svršen' korizmenak' frat-
 ra ruberta učinem' nau-
 goenie svećenoga veličas-
 tva krala f(e)ran'ta protumače-
 n' z'latinskoga ézika na hr-
 vacki popopi peri Ékov'čiči
 ipopopi Silvestri Bedrič-
 iči ki moli vas' častni o(t)ei
 ki budete vane čtali ako
 naidete imršnju prezčesa ni
 vi napravite anam' nezamir-
 ite začsmo rodom' Hrvate
 anaukom' latinskim' pripros-
 ti. Da vaufan'e onoga, ki v-
 sa vlada esmo e počeli is-
 vršili nemu budi hvala
 sada ivazda. Amen'

isključivo »narčenijska«. To je samo dokaz više da se pri svakom ozbiljnijem naučnom radu sa starim tekstovima, mora obavezno ići na same izvore, a nikako se oslanjati na tuđi rad.

Čini mi se da po svojoj stilizaciji nije beznačajna ni rečenica: »I te knjige biše komponene ikorežené dominom' urbanom' itomasom katridarićem'...«, jer mi izgleda kao da hoće reći: »...i te, kao i one ranije«. Drugim riječima Urban iz Otočca i Tomas Katridarić tu se uzimaju kao opće poznati slagari i korektori, dakle kao glavni faktori pri štampanju te knjige.

Mirakuli slavne d(e)ve Marie — Od ove knjižice formata 94×134 mm (sam tekst 65×103 mm) štampane jednobojno, crno kao i sva izdanja glagoljaške štamparije za vrijeme njene aktivnosti u Senju, s malim latinično-glagoljskim inicijalima, s 25 redaka na stranici i sa cca 32 slova u retku (dakle sve isto kao i kod već poznatog nam *Transita Svetog Erolima*) sačuvala su se četiri primjerka: tri u knjižnici *Jugoslavenske akademije*,¹⁴⁴ a jedan u *Publicnoj biblioteci Saltykova-Ščedrina* u Lenjingradu, i to onaj kojega je pronašao Berčić.

Najsačuvaniji i najkompletniji primjerak u *Jugoslavenskoj akademiji* ima 77 listova (154 strane), a koliko je imao kad je bio kompletan nije tačno ustanovljeno. Kako u svim poznatim nam primjercima manjka baš zadnji list na kojem se mora nalaziti kolofon to, zasada, nemamo konkretnog podatka ni o vremenu nastanka te knjižice, ni o ljudima koji su pri tom poslu sudjelovali, ni o mjestu u kojem je štampana pa nam ostaje da sve to zaključujemo komparativnim putem. Zasada nam ne preostaje ništa drugo, nego da, po tipu slova i ostaloj grafičkoj tehnici, zaključimo ono isto što je Berčić zaključio još pred cca stotinu godina: »Sad po pismenih, po broju redaka i po širini strana slijedi naravno, da je knjižica utištena u Senju.«¹⁴⁵ Do sličnih zaključaka je došao i Rudolf Strohal, pred pola stoljeća: »Tko je priredio ove *Mirakule* u hrvatskom jeziku, ne mogu razabrati iz akademijeskog primjerka, ali držim da neću pogriješiti, ako ih pripišem dominu Urbanu iz Otočca i Tomasu, kanonicima senjskim, koji su u to vrijeme najviše književno djelovali u senjskoj tiskari.«¹⁴⁶ Svoj primjerak tih *Mirakula*, opisao je opširno Ivan Berčić, što sam citirao iscrpno u odjelu u kojem sam govorio o historijatu otkrivanja pojedinih izdanja glagoljaške tiskare (vidi str. 177).

Ta pučka nabožna knjižica, namijenjena širokim slojevima kršćanskih vjernika, koja je, u stvari, zbornik od najmanje šezdeset i dva opisana čuda što ih je izvršila »slavna diva Maria, Mater Isukristova«, od raznih danas nam nepoznatih autora, u svom najstarijem poznatom nam izdanju potječe iz god. 1475. Nakon toga vremena ona je prevođena na sve jezike naroda kod kojih se ustalila katolička crkva te prepisivana hiljadama puta, sve do naših dana; dakako uz stalno moderniziranje redakcija.

Naše glagoljaško izdanje počinje ovim riječima: »Počinju mirakuli slavne d(e)ve ma/rie iprvo odžene nikoga viteza ku d/eva mariě oslobodi odd'(č)vla.«

Izdanje *Mirakula*, koje je izašlo iz glagoljaške štamparije u Senju, prevedeno je, kako je to dokazao još god. 1905. Pavle Popović, s talijanskog izdanja, koje je izišlo iz štampe god. 1475. pod naslovom *Miracoli de la gloriosa Vergene*

Maria, i to prema redakciji koja je u talijanskoj literaturi poznata po temi prve legende, kao *Libro del cavaliere*.

Izdavajući kompletni tekst naših *Mirakula* u latiničkoj transkripciji, Strohal je rekao: »Jezik kojim su *Mirakuli* napisani, čist je narodni jezik, čakavski dijalekt sa dosta talijanskih riječi. Stari slovenski oblici vrlo su rijetki i dolaze više od afektacije. U pravopisu, košto obično u hrv. glagoljaškim spomenicima, nema konsekvencije, niti eufoničan ni etimologičan, već miješan. I inače nalazimo u ovoj knjizi sve osobine tadanjega glagoljskoga pravopisa... Kada sam čitao ove mirakule, činilo mi se da slušam strašne narodne pripovjetke iz mog užeg zavičaja, koje su mi u djetinjstvu (dakle, tako negdje pred stotinu godina) pripovjedale razne starice. Svi ti mirakuli živjeli su u raznim varijacijama kao narodne pripovjetke prije pedeset i više godina (Strohal to piše god. 1917. — ZK) u Hrvatskom primorju i u Gorskom kotaru. Mlađi naraštaji ih zaboravljaju.«¹⁴⁷

Meštريا od dobra umrtija — I na koncu, kao sedmo po redu do sada nam poznato djelo, koje nam se sačuvalo iz senjskog perioda naše glagoljaške štamparije, stoji knjižica kojoj se ne zna ni tačan naslov, ni godina izdanja, ni tačan broj listova, (ali se zna da ih je moralo biti više od sedamdeset), jer su primjerci koji su se sačuvali fragmentirani. Za sada su poznata samo dva primjerka: jedan iz Berčićeve ostavštine u *Publicnoj biblioteci Salitykova Šćedrına* u Leningradu (koji ima listove 2—7 i 9—70) i drugi, koji je ranije bio vlasništvo Vjekoslava Štefanića, a sada se nalazi u *Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci* u Zagrebu (koji ima listove 5—56 i 58—63).

Tu knjižicu koja predstavlja, u stvari, ritual, knjigu molitava i ceremonija prilikom vršenja raznih obreda, svećenički priručnik, vel. 99×142 mm (sam tekst 65×103 mm), sa 25 redova na stranici i cca 32 slova u retku (dakle isto kao *Transit* i *Mirakuli*), pronašao je god. 1849. u selu Brbinju, na sjevernom dijelu Dugog otoka, Ivan Berčić koji je o tome pisao opširnije u svojoj posmrtno objavljenoj radnji *Njekomiko staroslavenskih i hrvatskih knjiga što pisanih što tiskanih glagoljicom, kojima se u skorašnje doba u trag ušlo*.

Osamdesetak godina nakon pronalaska te knjižice, a pedesetak godina nakon objavljivanja Berčićevog izvještaja o njegovim nalazima, o toj knjižici je veoma iscrpno pisao Petar Kolendić.¹⁴⁸ Berčić je, kao što već znamo, ustanovio identičnost tehničke izrade ove knjižice s ostalim izdanjima senjskog perioda glagoljaške štamparije, a Petar Kolendić je to isto dokazao po vodenim znakovima ili filigranima. Kako se prvi list te knjige izgubio, mi joj ne znamo ni tačan naslov. Dok joj Berčić nije odredio ime nego je naziva općenitim imenom *Obrednik*, Kolendić ju je nazvao *Meštريا od dobra umrtija*, »kako se ovde onde u tekstu zove«, što se može prihvatiti iz očito plauzibilnih razloga.

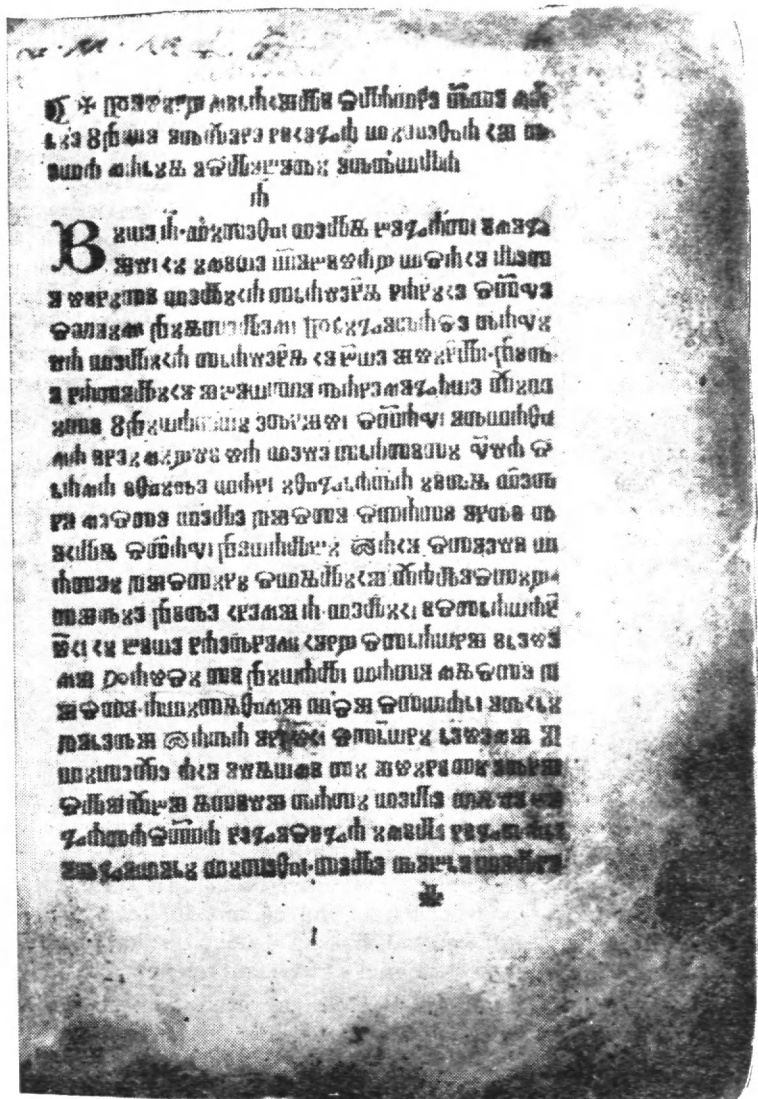
Iznenaduje da tu knjigu koja je naučno poznata već više od osamdeset godina, o kojoj je i relativno dosta pisano, a koja se nalazi na slobodnom raspolaganju svakom naučnom radniku u dvjema velikim javnim bibliotekama, od kojih je štaviše jedna i centralna hrvatska nacionalna knjižnica, tako rekavši svi autori koji su dosada pisali o Senju, senjskoj štampariji i starim hrvatskim knjigama, konstantno gube iz vida.^{148a}

O toj knjizi koja je prijevod poznatog srednjovjekovnog djela *Ars bene moriendi*, s jednog latinskog izdanja koje je izišlo god. 1478. u Veneciji kome

se kao autor spominju razni visokodostojnici katoličke crkve, a od koga je poznato 18 izdanja na latinskom, 13 na talijanskom, dva na engleskom, te po jedan na francuskom, španjolskom i hrvatskom, Petar Kolendić u svojoj naprijed spomenutoj raspravi kaže:

»Ovo je kako sam uspeo ustvrditi prevod jednog neobično popularnog srednjevjekovnog latinskog spisa, *Ars bene moriendi*, koji je u osnovnoj redak-

Sl. 26. — *Mirakuli slavne djeve Marije, Senj, 1508(?)*, početna strana (Knjižnica Jugoslavenske akademije, Zagreb).

ciji izdavan već u prvim ksilografskim izdanjima, dakle u najstarijim pokušajima štampe, kad se dugo još nije znalo za tehniku pomičnih slova. Bilo je to u osnovi neko adespotno *prenje*, kako su kod nas govorili, kontrast, dakle, između đavola i anđela i to pred bolesnikom i njegovim ukućanima, pa se tu raspravljalo i o veri, o vrlinama, i grehu, i o manama. Ali taj je spis znatno izmejen, kao razmatranje neko u redakciji, koja je počinjala rečima: *Quamvis secundum philosophum tertio Ethicorum*, već prvih godina štampe vrlo često izdavan, i to ne samo u latinskom originalu, nego i u njemačkom, španskom i katalonskom prevodu, dok su Francuzi i Holandani u svojim prevodima proveli još radikalnije promene.«¹⁴⁹

Govoreći o sadržaju tog trebnika ili obrednika Kolendić kaže: »Dakako to još nije sadašnji katolički trebnik *Rituale Romanum*, koji se oslanjajući se na *Sacerdotale* Alberta Castelania (Rim, 1537), na knjigu Francesca Samarina (Mleci 1579) i na jedan rukopisni spis kardinala Sanctoria izdan u zvaničnoj redakciji tek 1614. godine, za vreme pape Pavla V, da ga onda s izvesnim dodacima obogati još Benedikt XIV god. 1752. Nego je to sitni trebnik za najpotrebnije obrede, kakvi su s većim ili manjim opsegom često izdavani već u XV veku pod natpisom *Agenda Benedictionale Ceremoniale, Exequiale, Liber* ili *Ordo catechumeni, Manuale, Obsequiale* i tako dalje. Eto na, naša priručna knjiga ima i obred pričešća bolesnika, i poslednje pomazanje, i molitve na samrtnom času, i obred pogreba mirskih lica (dece napose), i obred tajne braka i krštenje deteta i ceo niz blagoslova, pisano sve s mnogo starijih tragova; znači obilato su za to iskorišćeni i raniji rukopisi naših glagoljaša; jednostavno se iz njih uzelo tekstove koji su još važili.«¹⁵⁰

Govoreći o samom senjskom izdanju *Meštrije od dobra umrtija* isti autor naglašava: »Ali, što je naročito zanimljivo i što nas ovog časa napose interesuje, na prvo 27 listova tog izdanja ima jedan zaseban sastavak pisan daleko narodnijim jezikom, a štampan bez crvenih umetaka, s kakvima se iza tog sastavka počelo u toj knjizi raditi. Htelo se verovatno, dati to kao zasebnu knjižicu, ali se posle uz nju štampalo i ceo mali trebnik.«¹⁵¹ Ta stvar bi, svakako, zasluživala detaljniju obradu nekog čovjeka koji pored ostalog ima i teološko obrazovanje.

»Možda baš zato — završava svoju raspravu Kolendić — što u njegovu originalu nije bio zabilježen autor dela, ni naš prevodilac nije osećao potrebu da nam oda svoje ime.¹⁵² Je li to Silvestar Bedričić (1512) duša senjske štamparije poslije Baromićeve smrti, ili pozniji biskup Jakov Blažiolović (1513), koji je za to preduzeće preveo Karkanovu *Confesionale*, ili je to jedno od anonimnih lica iz kruga senjskih prevodilaca priručnika *Manipulus curatorum* španskog teologa Gvida da Monte Rocherii, ili je, najzad ovaj prevod neko delo iz ostavštine pokojnog senjskog vikara arhidakona Petra Jakovića (1496), koji je bio počeo prevoditi Karaćolov *Quadragesimale*, ne će možda, biti teško utvrditi, koristeći se jezikom prevoda, ali već sad, baš na osnovu jezika, kažemo da naš prevodilac i redaktor trebnika u toj knjižici — nije isto lice.«¹⁵³

Problemi koje je kod tih *Meštrija* uočio još pred trećinu stoljeća Petar Kolendić, ali kojima nije pokušao da nađe rješenje, svode se na dosad neuočenu

---

Sl. 27. — *Meštrija od dobra umrtija, Senj — Rijeka(?)*, god.(?), str. 23b i 24a (Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb).

činjenicu, tj. na razliku štamparske tehnike te štamparije dok je djelovala u Senju i promjene koje su nastupile u njoj kad je prenesena u Rijeku, gdje je dolaskom novih ljudi i dobavom novog štamparskog pribora njen rad moderniziran i u grafičkom pogledu znatno unaprijeđen.

Ako na jednu stranu stavimo sva poznata nam izdanja iz glagoljaške štamparije za vrijeme njene aktivnosti u Senju, a na drugu sva koja su iz nje izašla kad je djelovala u Rijeci — o kojima ću opširnije govoriti u idućoj glavi — vidjet ćemo ove razlike:

Prvo — sva senjska izdanja štampana su samo jednobojno i to crno, riječka dvobojno — crno i crveno.

Druga razlika je da se u senjskim izdanjima javljaju samo mali latiničko-glagoljski inicijali, a u riječkim da se pored tih inicijala javljaju i veliki drvorezi sa likovima svetaca i nekih redovnika.

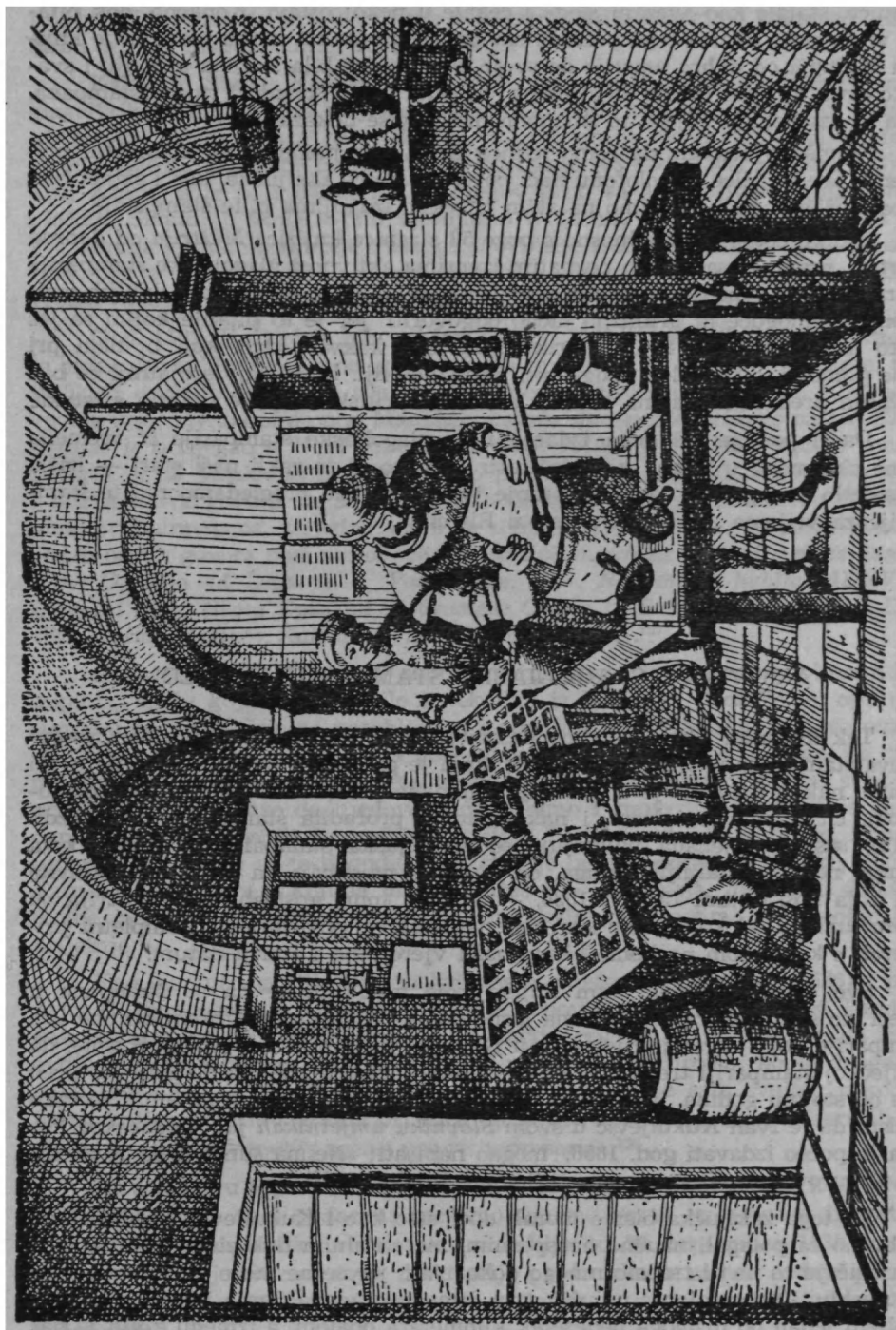
Treća razlika je da senjska izdanja — izuzevši *Spovidi općene* — nemaju uz kolofon signet, štamparski znak, a riječka da imaju taj znak, i to sa obiteljskim grbom biskupa Kožičića.

Četvrto — dok su senjska izdanja složena na 43 mm za dvostupačne knjige, kao što su *Misal* iz god. 1494, *Naručnik* i *Korizmenak*, te na širinu od 65 mm za mala džepna izdanja, kao što su *Spovid*, *Mirakuli* i *Transit* (da ovdje apstrahiramo *Meštriju*), riječka izdanja su sva složena na 55 mm, bilo da se radi o dvostupačnim knjigama kao što je *Misal* iz 1531. ili *Oficij*, koji je štampan jednostupačno. Samo su *Žitije* složene na punu širinu stranice veličine riječkog *Misala*, dakle na 105 mm, jer su pri štampanju stavljana u isti okvir u koji je bio stavljan i *Misal*.

Ako sad, nakon tih konstatacija, pogledamo tehniku knjižice *Meštrije od dobrog umrtija*, vidjet ćemo da prvih 27 listova, odnosno 54 stranice, odgovara tačno tehnici senjskog perioda glagoljaške štamparije, a daljnji dio knjige tehnici riječkog perioda. Uslijed toga u prvom dijelu imamo samo crni tekst, a u drugom, od strane 54 dalje, dvobojni, crno-crveni. Odatle i ona neobično značajna razlika u redakciji samog teksta, u jeziku, koju je konstatirao još Kolendić, a da joj nije pokušao tražiti uzroke.

Po mom uvjerenju, do razlika u grafičkoj tehnici i u jeziku između ta dva dijela iste knjige, došlo je uslijed, svakako iznenadnog, selenja te štamparije iz Senja u Rijeku; najvjerojatnije zbog nadiranja Turaka. Dok je prvi dio složen i najvjerojatnije odštampan u Senju, te u arcima prenesen u Rijeku, slaganje drugog dijela je nastavljeno u Rijeci novom tehnikom. Pri tome je, nakon vremenskog razmaka od dvadeset i dvije godine, tekst prije slaganja dospio u ruke nekom novom redaktoru, a taj je u stilu onih književnih i lingvističkih nastojanja o kojima će slijedeće godine govoriti Šimun Kožičić u svojoj posveti biskupu Nigru izvršio veće lingvističke zahvate (redakturu). Možda je i sve skupa — osim već odštampanog dijela — iznova preveo po sačuvanom originalu. Dublja ispitivanja u tom pravcu svakako bi pružila nove podatke i daleko dokumentarnije zaključke. Međutim, za sada se, bar na ovom mjestu, moramo zadovoljiti time, da smo to sve samo konstatirali.

Koliko je potrajao prekid rada na toj knjižici, zasada se ne može reći ništa pouzdano; mogao je potrajati — možda — samo neki mjesec, ili neki tjedan, a mogao je potrajati i preko dvadeset godina, sve dok štamparija nije ponovno proradila. S obzirom na jezične razlike, ja bih bio skloniji da preferiram ovu

Sl. 28. — Unutrašnjost senjske štamparije. Slobodnu rekonstrukciju izvršio slikar prof. Mate Grgić.

drugu alternativu. U tom slučaju su gotovi arci i, kako se čini, neke složene stranice, stajale kao »vezani slog« i čekale u nekoj ostavi. Konačno, dok pitanje vremenske dužine toga prekida smatram otvorenim, radnu tezu, da je knjižica *Meštija od dobra umrtija* do svoje 54. stranice bila složena u Senju i svakako prva tri arka (prvih 48 stranica; tri puta po 16 stranica) tu i odštampana, a da je završena u Rijeci, to smatram manje-više dokazanim.

Štaviše, vjerujem, da ćemo jednog dana, ako nađemo na kompletni primjerak ove knjižice, u kolofonu naći potvrdu za ove zaključke, kao i signet biskupa Kožičića koji nalazimo na svim riječkim izdanjima iz te štamparije.

S prva četiri arka, odnosno s prve 53 stranice knjižice *Meštija od dobrog umrtija*, prema dosada nam poznatim izvorima aktivnost glagoljaške štamparije u gradu Senju trne. Iz kojih razloga? Na to pitanje je, zasada, bez dubljih ispitivanja nemoguće ni približno tačno odgovoriti jer je to pitanje kojim se još nitko nije pozabavio, niti su prikupljeni bilo kakvi podaci koji bi nam pri tome pomogli, a ti razlozi mogu biti najraznolikiji. Ipak, najvjerojatniji će biti bježanje pred Turcima, na zapad, izmicanje pritisku koji je dolazio s istoka.

Da li postoje još neka izdanja naše glagoljaške štamparije iz vremena njene aktivnosti u Senju, koja još nisu — kako bi to rekli naši stari — izišla na svjetlo dana, na to ćemo se pitanje još vratiti kad pregledamo rad te štamparije za vrijeme njene aktivnosti u Rijeci.

AKTIVNOST GLAGOLJAŠKE ŠTAMPARIJE U RIJECI

Tek dvadeset i dvije godine kasnije, nakon što je već proradila Crnojevićeva štamparija u Crnoj Gori (1494), koja je prestala s radom nakon dvije-tri godine, nakon toga što je u Veneciji štampano petnaestak naših knjiga glagoljicom, ćirilicom i latinicom, i nakon što je proradila štamparija u Gorazdu (1519), sasvim iznenađujuće pojavljuje se glagoljaška štamparija u Rijeci koja štampa nekoliko daljnjih knjiga, od kojih je najstarija za sada nam poznata ona koja nosi datum 15. XII 1530. — ako pri tome apstrahiramo *Meštiju od dobra umrtija* od koje, kako sam već naglasio, ne posjedujemo kompletni primjerak s kolofonom na kome bismo našli vjerojatno i stariji datum.

Sve dosada poznate nam knjige koje nose oznake da su štampane u Rijeci po svojim karakteristikama jasno odaju da su zapravo produkti one iste štamparije koja je ranije djelovala u Senju, a još ranije u Kosinju. S time, da u riječkoj štampariji treba gledati nasljednika senjske, bilo se načistu još pred više od stotinu godina, iako se do toga došlo čisto intuitivnim putem, i to tako načistu da je Ivan Kukuljević u svom *Slovníku umjetnikah jugoslavenskih*, kojega je počeo izdavati god. 1858. mogao napisati: »Neima sumnje, da je pečatnja Grgurova kasnije prenesena iz Senja u Rijeku. . .«¹⁵⁴

Do toga zaključka bismo morali doći, isto kao i Kukuljević, štaviše i kad ne bismo raspolagali naučno neospornim, materijalnim dokazima; štaviše ni u tom slučaju to ne bi trebalo mnogo dokazivati, jer se ne može — logično — ni pretpostaviti nepostojanje najužih veza između gradova Senja i Rijeke koji su udaljeni jedan od drugoga pedesetak kilometara obalom, a između kojih je baš

u crkvenom pogledu postojala uvijek najuža veza. I danas biskup senjski stoji u Rijeci, kao što je i u vrijeme o kojemu ovdje govorimo stanovao i rezidirao senjski biskup Šimun Kožičić Benja.

Kako taj Šimun Kožičić Benja igra veoma važnu ulogu u historiji naše glagoljaške štamparije za vrijeme dok je ona radila u Rijeci, potrebno je da se o njegovoj ličnosti kaže bar nekoliko najznačajnijih podataka. Porijeklom iz veoma ugledne porodice Benja koja se spominje još god. 1302. s otoka Ugljana kraj Zadra, gdje se i danas nalazi njegov grob sa zanimljivom nadgrobnom pločom, Šimun je škole svršio vjerojatno u Zadru, koji je do toga doba bio već odavna sjedište biskupije i matica provincije trećoredaca-glagoljaša. Godine 1500. bio je u Rimu i, kako je sam zaobilježio, tom prilikom je na njega ostavio veoma mučan dojam raspojasani život na dvoru pape Aleksandra VI.

God. 1502. Kožičić je bio već kanonik, a 1509.¹⁵⁵ papa Julije imenovao ga je biskupom u Modrušu, a od god. 1513. on je upravitelj Senjske biskupije. Kad su Turci osvojili, poharali i spalili sjelo njegove biskupije, Modruš, kako je to veoma impresivno opisao pop Martinac, kojega sam iscrpno citirao na str. 202/4. Kožičić je pobjegao u Novi Vinodolski. God. 1512, 1513. i 1517, koliko znamo, govorio je na Vatikanskim koncilima o potrebi organiziranog otpora Turcima, i dva njegova govora su štampana kao posebna izdanja, odakle su nekoliko puta preštampana, a jedan od njih uvršten i u službena izdanja koncila. Jedan od tih govora nosi naslov: *Si. Begni Epi. modrusien.: De Croatiae desolatione O(ratio) ad Leonem X, Pont. Max. Non. Novembris habita MDXVI*,¹⁵⁶ a drugi: *Simo Begni Episcopi Modrusien: Oratio in Sexta Lateran(ensis) Consilio, Sessione Quinto, Kalen(das) Mais habita MDXIII*.¹⁵⁷

Govoreći 10. V 1512. pred papom, kardinalima i mnogim okupljenim biskupima, među kojima ih je bilo i nekoliko iz Hrvatske, Kožičić je, opisujući stanje u našim krajevima porobljenim i popaljenim od Turaka, zavapio ovako: »O željezna srca kršćanska, o nesmiljeni kršćani koji sve to ne vide, ne čuju, ne vjeruju... No kako dugo ćete trpiti u svojoj neposrednoj blizini svog neprijatelja? Zar čekate da njegovo već spremno i zaplovljeno brodovlje osvoji ogromni otok Rodos, ili da poplijeni Italiju? Bojim se, doista se bojim, i budite uvjereni oci, da će se to dogoditi. Da, ako ne učinite potrebne korake, doći će Vam na večeru oni s kojima mi već ručamo.« To, zaista, nisu više skrušene molbe, nego — na takvim mjestima i u takvim okolnostima — neuobičajene prijetnje.

Kad su Turci poslije poraza kršćanske vojske kod Mohača (1526) i pada Jajca (1528) provalili u Vinodol, Kožičić je ponovno morao bježati pred Turcima, kako to sam kaže u svom pismu Ivanu Kacijaneru, od 18. X 1530: »Sada živim ovdje na Rijeci, jer ne smijem biti u Vinodolu radi Turčina, kome drugda iz ruku jedva izmakoh.« Te iste, 1530. godine, zapisao je sam svojom rukom u jednu knjigu koja mu je bila pri ruci, da je bio u Veneciji zbog tiskarskih poslova: »... dum Venetiis agerat pro re impresaria«.¹⁵⁸

Po dolasku u Rijeku Kožičić se prihvatio posla oko štamparije koju prema dosada poznatim nam podacima možemo sigurno vezati uz njegovu ličnost, za razmjerno veoma kratko vremensko razdoblje od 20. septembra 1530. kad je zapisao maloprije citirani zapis u Veneciji, pa do izlaska zasada zadnje poznate nam tačno datirane knjige, koja je izišla iz riječkog perioda glagoljaške štamparije.

Nedugo iza toga, ali svakako prije 1533, iz dosada nam nepoznatih razloga — možemo pretpostaviti kao najvjerojatnije zdravstveno stanje ili starost, bolje rečeno oboje — Kožičić je napustio Rijeku i preselio se u Zadar gdje je, u oktobru god. 1536, umro. Koliko mu je u to vrijeme bilo godina nije nam poznato, ali ako uzmemo da je god. 1500, prigodom boravka u Rimu, imao pristupa na papin dvor što sigurno ne bi imao da nije bio već zreo čovjek (recimo, barem u 35. godini) i da već nije imao neka insignia, a god. 1502. da je postao već kanonikom, doći ćemo do zaključka da je morao umrijeti u dubokoj starosti od sedamdesetak godina. To bi, ujedno, objašnjavalo i njegovo povlačenje u Zadar, u svoj rodni kraj, kamo se stari ljudi rado povlače kad osjete da se približava neizbježna smrt. A to njegovo povlačenje je, prema svemu onomu što dosada znamo, bilo ujedno u bližoj ili daljoj vremenskoj vezi i s krajem aktivnosti naše glagoljaške štamparije. Umrijevši, Kožičić je ostavio iza sebe u rukopisu neku veliku povijest rimsku koja je propala ili bar nije dosada pronađena,^{158a} kao i neki sanduk pun rukopisa koji su navodno bili, kako je to zabilježio Filip Riceputi, »veoma dragocjeni i od učenoga svijeta željno očekivani«. Farlati spominje da je upotrebio njegov rukopis *Colectanea*¹⁵⁹ (u prijepisu Rafaela Levakovića) a kao Kožičićevo djelo spominje se i rukopis *Monumenta vetere Illyrici, Dalmatiae, urbis et Ecclesiae Salonitanae ac Spalatensis ex variis codicibus et tabulariis collecta*.¹⁶⁰

Karakterizirajući Šimuna Kožičića i njegovo vrijeme, Franjo Rački je, još prije više od stotinu godina, napisao: »Tako naš Šimun sve vrijeme, koje u svojih zvaničnih radnjah prištedi, posveti nauku, skrbeć se za svećenstvo i za puk, sabiruć spomenike i rasvjetli i razjasni prošlost hrvatskoga naroda. Ove književne trudove našeg vladike treba nam tim zahvalnije priznati, što su za ono doba rietki; što idu u vrijeme ratoborno, u buku oružja, kada borahu se u istoj našoj domovini dvie stranke, Zapoljina i Ferdinandova, s Kristoforom Frankopanom, Šimunom Bakačem, biskupom zagrebačkim i Ivanom Tahiom, vranskim predstavnikom, prvoj na čelu; a s banom Ivanom Karlovićem, Ivanom i Nikolom Zrinskim, Lukom Sekulićem, Jurjem Slunjskim, Franjom Blagajskim i Petrom Keglevićem drugoj na čelu. Ovu sliedaše i naš Šimun Kožičić, kako se iz njegovih listovah vidi.«¹⁶¹

Mi možemo samo nagađati, da li je kroz protekle dvadeset i dvije godine — od kraja aktivnosti u Senju do započinjanja rada u Rijeci — glagoljaška štamparija ležala neiskorištena ili je eventualno radila i producirala neke zasađa nam još nepoznate knjige; da li ju je u Rijeku dao prenijeti biskup Kožičić kao upravitelj senjske biskupije, ili je to učinio netko prije njega (možda štaviše i mimo njega), što je sve sekundarne naravi, ali je van diskusije da se sedamnaest godina nakon toga što je on postao upravitelj senjske biskupije (1513), a godinu dana nakon toga što se (1529) preselio u Rijeku, pojavila iz štampe — 15. XII 1530. — prva zasađa nam poznata glagoljaška knjiga u kojoj se spominje i Kožičić i navodi Rijeka kao mjesto štamparije.

Tvrđnje Velimira Deželića, izrečene god. 1925. u niže navedenim rečenicama nemaju osnova ni u kakvim realnim podacima i one su plod čistog domišljanja: »Premda nije imao velikih dohodaka, on je ipak sve žrtvovao za kulturni procvat svog naroda. Godine 1530. pohita u Mletke u štamparskim poslovima, te je tamo dao štampati svoja dva rimska govora. Prvi govor posvetio je knezu Bernardu Frankopanu. Glavna svrha, radi koje je došao u Mletke, bilo je da se sporazumije o osnutku riječke tiskare. Iz Mletaka doveo s glagolskim slovima i štampara Dominika i Bartola iz Brescie, te je u svojoj kući na

Rijeci uredio tiskaru.«¹⁶² To isto vrijedi i za Štefanićeve tvrdnje izrečene tri decenija kasnije: »...dao se na izvršenje kulturnog zadatka; da štampa knjige za glagoljaše. U tu je svrhu pošao u Mletke, ondje nabavio štamparski pribor...« itd.¹⁶³

Sve što znamo zasada o aktivnosti glagoljaške štamparije u Rijeci, dok se ne iznesu novi podaci koji će protivrječiti mojima ovdje stvorenim zaključcima, kao i o Kožičićevoj aktivnosti u njoj, jeste ono što možemo zaključiti iz onih nekoliko knjiga za koje znamo da su potekle iz nje, u prvom redu iz njihovih kolofona; tačno onako isto, kao i za senjsku štampariju.

Oficii blaženie devi marie — Po vremenskom redosljedju izlaženja, prema datumima označenim na knjigama, prva zasada nam poznata knjiga koja je izišla iz Riječke štamparije, nakon *Meštrije od dobrog umrtija*, koja je započeta, kao što već znamo, u Senju, a završena u Rijeci, jeste *Oficij blaženie devi marie*. Od te knjižice vel. 72×137 mm (sam tekst 52×110 mm),

Sl. 29. — Portret biskupa Šimuna Kožičića Begne (Narodni muzej, Zadar).

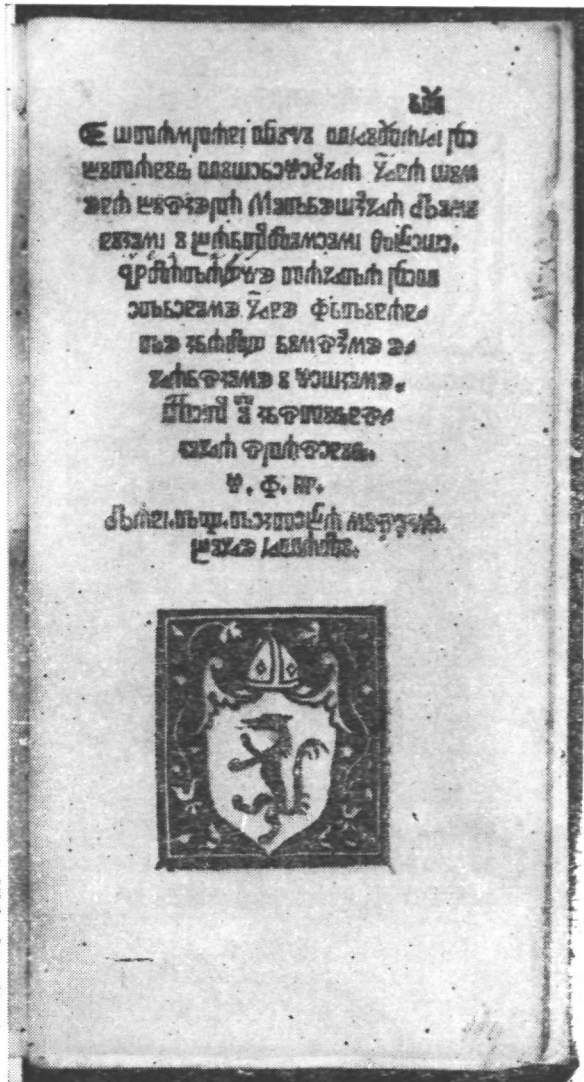

Sl. 30. — Oficij blažene djeve Marije, Rijeka, 1530, naslovna stranica (Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb).

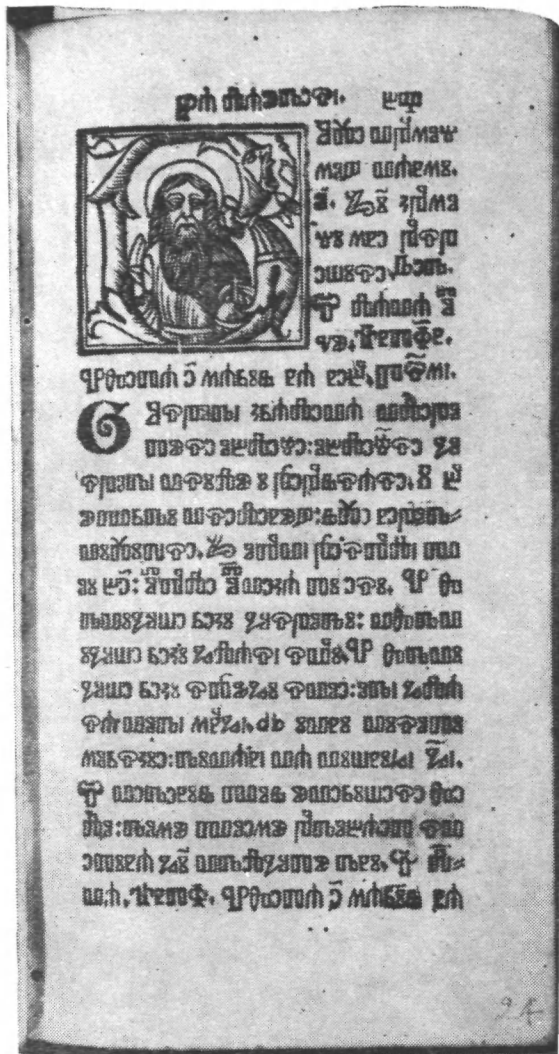
od 119 listova, štampanih crveno i crno, sačuvala su se četiri primjerka: prvi, i to defektni u zagrebačkoj *Metropolitanskoj knjižnici* (danas u sastavu *Nacionalne i sveučilišne biblioteke*), drugi u *Publickoj biblioteci Saltykova-Ščedrina* u Lenjingradu; treći u *Landes-Bibliothek* u Weimaru (kompletan) — četvrti, svakako najbolje sačuvan i kompletan, u *Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci* u Zagrebu.

Taj, četvrti zasada nam poznati primjerak, pronašao je početkom godine 1953. sasvim slučajno u Parizu kod bukinista na Seni i kupio uz bagatelnu cijenu od sto starih franaka, novinar Ladislav Grakalić, tada šef našeg *Turističkog*

Sl. 31. — Oficij blažene djeve Marije, Rijeka, 1530, završna stranica s kolofonom i signetom biskupa Kožičića (Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb).

ureda, u Parizu, koji ga je poslao na poklon zagrebačkoj Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci. Taj, nazovimo ga *Grakalićev primjerak*, kompletan je i veoma dobro sačuvan; nije ga izjela vlaga, kao što je to slučaj s većinom naših starih knjiga, niti je oštećen kakvim drugim okolnostima iz čega se može zaključiti, da je još davno, ubrzo iza izlaska iz štampe vjerojatno dospio u Francusku i tako bio pošteđen od svih onih strahota kojima su stoljećima bile izložene naše knjige: požara u kojima su izgarale, vlage u kojoj su trunule po seoskim crkvama i napuštenim domovima, što su prokišnjavali i kroz koje su vijale sniježne mećave, da ono što je slučajem izbjeglo svim tim nedaćama propadne na

Sl. 32. — Oficij blažene djeve Marije, Rijeka, 1530, list 24a s malim i velikim drvoreznim latiničkim inicijalom (Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb).

našim seoskim *napama*,¹⁶⁴ s kojih su odbacivane kao starudija i smeće koje je upropastio dim s ognjišta.

Odično sačuvan, taj *Grakalićev primjerak* glagoljaškog *Oficija*, veoma je lijepo uvezan u tipični francuski uvez XIX stoljeća, u crvenu kožu, na hrtu s naslovom u zlatotisku *Officium romanum — Illyricum*, što je svakako očiti dokaz da potječe iz biblioteke nekog poznavaoca glagoljice; prvo zbog toga što je pravilno pročitao naslov, a drugo što mu je dodao kao neki tumač *Illyricum*. Ta oznaka svakako upućuje na misao da knjiga potječe iz biblioteke nekog nepoznatog nam (zasada) bibliofila koji je u svojoj biblioteci imao čitavu kolekciju

Sl. 33. — Oficij blažene djeve Marije, Rijeka, 1530, list 48a s malim latiničkim incijalom i velikim drvoreznim incijalom (Z), (Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb).

ilirskih, tj. južnoslavenskih knjiga. Tko bi to mogao biti o tome na samoj knjizi ne nalazimo nikakav zapis, niti kakav žig.

Ta knjiga je za naše prilike malo čudnog, izduženog formata (72×137 mm) koji se obično naziva *francuskim džepnim formatom*; štampana je crno i crveno što je, prema izdanjima te iste štamparije iz vremena dok je radila u Senju, novitet. U njoj se javljaju oni isti mali latiničko-glagoljski incijali kakve susrećemo u svim senjskim izdanjima, što je i bez daljih dokumenata nesumnjiv dokaz, van svake diskusije da se tu radi o izdanjima iste štamparije. Pored toga, tu i tamo u tekstu se pojavljuju kao verzalije, pojedina slova čiji *con-*

spectus generalis odaje da potječu iz štamparije koja je štampala *Misal* iz god. 1483, dakle iz Kosinja — što će biti predmetom posebnih komparativnih studija i mikroskopskih analiza u trećem dijelu ove rasprave.

Knjiga se sastoji od 12 nepaginiranih i 107 paginiranih listova koji su paginirani u gornjem desnom kutu, *recto*. Kolofon sa signetom, tj. tipografskim znakom biskupa Kožičića nalazi se na 107. (odnosno 119) listu *recto*, dok je isti list *verso* prazan. Osnovni tekst je štampan crno, a istaknuta mjesta su štampana crveno. U knjizi se pojavljuje niz većih drvoreznih inicijala — vel. 32×31 mm — koji se kao takvi, kao štampani inicijali i kao ilustracije ujedno, u historiji hrvatske knjige na domaćem tlu pojavljuju prviput. Međutim, o njima ću iscrpnije govoriti kad budem prešao na grafičku opremu knjiga ove štamparije.

Pored toga, taj *Oficij* je i prva hrvatska knjiga u kojoj se pojavljuje naslovna stranica (njem. *Titelblatt*, engl. *title page missing*), a njih će imati i ostala izdanja ove naše štamparije za vrijeme njenog rada u Rijeci. Na toj naslovnoj stranici nalazi se preko skoro dvije gornje trećine grafički iskorišćenog prostora drvorez sa slikom svetoga Šimuna — očito kao Kožičićevog imenjaka — kojega je radio vjerojatno isti ksilograf koji je radio i velike inicijale, a koga je identificirao Petar Kolendić još god. 1934. Govoreći o biskupu Kožičiću i njegovu već poznatom nam putu u Veneciju god. 1530. Kolendić kaže: »Tamo se pobrinuo za nekoliko drvoreza i za nepotpunu seriju dekoriranih polugotskih ksilografskih inicijala (A, B, D, E, G, L, M, N, O, P, R, S i U), na kojima su portreti ili svetaca ili nekih redovnika, što je onda bilo moderno u Mlecima. Sve sigurno radovi tamošnjeg umjetnika Matije iz Trevisa (Mattio da Treviso), jer poneke ksilografije Kožičićeve štamparije nose oznake »m. M. F« i »matio fecit«, a to su signature baš toga ksilografa. U Mlecima je onda, kod nekog drugog, slabijeg majstora dao praviti svoj tipografski znak, leoparda kako se propinje, što je inače njegov porodični grb, i to na štitu iznad koga je dodao biskupsku mitru, a tako i pet glagoljskih inicijala (Ž, Z, I, K, E), sve sasvim prosto, u tehnici bijelo na crnom.«¹⁶⁵

Dok bismo se s dosadašnjim Kolendićevim zaključcima mogli uglavnom složiti, pri čemu dakako ne bismo smjeli isključiti ni mogućnost, da je on poneki drvorez — možda baš i toga svetoga Šimuna, koji nas na ovom mjestu posebno interesira — našao gotovog u nekoj štampariji te ga kao iskorištenog kupio uz povoljniju cijenu. Međutim, ono što dalje navodi Kolendić postavljajući pitanje, »ko mu je tad spremio kalupe za dvije vrste ukusnih glagoljskih slova teksta, ni ko mu je dao manje polugotske inicijale, ni tko mu je u toj veličini spremio sedam glagoljskih inicijala« — mora otpasti, nakon što smo ustanovili da sva ta slova, uključujući baš te manje inicijale, moraju imati bliže veze sa senjskom štamparijom.

Ta slika svetoga Šimuna na naslovnoj stranici s djetetom Isusom na rukama — ilustracija Evandjelja po Luki, II, 25—34 — svakako je malo čudna. Iako je taj crtež izrađen inače dosta vješto, iako se vidi da ga je radio i dobar crtač i dobar ksilograf, upadaju u oči čudne grudi djetetove koje djeluju kao dojke razvijene žene. Čudno je da to nikome nije smetalo i da je taj drvorez upotrijebljen na toj knjizi uprkos tome, kao i kasnije na *Psaltiru* (vidi str. 272).

crtao i sjekao panteru s Kožičićevog porodičnog grba. Iznad grba se nalazi biskupska mitra, a s lijeve i s desne strane od grba nalaze se neki floralni motivi, neka povijuša kojoj lišće kao da liči na lišće smokve.

Po svom sadržaju ta knjiga predstavlja niz tekstova koji se služe u katoličkoj crkvi u čast Bogorodice s litanijama i psalmima u njenu čast. Pored tekstova za njeno čašćenje i uzvisivanje, tu se nalaze još i tekstovi psalama pokornih, služba za mrtve i neke molitve. Nije ispitano da li je to prijevod biskupa Kožičića ili je on uzeo neki rukopis ili možda već kakav ranije štampani oficij (npr. dubrovački, štampan u Veneciji god. 1512), pa ga samo prepravio i iznova redigirao. Njegova uvodna rečenica govori svakako u prilog ovoj drugoj alternativni, tj. da je taj tekst biskup Kožičić samo kužao (ispitivao, pregledao, dakle redigirao) i popravljao. (Taj *Oficij* je opisao Jagić, još god. 1877.)¹⁶⁶

Misal hrvacki — Druga poznata nam knjiga koja je izišla iz glagoljaške štamparije za vrijeme njene aktivnosti u Rijeci, samo četiri i po mjeseca iza *Oficija blažene devi marie*, jeste *Misal hrvacki*, od kojega se sačuvalo šest dosada nam poznatih primjeraka: prvi u *Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci* u Zagrebu; drugi u *Župnom dvoru* u Puntu; treći u *Naučnoj biblioteci* u Dubrovniku; četvrti u *Biblioteci Saltykova-Ščedrina* u Lenjingradu (iz Berčićeve ostavštine); peti u *Narodnoj in univerzitetnoj knjižnici* u Ljubljani (iz zbirke Žige Zoisa, sign. R. 10047, fragmentiran), a šesti u *Biblioteci universyteckiej* u Wroclawiu (sign. 4 K 741).

To je knjiga (primjerak u *Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci* u Zagrebu, sign. II A-8-8; rarija R 319), veličine 149×202 mm (sam tekst 104×154 mm), sa 248 + 8 listova, dakle ukupno 256 listova, odnosno 512 strana. Knjiga je štampana crno i crveno, u dva stupca s mnogim malim latiničko-glagoljskim inicijalima poznatim nam iz svih izdanja glagoljaške štamparije iz vremena njene aktivnosti u Senju i u Rijeci te velikim drvoreznim incijalima u glagoljici i latinici koji se međusobno stilski veoma razlikuju, tako da se sama po sebi nameće misao da su latinički inicijali kupljeni gotovi, kao polovni, vjerovatno zbog pogodne cijene, a glagoljski da su sječeni po narudžbi da dopune manjkavu kolekciju. Ti inicijali se, kao što već znamo, javljaju samo u riječkim izdanjima naše glagoljaške štamparije. Svi mali inicijali su odštampani crveno, a svi veliki drvorezni sa slikama crno. Na pojedinim mjestima ostavljeni su prazni prostori za inicijale. Pored knjigoveških oznaka za arke, paginirane su i pojedine strane, i to u gornjem vanjskom kutu.

Na naslovnoj stranici, skoro preko čitave gornje polovice, nalazi se drvorez, štampan crno koji prikazuje nekog svećenika u maloj sobici kako sjedi u bogato izrezbarenj otelji za pisaćim pultom i piše neku debelu knjižurinu; iza njegovih leđa o klim, zabijen o zid, ovješ en je biskupski šešir, a sa stropa visi luster s tri svijeće. Dosada se uzimalo da ta slika predstavlja Svetog Jeronima jer ona zaista tako djeluje na prvi pogled. Ali, ako je pogledamo malo bolje, vidjet ćemo da taj interieur ne bi odgovarao uobičajenim predstavama o tome svecu. Svetoga Jeronima legenda prikazuje kao isposnika koji živi u

---

Sl. 34—35. — *Misal hrvacki, Rijeka, 1531, naslovna i zadnja stranica s kolofonom i signetom biskupa Kožičića* (Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb). — Na strani 255 i 257.

Ispod toga kolofona, koji je složen slično kao i tekst na naslovnoj stranici, u obliku istostraničnog trokuta s vrhom okrenutim prema dolje, u ovom slučaju s donekle koničkim stranicama, nalazi se onaj isti *signet* biskupa Kožičića, koji smo prviput našli na *Spovidi općenoj*, a koji se nalazi na svim izdanjima iz riječkog perioda naše glagoljaške štamparije.

Za primjerak koji se nalazi u *Naučnoj biblioteci* u Dubrovniku, dr Tatjana Blažeković daje ove podatke: »Naslovni list manjka. Knjiga je ukoričena u korice od drveta, presvučene kožom. Korice su izvana ukrašene s obiju strana geometrijskim figurama; sprijeda u sredini Isus na križu, a na stražnjoj strani Marija s djetetom; sve u kožu utisnuto. U knjizi je svojedobno nađen bakrorez razapetog Krista, sa pogledom na Rijeku i Trsat. Bakrorez je vel. 10×16,2 cm i odgovara onomu bakrorezu koji je odštampan u knjizi Nikole Hermona *Brašno duhovno*, Ljubljana 1693., s tom razlikom što je ovaj bakrorez rezala »suor Isabella Pucini F.«, dok je onaj u Hermonovoj knjizi rezao Juraj Šubarić. Kako je došao u ovu knjigu ne zna se. Na dnu slike piše: „Vero Ritratto del Miracoloso Crocifisso, che percose da un Giator, l'Anno 1296 sparse copioso Sangue, e questo si adora nella Città di Fiume nella chiesa di S. Vito della compagnia di Gesu.“¹⁶⁷

Primjerak koji se nalazi u zagrebačkoj *Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci* uvezan je u poluplatno i za njega se može reći da je jedna od najbolje sačuvanih knjiga naše glagoljaške štamparije. Iako je taj primjerak (možemo reći) izuzetno dobro očuvan iz njega su ipak iščupani čitav prvi anak s kalendarijem, te na dva mjesta po dva lista; listovi i , kao i listovi i . Međutim, ta mjesta su popunjena listovima istrgnutim iz nekog drugog primjerka toga *Misala*, veoma upropašćenog od vlage i dima. Očito je netko imao dva primjerka toga *Misala* od kojih je bolje sačuvani bio defektan, a onaj upropašteni (manje ili više) kompletan te je iz toga kompletnoga primjerka dopunio onaj manjkavi, a preostali dio — u svom neznanju i neosjećanju što zapravo radi — najvjerojatnije bacio u vatru kao nešto odsluženo i veoma prljavo. Ti listovi kojima je dopunjen primjerak u zagrebačkoj *Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci* nesamo što su neuporedivo upropašćeniji od osnovnog dijela knjige, nego su i cca 7 mm u visinu i cca 1 mm u širinu manji.

Čitava ta knjiga, s obzirom na svoju omašnost, na mnoštvo crvenih mjesta te velikih i malih inicijala, čistoćom i izrazitošću štampe, prozračnošću teksta, te odličnim papirom i ostalim svojim elementima, ni u kom slučaju ne odaje »zaostalu sredinu« i »uistinu teške i primitivne prilike« u kojima je radila naša glagoljaška štamparija, kao što se to izrazio Breyer¹⁶⁸ (govoreći o senjskom *Misalu*), već ostavlja sasvim drugačiji dojam: knjiga je upravo raskošno opremljeno bibliofilsko izdanje. No, to pitanje spada u odio moga rada o grafičkoj opremi naših glagoljaških izdanja.

Sl. 36—37. — *Misal hrvacki, Rijeka, 1531, početna stranica s velikim drvoreznim glagoljskim inicijalom i stranica 190, s dva velika drvorezna i četiri mala inicijala* (Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb) — Na strani 260. i 261.

Knjižice krsta — Samo pet dana iza izlaska iz štampe *Misala hrvackog* doštampana je nova manja knjiga pod naslovom *Knjižice krsta: blagoslova prstena, pričješćenič, itd.*, o kojoj dosada nismo znali ništa osim onoga što je o njoj napisao Petar Kolendić još godine 1933, ne navodeći pri tome ni gdje se knjiga nalazi, ni odakle mu ti podaci. Njegove podatke nije dopunila ni dr Tatjana Blažeković u svojoj bibliografiji riječkih izdanja.¹⁶⁹

Kolendić kaže: »2 maja 1531, dala je ta stamparija jedan mali ritual, koji je ostao nepoznat našim bibliografima. Iako sitan, i on je, kao uostalom sva dotadašnja izdanja Kožičićeva, štampan crveno i crno pod natpisom: (slijedi naslov, a za njim kolofon). Ispod toga, po običaju, biskupov tipografski znak. Upada u oči, da se ne spominju više ni Zanetti ni majstor Dominik; mjesto njih su istakli komandanta grada Rijeke i kasnijeg kiseškog heroja Nikolu Jurišića, ali to još ne znači, da ovi majstori nisu radili i na ovom izdanju. Sigurno je prijevod, ali nije isključeno da su ovdje-ondje iskorišćeni i raniji tekstovi.«¹⁷⁰

Naslov te knjižice, složen i opet u obliku trokuta, glasi:

ԿՐԻՅԻՑԵՅ ԿՐՏԻՆԻ: ԵՏԻՆՆԻՅՏԻՆԻՆԻ ԻՆՏԵՆՆԻՆԻ ԲԻՆԻՅԱԿՍՏՐԻԱ: ԼՅՈՅՏՆՈՒՐԻՆՆԻ ՁԵՏԻՆԻ ՔԱՄԻՆԻՅԱՅՐԻԱ ՈՍԻՅ: ԼՊԱԵՆ ՁԵՏԻ ՆՅՐԻՎԻ Յ ՈՍՏԵՆԵՆԻ: ԻՍ ԵՄՈՐՎԵ ՅԵՐ ԿԻՆ: ՈՍՏԵՆԻՅՐԻ ԿԻՆՈՍՐԻԱ Ի ՎՅԱՆ ԴԱՅԱՅՐԻԱ ԵՑՈՎՅԱՅՐԻԱ ՁՅՆԵՅԱՎՅԱՆ: ԲԻ ՁԵՏԻՆԻ Ի ԿԻՆՈՍ ԵՅՆՈՒ ՈՐՅՅ- ՁՅՆԻՅԻՆՆԻ	Knjižice krsta: blagoslova prste- na: pričješćenič: poslednago maza- nič: prěpomučenič dše: pogrěba mla- denac' i stanih': po rimski obi- čaj: silmačen' častnim' ot- cem' gm' šimunom' biskupom' modruškim': na slavu i čast' boga vse- mogućago.

Ispod toga se nalazi križ sastavljen od pet malteških križića. Uz to se ne nalazi nikakva slika i po tome je to jedino izdanje glagoljaške stamparije iz vremena njene aktivnosti u Rijeci, koje na naslovnoj stranici nema klišeja.

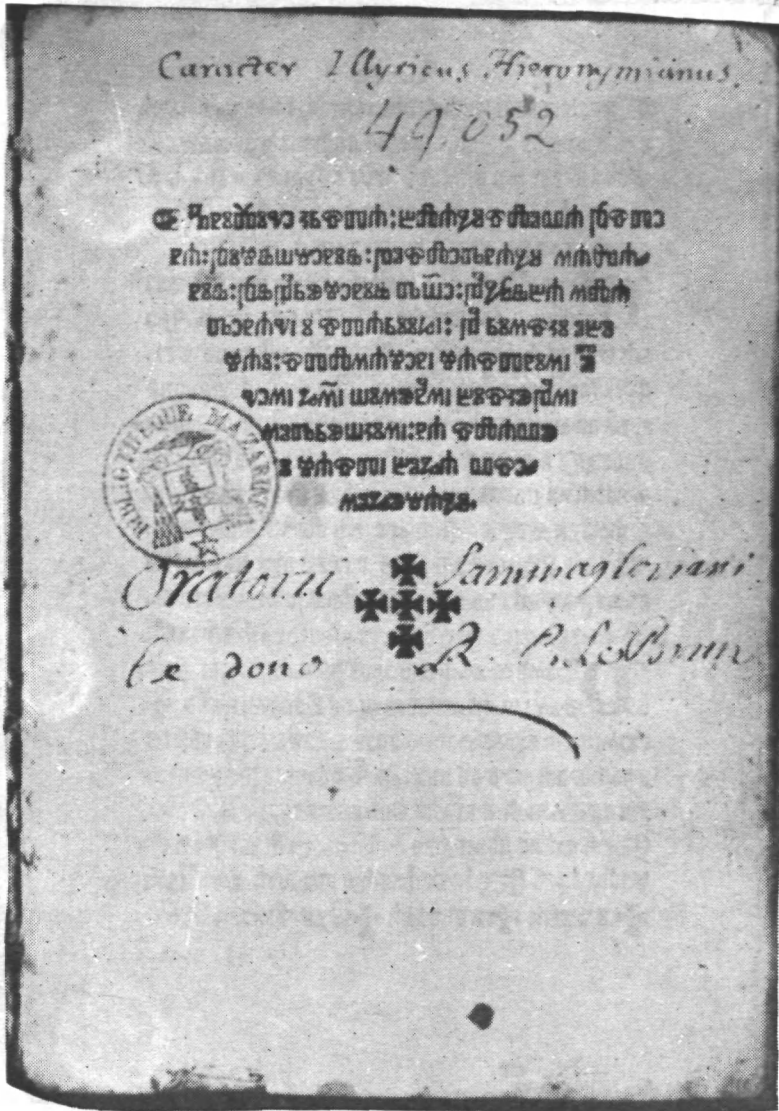
Na dvadeset i četvrtom listu recto nalazi se slijedeći kolofon:

ԿՐԻՅԻՑԵՅ ԿՐՏԻՆԻ ԻՆՏԵՆՆԻՆԻ ԻՆՏԵՆՆԻՆԻ ԿԻՆՈՍՐԻԱ ԵՅՆՈՍԻՆ ԻՐԻ ՄԵՄՅՐԻ ԵՑՈՎՅՅ- ԼՈՒ ՁՅՆԵՅԱՎՅԱՆ: ՄԻ ՄԻՅԱՅ ՄԵՆՈՅՅԻՆ ԿՅՐԻՆ ԻՐԻ ՁԵՎՅՏՅ ՄԵՆՅՅԻՆ Կ- ԼՅՍՈՒՐԻՆ ԵՑԻՆՆԻ ԻՐԻՅԻԿԱ ՄԵՐԻ Ե ՁԵՆԱ ՁԵՑՎԻՆ: ԿՅՅՈՒ ԿՆՆՆԻ ՉՅՏՅՈՒՆ ԵՑՏՅՈՍՈՒՆ Կ՝ Փ՝ ՈՐ՝ Կ՝ ԵՅՆՆԻ ԿՈՒՆՅՆ	Štampan' vrtici vhižah' prěbivanič častinoga otca gna šimuna bisku- pa modruškoga: va vrimo vzveli- čenoga gna Mikule jurišića ka- pitana ničkoga ipročać. dan' b (tj. 2) mač miseca: leto od kr- stova roistva č. f. j. a. (tj. 1531) Bogu hvali.

Iza toga slijedi dobro nam poznati signet biskupa Kožičića.

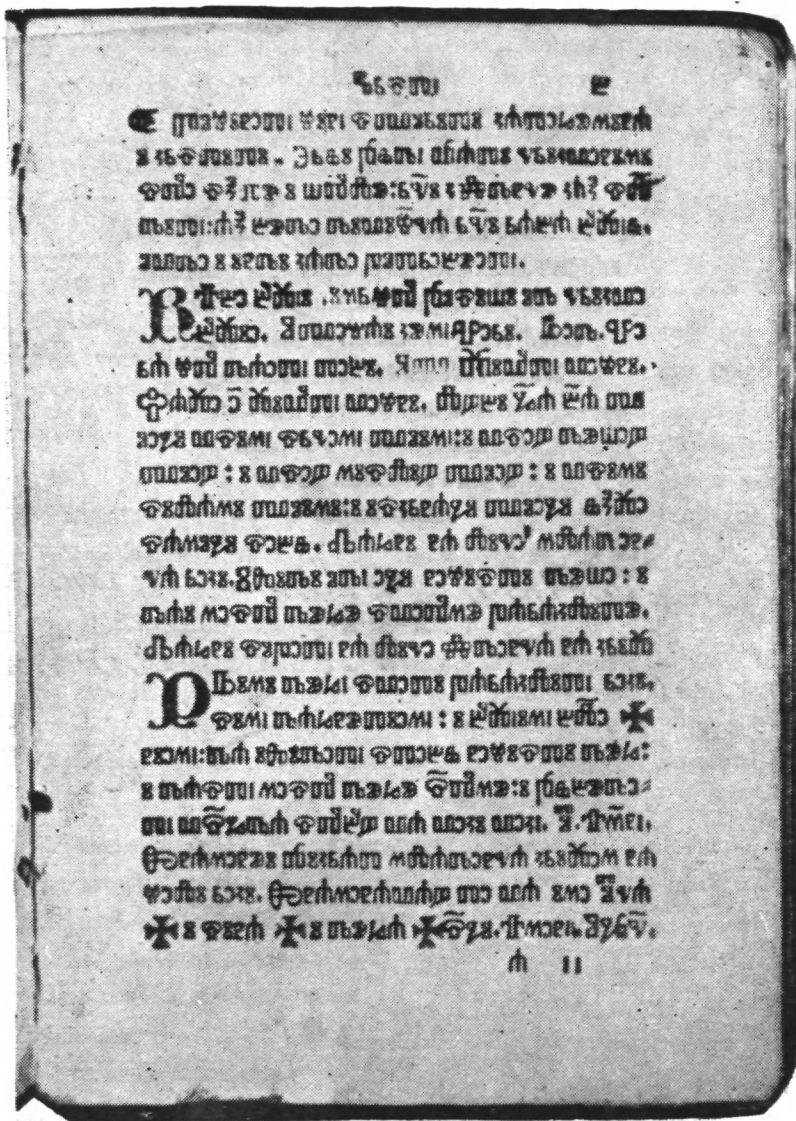
Međutim, zahvaljujući činjenici da sam se obratio direktno profesoru Kolendiću, koji u dubokoj starosti živi u Beogradu, te da se on ljubazno odazvao mojoj molbi, u mogućnosti sam da o tome izdanju izvijestim iscrpnije, to više što mi je on ustupio i fotokopije čitavog toga izdanja koje su izrađene u tehnici »bijelo na crnom«, u originalnoj veličini, još pred više od tri decenija. Kolendić

Sl. 38. — Knjižice krsta, Rijeka, 1531, naslovna stranica (Bibliothèque Mazarine, u sastavu Bibliothèque nationale, Paris).

je nabavio te fotografije, štaviše transkribirao ih je i u latinicu, spremajući o tome posebnu publikaciju, ali je taj posao ostao neizvršen.

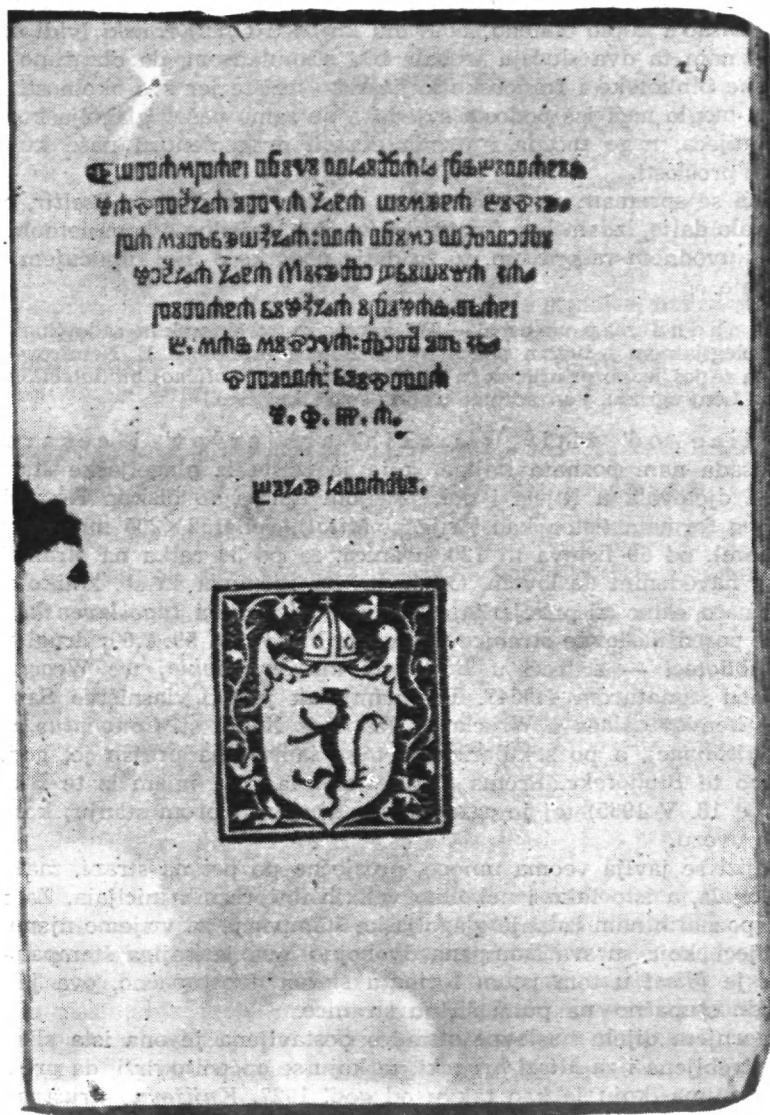
Prema tim fotokopijama i novom mikrofilmu koji sam dao izraditi u Parizu vidi se da je to knjižica veličine 9,5×14,3 cm, a po žigu na knjižici, vidi se da se ona nalazi u *Bibliothèque Mazarine*, koja je sada u sastavu *pariške Bibliothèque nationale*, pod signaturom 49 052 (stara: Theol. 947), te da je sama

Sl. 39. — Knjižice krsta, Rijeka, 1531, početna stranica (Bibliothèque nationale, Paris).

knjižica očuvana u veoma dobrom stanju. Tekst (11,3×6,5 cm) počinje na trećoj stranici, a svaka stranica ima po 24 retka, sa po cca 36 slova u retku.

Kako je ta *Knjižica krsta* dospjela u ruke Julesu Mazarinu (1602—1661), to je sasvim otvoreno pitanje. Ali, ako uvažimo da je baš u to vrijeme, npr. Fran Krsto Frankopan prevodio Molièrovog *Georga Dandina*, da su u to vrijeme u Dubrovniku Molièrove ko-

Sl. 40. — *Knjižice krsta, Rijeka, 1531, završna stranica, sa signetom biskupa Šimuna Kožičića (Bibliothèque nationale, Paris).*

medije »iz franačkoga u slovinski jezik prinesene«, te da je nešto kasnije, u prvoj polovici 18. stoljeća, samo u Dubrovniku nabrojano oko dvadesetak prijevoda Molièrovih komedija — a poznate su nam i mnoge druge veze između tadašnje Hrvatske i Francuske — osobito na crkvenom planu, i to baš u pogledu knjiga i bogoslužbenih tekstova, onda se sam od sebe nameće zaključak, odakle ta glagoljaška knjiga u *Bibliothèque Mazarine*, odnosno u *Nacionalnoj biblioteci* u Parizu.

Ako tome još dodamo činjenicu da je Grakalić, kao što već znamo, kod nekog pariškog bukiniste na obali Seine, u masi skoro bezvrijednih starih knjiga, pronašao li kupio odlično sačuvanu knjižicu *Oficij rimski* (vidi str. 248) — onda bi nam ta dva slučaja trebala biti stimulansom, da obratimo pažnju na francuske biblioteke i francusko knjižarsko tržište jer sve okolnosti govore da bi se tu moglo naći još podosta svjedoka ne samo našeg glagoljaškog štamparskog umijeća, nego možda i raznih drugih dragocjenosti naše kulture iz bliže i dalje prošlosti.

Budući se spremam da tu *Knjižicu*, zajedno s knjižicom *Psaltir*, o kojoj govorim malo dalje, izdam kao fototipsko izdanje, zajedno s kompletnom transkripcijom i uvodnom raspravom, to za dalje podatke o njoj upućujem čitaoca na to izdanje.

(Naknadna napomena — Pri završnim korektorskim radovima na ovoj raspravi, kolegijalnom uslugom poznatog sovjetskog bibliologa E. Nemirovskog, saznao sam da se još jedan primjerak te knjižice nalazi u *Publicnoj biblioteci Saltykova Scedrina*, u Lenjingradu, kao adligat uz još četiri knjižice.)

Knjižice od' žitišè rimskih' arhieršov' i cesarov' — Četvrta zasada nam poznata knjiga, koja je izašla iz glagoljaške štamparije dok je ona djelovala u Rijeci i dok je njom upravljao biskup Kožičić, jeste knjiga većeg formata (istog kao i riječki *Misal*), vel. 152×205 mm (sam tekst 105×154 mm), od 60 listova ili 120 stranica, sa po 34 retka na stranici i cca 56 slova, s navedenim naslovom. Od te knjige sačuvala su se, koliko nam je dosada poznato, samo tri primjerka, i to jedan u knjižnici *Jugoslavenske akademije* kome pored naslovne stranice nedostaju listovi 58, 59. i 60; drugi u *Vatikanskoj biblioteci* — a treći u *Biblioteci uniwersyteckiej we Wroclawie*, u Poljskoj, pod signaturom 445547. Taj primjerak je bio vlasništvo Samostana franjevaca konventualaca u Wroclawiu (zapis iz XVIII st. *Conventus s. Dorotheae Wratislaviae*), a po sekularizaciji toga samostana prešao je, god. 1811, u vlasništvo te *Biblioteke*. Prema obavještenjima koja imam iz te Biblioteke (u pismu od 18. V 1965) taj je egzemplar u veoma dobrom stanju; kompletan i u novom uzevu.

U knjizi se javlja veoma mnogo, prosječno po pet na strani, malih dvorednih inicijala, a isto tako i nekoliko velikih drvoreznih inicijala. Za razliku od ostalih poznatih nam izdanja glagoljaške štamparije za vrijeme njene aktivnosti u Rijeci koja su sva štampana dvobojno ova je knjiga štampana samo crno. Dok je *Misal* u tom istom formatu složen dvostupačno, ova je knjiga složena jednostupačno na punu širinu stranice.

Na gornjem dijelu naslovne stranice postavljena je ona ista slika, koja je bila upotrebljena i za *Misal hrvacki* za koju se općenito drži, da predstavlja svetoga Jeronima koju je kao takvu od god. 1927. *Književno društvo svetog Jeronima* upotrebljavalo na svojim mnogobrojnim izdanjima kao svoj *signet*. Međutim, ja sam, kao što već znamo, sklon da povjerujem da ta slika predstavlja zapravo samoga biskupa Kožičića, što, dakako nije naročito važno.

Ispod te slike nalazi se ovaj tekst:

Ш Б О Ж И П Р К Я З М О Б С Т В Я К О Н О С Е К Р Е П П К
Л Б С О У Ч И Р О К О Ж И Т Е Л И Ш И Я З Н О К Я Р Б М О Б С Я З Я М И М О Б С Т В А Л О О У Ч И
К Л Е Б О В А Д А М О И Б У Ч Е К Л Е М О И Я М И Л О З М О С К О Б Д Р Ж И А
М О К О М О Я М Е Я О Н О С Е К Р Е П К Я Я Ж И О Ж И П Р М О К О У Ч И Ш И Я
Ж О К О Я К О С К О Л О З М О Я К О Я Ж И М О Я Ж И Ш И Я
М Е Р Е К Я Я . Ф . П Р . К .

SIMUNA KOŽIČIĆA ZADRANINA
(biskupa Modruškoga knjižice od' žitié rimskih'
arhieréov' i cesarov': od' Petra i Juliié:
daže do sadanih' Klimenta sedmo-
ga i Karla petoga: let' gospo-
dnih' č. f. j. a. (tj. 1531).

Na prvoj stranici teksta, na samom početku stranice, nalazi se kao naslov slijedeći skraćeni tekst s naslovne stranice: »Šimuna Kožičića Zadranina biskupa Modruškoga: Od Žitié rimskih' arhieréov' i cesarov'«.

Kolofon te knjige, na listu 60 verso, glasi:

М О М О К О Ж И П Р К Я З М О Б С Т В Я К О Л Е Б О В А Д А М О И Б У Ч Е К Л Е М О И Я
М И Ш И Я З Н О К Я Р Б М О Б С Я З Я М И М О Б С Т В А Л О О У Ч И
Л О О У Ч И Ш И Я Ж И Т Е Л И Ш И Я Ж И О Ж И П Р М О К О У Ч И Ш И Я
Ж О К О Я К О С К О Л О З М О Я К О Я Ж И М О Я Ж И Ш И Я
М Е Р Е К Я Я . Ф . П Р . К .

Stampane vridi ohizah' prebivanié gna šimuna biskupa mo-
druškoga. Vl(a)dajuóu vedrenomu gnu frdinandu kralju
rimskomu ugarskomu češkomu: i pře. Va vrimé vzveli-
čenoga gna Mikule jurášića kapitana ričkoga:
dan' i. d. (tj. 25) maé: leto od' krstova rois-
tva č. f. j. a. (tj. 1531).

Na kraju knjige nalazi se duga posveta trogirskom biskupu Tomi Nigru, datirana 21 dan prije završetka same knjige, tj. 4. maja 1531. Kako je ta posveta neobično značajna za prosuđivanje Kožičićevih nastojanja oko štampanja glagoljaških knjiga i kako u njoj vidimo njegova šira općekulturna i nacionalna nastojanja, koja prelaze granice uskih crkvenih potreba, čitav taj njegov pogovor zasluđuje da ovdje bude preštampan u cijelosti:

Šimun' kožičić' zadranin' biskup' Modruški častnomu otcu (gospodi)nu tomasu nigro biskupu trogirskomu. Zdravie. Divitse ote mnozi: častni arhierēju, da sam' dobrovolno podlegal' brime sie i hotejuć', ékože govoritse: vložil' da sam' ruku va ogan' eže est': da napravlam' knjige priéte juž od' mnozih vek': i ufaju: da se ote van' vriči (izvrći, izvrgnuti) priétač zdavna: i přestarivša: a

moć da primutse: i čtala se budut'. Eže tvrdo est' zelo (veoma) učiniti č(love)-kom' svakogo ezika: n(a)šim' maloman' nevzmožno: (ako ne i nemoguće), iže dobrih' knjig' ne imut': van' bo misali i svagdanih' molitvie' niednih' knjig ne imaju: imiže (kojima) nauk' kigodi moglibi priēti. I te, eže imut, takosu nakazane lažnimi pisci: i zalimi tlmachi: da smose sramovali mnozi n(a)šim ezikom'. Eže p̄ociniti dobro moreš' ti i vsaki ūni: ki znajet' diēčku (latinsku) knjigu i našu. Azže krivim' p̄edšadsēe (p̄edšasnike) našē: iže naučenii od' mēne i bogatii suēe: mogli sut' p̄oppraviti mnogo Česoradi želējuē vernim' rabom' ozvatise za dani mnē talanat' od' togo: iže obilno daet' svakomu p̄osećumu i ne p̄onašaet' (ne prezire, ne potcjenjuje) dvi mali midenici (novac od mjedi) vneizkonačnoe skrovišće i božie, p̄r(i)nošu i koliko mogu trudimse za p̄oppravlēnie naše knjige. Grustno (odvratno) bo mi biše trpiti da se tačnstvenie službi naše veri (mise) tujimi ili lažnimi slovesi (riječima) obvršujuť, i da bi vknigah' onih': eže noćnoju i dnevnoju rukuju p̄evračajuť od erei moga ostala neisce-lena. Ostavljam' čudesa nika i nakazi tlmachenie: eže vsa: ili vekša čest' nih' p̄oppravlena sut' mnoju. Istinnoe est' da se slomiti kadagodi i brže moguť neže spraviti, eže na krivo utvrdnula sut': kako fabius' govorit. I sasud' (sud, lonac) novi dugo hranit' vonju: (miris, smrad) juže (koji) od' prve primet': kako flakus' govorit': nemnogo ničtožemane (ništa neimanje, siromaštvo) p̄oseh' stariii redovnici p̄oznavše istinnoe ovo napravlēnie: otvrgše (odbacivši) lažnaē: okročiti ote istinnaē, mlaišiže od' p̄rvago abie (odmah) početka začresti (zacrpti, zahvatiti) ote čaše svetih' knjig' od' čistih' istočnikov' (izvora, vrela). I ēkože pravo est': nevřēenimi slovesi (nevrijednim, iskrivljenim riječima) i istinoju hvaluju molitise ote Bogu vsemogućemu: nemuže svetu svetaē podobajut': (dolikuju) i egože slovesa (njegove riječi) čista sut', ognem iskušena: i slaē (slada) od' meda i sata. Na (no, ali) od'sih' zadovolno. Svršiv' juže misale i inie nike knjižice podobno se est' vidilo nam', da knjižice sie šampamo: vkihse uzdržit' na kratci (upratko) žitie vsih' rimskih' arhieriov' i cesarov': da eže prva sut' dva načelnika meju človeki: sledita prva isusa krsta: gospodina našego: iže vsim' glava est' i počelo. I tako iziti ote van' sie knjižice tvoim' imenom'. iže naistarii esi arhierēi našego ezika zrastom' i naukom. Za uzrok' ošće ljubvi, eže est' meju nama: i da p̄ospēšnii budeši složiti knjižice od' hrvacke zemlē: i od' hvali nēe: kakosmote prosili i molili. Eže ako s'porablēna (porobljena, podjarmljena) est, nine (sada) od p̄oganske ruke: (Turaka) imat ona ničtožemane svoe hvali: eže mogie sut' i velie: ēkože vesi (kao što znadeš). Složie ti: mie hoćemo stlmachiti (prevesti) i činit' šampati: da i nas' o sem' ne otkrivet': iže po nas' budut'. Zdrav'budi častni arhierēju: otče: gospodine: brate. Pisan' vrici dan' g (tj. 4) maē miseca: leto od' křstova roistva č. f. j. a. (tj. 1531).¹⁷¹

Komentirajući taj p̄ogovor u obliku pisma koje je biskup Kožičić uputio svome kolegi biskupu Tomi Nigru, Ivan Broz je još god. 1888. veoma dobro zapazio: »Kako je vrijedni Kožičić ljubio i narod svoj i književnost njegovu, razbira se već iz toga, što je nagovarao Tomu Nigra, na glasu diplomata, vješta govornika, učena pisatelja, prijatelja hrvatskoga pjesnika Marka Marulića i pouzdanika hrvatskoga bana Petra Berislavića, da bi što prije napisao knjižicu

Sl. 41. — Knjižice od žitija rimskih arhieriov i cesarov, Rijeka, 1531, početna stranica (Knjižnica Jugoslavenske akademije, Zagreb; ranije biblioteka Samostana Franjevaca trećoredaca, Glavotok).

za koju ga je još otprije bio molio. A ta bi knjižica govorila o zemlji hrvatskoj i hvali njezinoj, jer — dodaje s potpunim uvjerenjem rodoljubac Kožičić — ako je pogana ruka Hrvatskoj i otela slobodu, ona joj nije mogla oteti hvalu i slavu, koja je, kao što se znade, i obilata i velika. Toma Niger trebao je da napiše tu knjižicu valjda na latinskome jeziku, a Kožičić bi je preveo na hrvatski, o svome je trošku štampao i ostavio potomstvu, koje ih onda ne bi moglo prekoračiti, da nijesu ništa ili veoma malo radili. A takvu tužbu diže Kožičić na književnike hrvatske. Osim *Misala* i običnih molitava, veli, oni nijesu ništa drugo ni pisali, pa i ono malo što su napisali, nije napisano kao što bi trebalo da bude.«¹⁷²

Radeći na ovoj raspravi saznao sam iz korespondencije s prof. Kolendićem, da je on prije pronašao izvore ove Kožičićeve knjige, pa sam ga zamolio da mi to saopći, a ja da ću to upotrijebiti kao njegov nepublicirani prilog ovoj raspravi. Međutim, iako sam uvjeren da bi on to rado učinio, tu je iskrsla slijedeća poteškoća koju mi je javio svojim pismom od 13. maja 1965: »Što se tiče Kožičićevih *Žitija*, ja sam našao samo izvor za živote rimskih papa, dok za živote careva nijesam našao izvor, pa zato nijesam ništa o tome ni štampao. Nijesam sad uspio naći moje bilješke u vezi s tim, pa Vam ne mogu ništa detaljnije o tome javiti.« To pitanje, dakle, do daljnjega ostaje otvoreno.

Psaltir — Peta zasada nam poznata knjiga iz glagoljaške štamparije za vrijeme njene aktivnosti u Rijeci jest mala knjižica *Psaltir*, najmanje dosada nam poznato izdanje te štamparije. Na samoj knjizi nije označeno gdje je štampana ni kada, ali je očito da je štampana u Rijeci, kako po drvorezu sv. Šimuna i velikim ksilografskim inicijalima, tako, i još više, po signetu biskupa Kožičića. Knjižica sadrži 16 stranica sa po 25 redaka, dakle jedan štamparski arak, a vel. je 93×141 mm (sam tekst 66×117 mm). Na prvoj strani nalazi se drvorez svetoga Šimuna koji je bio upotrebljen i za *Oficij*, a ispod njega je složeno, verzalnim slovima iz latinice, koja su nam poznata iz ostalih izdanja te štamparije kao mali inicijali, a koja su u tu svrhu upotrebljena i ovdje — naslov: *Psaltir* — i ništa više. Druga strana je prazna, veliki drvorezni inicijali pojavljuju se na str. 3, 10, 11. i 14, a na zadnjoj, šesnaestoj stranici, nalazi se signet biskupa Kožičića.

Jedini dosada nam poznati sačuvani primjerak te knjižice, nalazi se u *Publicnoj biblioteci Saltykova-Ščedrina* u Lenjingradu kamo je dospio s ostalom ostavštinom Ivana Berčića, i to kako to navodi prof. Vjekoslav Štefanić: »Poslije Berčićeve smrti baštinici su njegovu zbirku glagoljskih rukopisa i knjige ponudili na otkup *Jugoslavenskoj akademiji* u Zagrebu. Akademija je, kako razabiremo iz njena arhiva, dana 6. IV 1872. zamolila *Zemaljsku vladu*, da otkupi rukopise, a Vlada joj je 17. V 1872. odgovorila, da za taj otkup ne može dati novaca. Iza toga otkupila je Berčićevu zbirku ruska vlada za *Publicnu biblioteku* u Petrogradu.«¹⁷³

Interesantno je da Berčić o toj knjižici nije ostavio nikakav zapis, odnosno da je ne spominje u svom zadnjem napisanom i posmrtno objavljenom radu,¹⁷⁴ po čemu bi se moglo zaključiti da mu je došla u ruke nakon toga što je završio tu svoju raspravu, dakle zadnjih mjeseci pred smrt.

Nakon Berčićeve smrti prošlo je četrdeset godina, i tek tada je jedan naš čovjek vidio tu zbirku. To je bio Ivan Milčetić koji je god. 1912, kao iza-

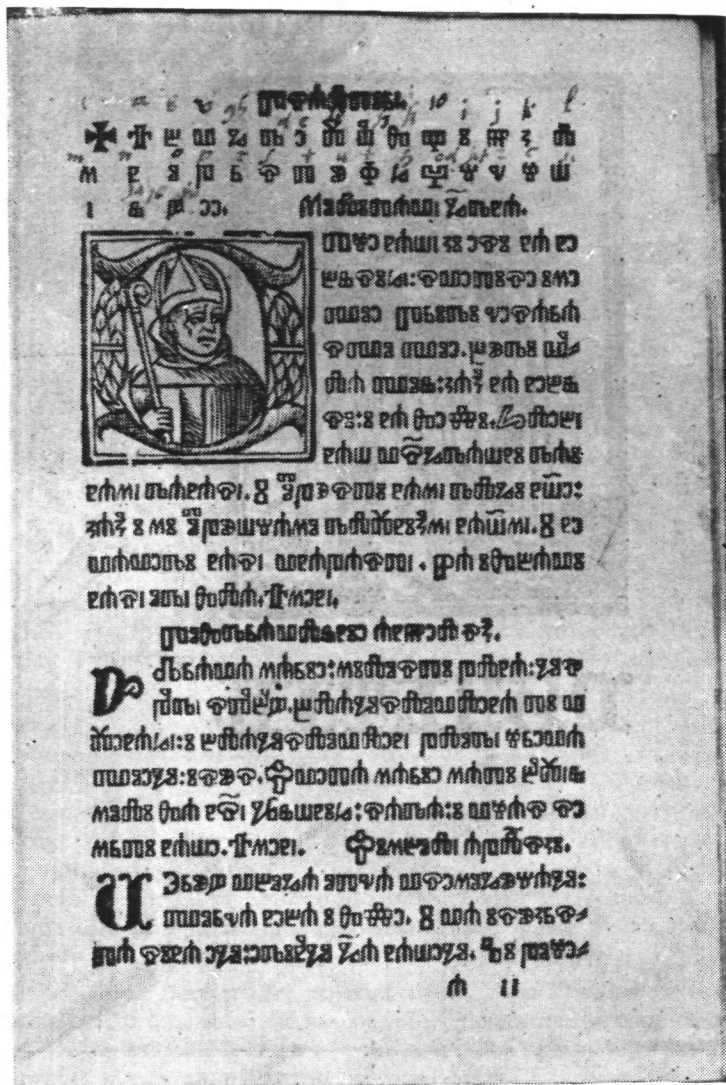

slanik *Jugoslavenske akademije*, prisustvovao osnivačkom sastanku svih slavenskih akademija, te tom zgodom iskoristio priliku da pregleda i tu zbirku. U kratkom izvještaju koji je o tome podnio *Akademiji*, a koji je i štampan¹⁷⁵ Milčetić je napisao: »Berčićeva zbirka nahodi se u carskoj *Publichoj biblioteci*, u rukopisnom odjelu, gdje sam za svoga boravka u Petrogradu koncem juna i početkom jula 1912. s najvećom pobožnošću razgledao u društvu V. Jagića

Sl. 42. — *Psaltir*, Rijeka, god.(?), naslovna stranica s drvorezom svetoga Šimuna (Publicna biblioteka Saltykova Šcedrina, Lenjingrad).

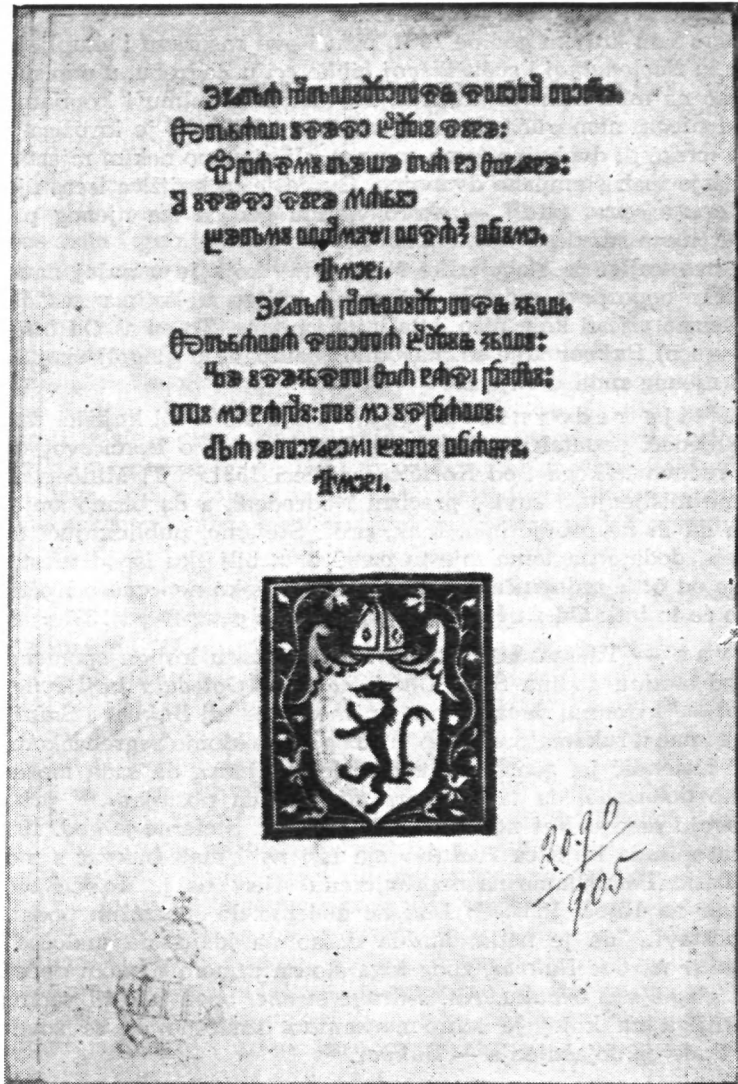
neke glasovite književne starine, pa i Ostromira... U *Publichnoj biblioteci* nahodi se i krasna Berčićeva kolekcija štampanih hrvatskih glagoljskih knjiga... Ima ovdje štampanih knjiga iz senjske i riječke štamparije iz početka XVI. vijeka. Pored misala i brevijara gotovo svih izdanja, zastupana su i druga djela glagoljska. Neka djela dolaze u mnogo iztisaka... Opširnije ću progovoriti o Berčićevoj zbirci u narednom broju *Starina*.¹⁷⁶

Sl. 43. — *Psaltir, Rijeka, god.(?), početna stranica* (Publichna biblioteka Saltykova Ščedrina, Lenjingrad).

Međutim, u idućem broju *Starina*, taj Milčetićeve rad se nije pojavio, nego je on doživio slijedeću historiju, kako je prikazuje prof. Vjekoslav Štefanić, koji je taj rukopis priredio za štampu osamdeset i tri godine iza Berčićeve smrti, četrdeset i četiri godine nakon toga što je Milčetić bio u Petrogradu, a trideset i osam godina nakon toga što je Milčetić umro.

»Ovaj Milčetićeve rukopis — kaže prof. Štefanić — bio je primljen u sjednici *Historičko-filozofičkog razreda Jugoslavenske akademije* u Zagrebu,

Sl. 44. — *Psaltir, Rijeka, god.(?)*, završna strana sa signetom biskupa Šimuna Kožičića Begne (Publicna biblioteka Saltykova Ščedrına, Lenjingrad).

još 1. lipnja 1917. Zatim se rukopis bio počeo slagati za *Starine Jug. Akademije*... ali je posao bio prekinut u veljači 1919, jamačno zbog tehničkih poteškoća, a možda i zbog toga, što je Milčetić obolio i zatim umro (1921). Rukopis je ostao u rukama prof. Stjepana Ivšića sve do danas. Objavljujemo ga s odobrenjem *Jug. akademije*.¹⁷⁷

U svom rukopisu Milčetić je napisao: »*Psaltir*. Ova je riječ napečatana na posljednjem listu latinskim pismom, pod slikom. Ima osam listova. Godina? mjesto? Ovo i nije psaltir, već zbornik molitava. „Na početku pomješćena glagoličeskaja azbuka“, kako kaže ruski referent.«¹⁷⁸

Konačno sam krajem godine 1964, pišući ovu raspravu i skupljajući materijal za nju, u *Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci* u Zagrebu, u popisu mikrofilмова, naišao na mikrofilm te knjižice. Po tom mikrofilmu i kopijama koje su izrađene od njega, nemoguće je sa sigurnošću reći da li je knjižica štampana jednobožno (crno) ili dvobožno (crno-crveno), ali bi se po nekim mjestima moglo zaključiti da je ipak štampana dvobožno. Ovdje je ta knjižica iscrpnije opisana u našoj literaturi prvi put¹⁷⁹ — skoro stotinu godina iza njenog pronalaska, odnosno Berčićeve smrti.

Osim ove knjige iz glagoljaške štamparije, koja je u našoj nauci dosada bila praktički nepoznata, postoje još dvije knjige o kojima zasada postoje samo neprecizne vijesti koje nisu detaljnije ispitane. To su a) *Od bitija redovničkog* — i b) *Bukvar* koje su, navodno, štampane u glagoljaškoj štampariji za vrijeme njenog rada u Rijeci.

Od bitija redovničkog — Sve što o toj knjižici zasada znamo jeste slijedeći podatak u Milčetićevom izvještaju o Berčićevoj ostavštini: »*Od bitijeh redovničkog*«, od Kožičića, u Rijeci 1531.¹⁸⁰ Ti Milčetićevi podaci su, po mome mišljenju, i suviše precizni i određeni, a da bismo smjeli u njih sumnjati, a da ih ne provjerimo. Ipak, prof. Štefanić, publicirajući taj Milčetićev rukopis, dodaje na tome mjestu oznaku za bilješku ispod teksta u kojoj kaže: »Djelo od bitijeh redovničkog, valjda nije neko nepoznato Kožičićevo izdanje, nego će to biti: *Od žitih rimskih arhiereov i cesarov od 1531.*«

Bukvar — Tu zasada nam sasvim nepoznatu knjigu spomenuo je još pred više od stotinu godina Šime Ljubić u svom *Ogledalu književne poviesti jugoslavjanske*.¹⁸¹ Godinu dana kasnije spomenuo je taj *Bukvar* i Šafařík, navodeći da ga je imao u rukama prof. Zupan i da ga je poklonio zagrebačkom biskupu Vrhovcu.¹⁸² Kolendić je, god. 1933, došao do zaključka da sada možemo uzeti kao potpuno dokazano, da taj *Bukvar* nije nikada postojao,¹⁸³ pri čemu se poziva na svoju radnju *Naš nastariji bukvar*. Prof. Štefanić je god. 1955. došao na ideju, da opisana knjižica *Psaltir* »ima biti neki mali bukvar s molitvama, ali koje izdanje. Pomišljamo na neprovjerenu vijest da je Kožičić bio izdao i jedan *Bukvar* na Rijeci 1531.«¹⁸⁴ Dok ne dođemo do sigurnijih podataka možemo pretpostaviti da je netko možda došao na ideju da maločas opisanu knjižicu *Psaltir* nazove *Bukvar*, zbog toga što na samom njenom početku imamo složenu glagoljsku azbuku. Ali, s druge strane, opet, bilo bi veoma čudno da netko knjigu na kojoj je tako markantno označeno da se zove *Psaltir*, nazove bez ikakvog objašnjenja — *Bukvar*.¹⁸⁵

S tih pet zasada nam poznatih knjiga (*Oficij*, *Misal hrvacki*, *Knjižice krsta*, *Zitija* i *Psaltir*), te dvije nedovoljno nam poznate knjige (*Od bitija redovničkog* i *Bukvar*), gasi se — prema našem današnjem znanju — dalja

aktivnost glagoljaške štamparije za vrijeme dok je djelovala u Rijeci, u kući biskupa Šimuna Kožičića, kroz koje je vrijeme on bio njen nesamo glavni i jedini snabdjevač rukopisima (kao pisac, prevodilac i redaktor), nego očito i upravitelj. U citiranoj posveti Tomi Nigru sam Kožičić izričito kaže da je prije *Žitija* štampao »Misal i inie nike knjižice« — iz čega bi se moglo zaključiti da nekih drugih većih knjiga tu ne bismo trebali očekivati, ali o broju manjih knjižica iz te Kožičićeve formulacije ne bismo mogli zaključiti ništa realnije.

Na osnovu podataka iz samih kolofona, aktivnost te štamparije u Rijeci možemo zasada s pouzdanjem odrediti za vremenski raspon od 20. XI 1530. do 25. V 1531, tj. od vremena kada je vjerojatno započeto slaganje *Oficija*, do vremena kad je izašla iz štampe zadnja poznata nam datirana knjiga, *Žitija*; dakle, ne kao što se dosada uzimalo »kroz nepune dvije godine«, nego kroz cca pola godine, ili oko 186 dana.

Kratkoća te aktivnosti svakako je veoma značajna jer govori očito, kako o mogućnosti da je ona radila i mnogo ranije, ali da su se njeni produkti iz tog perioda rada izgubili, tako i o mogućnosti naglog prekida rada. Iz kojih razloga je do toga moglo doći, o tome se ne bi moglo — bar zasada — reći ništa argumentiranije. Do toga prekida je moglo doći, recimo, iz razloga što izdanja te izdavačke kuće nisu na tržištu naišla na očekivani prijem, a isto tako i iz čitavog niza drugih. To bi mogli biti, recimo, Kožičićeva iznenadna bolest, požar, iznenadni financijski krah pa štaviše i svađe među kanonicima te kurije, kao i čitav niz daljnjih razloga, od kojih zasada niti jedan ne bismo mogli izvesti iz sfere čistog domišljanja, bez ikakvog realnijeg oslonca na bilo kakve konkretne podatke. Isto tako ni po čemu ne možemo zaključiti ni da je *Oficij* baš prva knjiga koja je izašla iz te faze glagoljaške štamparije, kao što ne možemo zaključiti ni da su *Žitija* zadnja. Sve je to još prepuno otvorenih pitanja.

Iz činjenice da je u zadnjoj poznatoj nam knjizi koja je izašla iz glagoljaške štamparije u Rijeci, a ujedno i zadnje poznate nam iz te štamparije uopće, s datumom 25. V 1531, Kožičić preklinjao Tomu Nigra da ubrza, »da pospešnii budešii složiti knjižice od hrvacke zemlje: i od' hvali nēe k a k o s m o t e p r o s i l i i m o l i l i«, a on će je prevesti »stlmačiti i činit' štampati« — svakako se mora zaključiti da je u tome momentu ta štamparija bila još veoma aktivna i, što bismo mi danas rekli, perspektivna. Da je u čitavom tom potpovratu nešto škripalo, što bi nagovještavalo skori financijski slom ili kakvu drugu nepremostivu zapreku, sasvim je sigurno da bi Kožičić nastojao da se izvuče iz, recimo, samo verbalnih obećanja, moralnih obaveza koje je na sebe preuzeo nagovarajući Tomu Nigra da napiše knjigu »od hrvacke zemlje: i od' hvali nēe«, pa da ga ne bi javno pozivao da izvrši to svoje obećanje, da i njim neka buduća pokoljenja ne bi osuđivala zbog nerada i nebrige za hrvatsku zemlju i njenu slavu. U svakom slučaju, u tome zadnjem pouzdanom ustanovljenom datumu — 25. V 1531. — perspektive te štamparije su morale biti najljepše. Zašto je ona baš nakon toga tako naglo prekinula s radom, to je sasvim otvoreno pitanje, kome ja u ovom momentu ne mogu naći nikakvo plauzibilno rješenje.

Nasuprot činjenici da smo u tom pogledu, do pronalaženja novih podataka, u totalnoj neizvjesnosti, o produktivnosti te štamparije možemo stvarati sasvim solidno dokumentirane zaključke na temelju dviju grupa podataka koje

nalazimo u samim kolofonima: a) na početku i na kraju *Naručnika plebanuševog*, za senjski period rada i — b) datumi na završetku *Misala* i *Knjižica od krsta* za njen riječki period rada.

Naručnik plebanušev je, kako to stoji na samom početku knjige, započeo u Senju 30. maja 1507, a završen, kako to stoji u kolofonu, 27. augusta iste godine, što znači da je na njemu rađeno tačno 90 dana. Ako uvažimo da knjiga ima 232 stranice, sa po 35 redaka po cca 20 slova u dvije kolone, što znači da na jednoj stranici ima prosječno 1400 slova ($35 \times 2 \times 20$), odnosno da u čitavoj knjizi imamo 324.800 slova — izlazi da je, uzeto okruglo s nedjeljama i svecima, tj. neradnim danima, u toj štampariji slagano (a usto razloženo, prelomljeno i odštampano) 3608 slova na dan; dakle okruglo 3600 slova. Tu brojku dakle, a to je oko dvije i po stranice *Naručnika plebanuševog* dnevno, možemo uzeti kao stopu produktivnosti rada naše glagoljaške štamparije u njenom senjskom periodu.

U riječkom periodu te štamparije, kad su njena tehnička sredstva znatno unaprijeđena, te kad je u njoj — vjerovatno — angažiran i mnogobrojniji personal — ta produktivnost je znatno povišena. Ako uzmemo knjigu *Knjižice od krsta*, koja je odštampana u Rijeci 28. IV 1531, tj. samo pet dana iza toga što je završen *Misal hrvacki*, vidjet ćemo da je ta knjižica odštampana svega za 4 dana. Ako, prema onome što zasada znamo o toj knjizi, uzmemo da je iste veličine kao i *Psaltir*, tj. da na svakoj strani ima po 25 redaka sa cca 30 slova, što iznosi cca 750 slova po stranici ili na 48 stranica ukupno 36.000 slova, doći ćemo do zaključka da je produktivnost te štamparije porasla upravo za 100% prema produktivnosti u njenom senjskom periodu. Ako pak uzmemo drugi primjer, *Žitiš rimskih' arhieršov'* i uzmemo da je na toj knjiži rad započeo neposredno iza *Knjižice od krsta*, tj. 3. V 1531, a završen je 25. V 1531, kako to čitamo u kolofonu, onda izlazi da je na toj knjizi rađeno 22 dana. Kako knjiga ima cca 228.480 znakova, običnim dijeljenjem dolazimo do zaključka, da je u tome slučaju dnevno složeno štaviše 10.385 slova, odnosno okruglo 10.000 slova — što svakako govori u prilog pretpostavke da tu više nije radio samo jedan slugar. (Toliku produktivnost ne bi ni danas mogao ostvariti neki slugar; u neporedivo boljim tehničkim uslovima rada i to bez razlaganja i korektura, jer je današnja norma za ručni slog cca 1200 slova na sat.) Prema tome možemo uzeti da je produktivnost rada naše glagoljaške štamparije u Rijeci dosegla štaviše 200% veću produkciju od one koja je bila u Senju. Prema ta dva pokazatelja mogli bismo, dakle, napraviti slijedeću orijentacionu šemu o radu na pojedinim knjigama proizvedenima u toj štampariji u sva tri njena perioda: kosinjskom, senjskom i riječkom (vidi tabelu na str. 277):

Dakle, kao što vidimo — dok o produktivnosti rada te štamparije u njenom kosinjskom periodu nemamo nikakvih konkretnih elemenata (indikacija, pokazatelja) na temelju kojih bismo mogli graditi prihvatljive zaključke o njenoj produktivnosti — za njen senjski i riječki period takve pokazatelje imamo, a oni nas dovode do veoma interesantnih zaključaka.

Kosinjski *Misal* je završen 22. II 1483 — kao što to piše u njegovom kolofonu. Ako pretpostavimo da je i u to vrijeme produktivnost rada te štamparije bila ista kao i u njenom senjskom periodu, tj. 3600 slova na dan, elementarnim matematskim operacijama dolazimo do zaključka, da je rad na tom *Misalu* morao početi, recimo, 24. IX 1482. Ako, pak uzmemo da se Juraj žakan sa rukopisom toga *Misala* (tj. *Novakovim Misalom*) i gotovim slovima (a možda i samo kalupima za slova, matricama; ali svakako i s njima) našao na povratku

PREGLED RADA U GLAGOLJAŠKOJ ŠTAMPARIJI

po vjerojatno utrošenom vremenu za pojedine knjige

	Naslov knjige	Broj strana	Broj redaka	Slova u redku	Slova na str.	Svega slova u knjizi	Dana rada	Vjerojatni početak rada	Svršetak rada	Do prethodne knjige vjerojatno neispunjeno vrijeme
Kosinj	Misal, 1483.	438	36	2×24	1728	756864	152	24. IX 1482	22. II 1483	
	Brevijar, 1491	760	38	2×18	1368	1,039,680	208	1491	1491	cca 8 godina
Senj	Misal, 1494	416	37	2×20	1480	615.680	172	16. II 1494	7. VII 1494	cca 25 godine
	Spovid općena	74	25	32	800	59.200	17	8. IV 1496	25. IV 1496	cca 20 mjeseci
	Naručnik plebanušev	232	35	2×20	1400	324.800	90	30. V 1507*	27 VIII 1507	cca 11 godina
	Transit sv. Erolima	321(?)	25	32	800	259.200	72	22. II 1508	5. V 1508	180 dana
	Korizmenak	208	35	2×20	1400	291.200	79	3. VII 1508	17. X 1508	86 dana
	Mirakuli sl. deve Marije	151(?)	25	32	800	123.200	35	?	?	?
	Meštirija od dobra umrtija	70(?)	25	32	800	56.000	16	?	?	?
Rijeka	Oficii bl. devi Marie	238	24	22	528	125.664	13	2. XII 1530	15. XII 1530	225 godina
	Misal hrvacki, 1531.	512	2×35	22	1540	788.400	80	8. II 1531	28. IV 1531	55 dana
	Knjižice krsta	48	24	36	750	36.000	4	29. IV 1531	2. V 1531	nema
	Žitje rimskih arhiereov	120	34	56	1904	228.480	22	3. V 1531	25. V 1531	nema
	Psaltir	16	25	30	750	11.500	2	?	?	?
	Od bitija redovničkog	(Poblizi podaci još nepoznati)								
	Bukvar	(Njegova egzistencija još nije dokazana)								

* Sigurni dan početka rada

iz Venecije u Izoli, dana 26. VI 1482. i tu zapisao svoj poznati zapis, da »naša štampa gori gre«,¹⁸⁶ pa ako uvažimo vremenski razmak od toga datuma do datuma izlaska *Misala*, vidjet ćemo da je prošlo okruglo osam mjeseci (preciznije 241 dan). Kako se, uz produktivnost od 3600 slova na dan, taj posao mogao svršiti za 152 dana, ostaje još uvijek 90 dana ili tri mjeseca za koje zapravo ne znamo šta je ta štamparija radila. Pod pretpostavkom da joj je trebalo mjesec dana dok su je postavili, što je svakako za takvu sitnoobrtničku radionicu »preko svake mjere« — još uvijek ostaje okruglo dva mjeseca za koje ne znamo čime se ona bavila.

Već sam naglasio da je teško i pretpostaviti da bi se u nekoj novoosnovanoj radionici, kao prvom poslu, bez iskušavanja čitavog pribora, i bez onoga što se naziva »uhodavanje posla« pristupilo odmah izradi takvog tipografskog remekdjela, kao što je kosinjski *Misal* iz god. 1483. koji je štampan i na pergameni. Dakle, rezonirajući čisto logički, mi moramo pretpostaviti, ili u najmanju ruku bar dopustiti, da je i prije toga *Misala* u kosinjskoj štampariji moralo biti još nešto štampano, što nam je dosada ostalo nepoznato.

Što se, pak, tiče *Brevijara* štampanog u Kosinju god. 1491, s obzirom na činjenicu da se u njemu pojavljuje kalendar za god. 1492, mora se stvoriti logičan zaključak, da je knjiga morala izaći negdje potkraj godine, recimo oko 1. studenoga, a budući da je na njoj bilo posla (uz pretpostavljenu dnevnu produktivnost od 3600 slova, što je svakako veoma realno) sedam mjeseci — izašlo bi da je rad na toj knjizi otpočeo oko 1. travnja 1491. Što je ta štamparija radila kroz proteklih osam godina, to nam je ostalo sasvim nepoznato i čini mi se, da se nikako ne bismo smjeli već unaprijed pomiriti s najkomotnije stvorenom pretpostavkom da nije radila ništa. Štamparije, kao ni ostale radionice, sigurno nisu se osnivale ni onda, kao što se ne osnivaju ni danas, da ne rade ništa; da stoje neiskorišćene i umrtvljuju kapital uloženi u njih.

Mi se isto tako trebamo zapitati da li je ta štamparija, nakon završetka rada na kosinjskom *Brevijaru*, zaista stajala potpuno neupotrebljavana, ni za neke manje poslove — za neke manje knjižice, kao što su recimo *Spovid*, *Transit* i *Meštrija* — sve do početka rada na senjskom *Misalu*, a to je oko dvije i po godine.

Isto tako mi ne znamo što je ta štamparija radila za vrijeme svoje aktivnosti kroz punih dvadesetak mjeseci, između završetka rada na *Misalu* i početka rada na *Spovidi općenoj*.

Nakon završetka rada na *Spovidi općenoj* (25. IV 1496), nastupio je period od jedanaest godina o kojemu mi ništa ne znamo, a nakon toga — nazovimo ga tako — drugi period rada senjske štamparije u kojemu imamo dva vremenska razmaka o kojima ništa ne znamo. Prvi je razmak od 180 dana, koji su protekli između *Naručnika plebanuševog* za čije je štampanje bio »navlašć« pozvan iz Mletaka meštar Grgur Senjanin, svakako ne da planduje — do početka rada na *Transitu sv. Erolima* na kome opet susrećemo Grgurovo ime. Mislim da je izvan svake diskusije da Grgura nitko ne bi plaćao da sjedi u Senju i ništa ne radi.

Nadalje, mi ne znamo što je rađeno u toj istoj štampariji kroz 86 dana koji su protekli iza završetka rada na *Transitu* i početka rada na *Korizmenjaku*, koji je i opet štampano Grgur. Vrijeme za koje mi znamo da je Grgur bio u toj štampariji je vremenski razmak između 30. V 1507. (kao vjerojatnog dana početka rada na *Naručniku*) i 17. X 1508. (kad je završen *Korizmenjak*), dakle ukupno nešto više od petnaest i po mjeseci ili preciznije 475 dana.

Od toga vremena on je, prema elementarnim matematskim proračunima, upotrebio 90 dana za *Naručnik plebanušev*, 72 dana za *Transit svetog Erolima* i 79 dana za *Korizmenjak*, što čini ukupno 241 dan. Iz toga računa proizlazi da mi ne znamo što je on radio 234 dana svog boravka u Senju, odnosno okruglo pola svoga radnog vremena zbog kojeg je i bio pozvan u Senj i, svakako, plaćen. Po najelementarnijoj logici moramo doći do zaključka da je Grgur Senjamin za novac koji je primao morao i raditi (a da ih nije primao otputovao bi natrag u Veneciju), odnosno da je mogao odštampati još tri onakve relativno omašne knjige, kao što su one na kojima se nalazi njegovo ime.

Kad je zapravo rad u Senju prestao, i kojim povodom, mi isto tako ne znamo, jer je iza zadnje pouzdano datirane knjige — 17. X 1508. — moglo izaći još čitav niz daljnjih danas nam nepoznatih izdanja među kojima su mogli biti i *Mirakuli* i *Meštrija* za koje ne znamo vrijeme izlaska.

U svakom slučaju, do otpočinjanja ponovnog rada u toj štampariji — prema našim današnjim saznanjima — proteklo je oko dvadeset i dvije godine — kad ona svoju aktivnost produžava u Rijeci. Dok sam, uzevši kao pokazatelj produktivnosti rada te štamparije u njenom riječkom periodu, uzeo produktivnost rada na knjizi *Žitije rimskih arhieroev*, od 10.000 slova na dan, upravo idealno povezao kontinuiranje rada na knjigama *Knjižice od krsta*, *Žitije* i *Psaltir*, taj isti račun vjerojatnosti pokazao je vremenski razmak od 55 dana, dakle skoro dva mjeseca koja su morala proteći između završetka rada na *Oficiju* i početka rada na *Misalu hrvackom* — a kroz to vrijeme su mogle biti odštampane još dvije knjige opsega *Oficija*, dvije opsega *Psaltira* i jedna opsega *Žitija*.

Osim toga, nikakvih indicija nemamo po kojima bismo smjeli zaključivati da je zadnja datirana knjiga u Rijeci (*Žitije*, 25. V 1531.) zaista zadnja knjiga iz te štamparije — i to iz razloga, koje sam već izložio. (Kožičićevo pozivanje Tome Nigra, da napiše knjigu »od hrvacke zemlje i hvale njeje«, koju će on »učiniti štampati«.)

Drugim riječima, od 177 dana aktivnosti glagoljaške štamparije u Rijeci, mi ne znamo što je ona radila 55 dana ili skoro trećinu vremena svoje (poznate nam) egzistencije — i zbog toga nije ništa logičnije nego pretpostaviti da su kroz to vrijeme izrađene i neke druge knjige za koje mi danas ne znamo. To je, dakako, samo pretpostavka, jer je prekid mogao nastati i iz drugih danas nam nepoznatih razloga; recimo nekih tehničkih poteškoća ili nečije bolesti; ali sve te i takve pretpostavke bile bi samo pučke fantazije u cilju da se postavljeni problem zamagli, i ništa više. A s druge strane, opet, ništa nije logičnije, nego da pretpostavimo da se u nepopunjenim vremenskim intervalima u našoj tabeli u toj štampariji radilo, ali da su nam ti njeni produkti do danas ostali nepoznati; možda najvećim dijelom zbog toga što ih do sada nismo ni tražili.

U toj štampariji rade svakako na poziv samog biskupa Kožičića od samog njenog početka dva talijanska *stampadura* iz *Breše* (Brescia, u sjevernoj Italiji), koji rade i na štampanju *Misala hrvackog*, i možemo uzeti kao sasvim sigurno da ih Kožičić nije držao u Rijeci, plaćajući ih, da se odmaraju na riječkoj rivi, nego da rade. Možemo uzeti kao najvjerojatnije da su oni došli iz Italije toliko zdravi da se ne bi odmah razboljeli, bar ne oba odjednom, kroz tako dugo vrijeme. Neka tehnička smetnja je još manje mogla biti uzrokom prekida rada od skoro dva mjeseca. Na slovima se neki kvar nije mogao dogoditi, a na

veoma jednostavnim drvenim prešama onoga vremena (svakako prije početka rada dobro osposobljenim) nije mogao nastati neki ozbiljniji kvar koji se ne bi mogao lako ukloniti za dan dva.

Pa i da je čitava preša propala, što je isključeno, izuzevši požara, i nju je — recimo kroz pet do osam dana — lako mogao popraviti svaki domaći stolar, drvodjelja, izrađivač sličnih preša za cijedenje vina i maslina; ako pri tome i apstrahiramo činjenicu da su taj posao morali znati i ti štampaduri.

Iako čitava ta moja rekonstrukcija rada u toj štampariji, kako za vrijeme njenog djelovanja u Kosinju i Senju, tako i za vrijeme rada u Rijeci, nije još nikakav konačni dokaz da su u toj štampariji bezuvjetno bile izrađene još neke do sada nam nepoznate glagoljaške knjige, ona svakako mora — ili bi bar trebala biti — stimulansom da daljnjim traganjem za samim knjigama i historijskim podacima da te sad uočene praznine popunimo.

Nakon toga što smo tako prešli historijat otkrivanja pojedinih izdanja naše glagoljaške štamparije i ustanovili kako se historijska istina o toj našoj krupnoj kulturnohistorijskoj tekovini s mukom probijala, ne u stranom svijetu, nego kod nas samih, kako su naši ljudi s nevjericom prihvaćali prezentirana im historijska fakta i materijalne činjenice, te nakon toga što smo bar u najgrubljim potezima rekonstruirali aktivnost toga svjedoka i aktivnog činioca naših kulturnih dometa na prelasku iz srednjeg u novi vijek — uočavajući svu veličinu i sav zamašaj toga tako golemog kulturnog pothvata koji se tako žilavo odupirao svim nasrtajima kako latinaških »kulturtregera«, tako i turskome jataganu — pred nama se otvorio čitav niz daljih pitanja na koja će trebati odgovoriti daljim sistematskim studijama i daljim produbljevanjima.

Pored razloga koje sam — nadam se — ocrtao dosta jasno i dosta određeno, a koji su decenijama pa i stoljećima sprečavali naše ljude iz svećeničkih redova da se iscrpnije zainteresiraju za čitavu tu problematiku potrebno će biti uočiti i one dublje razloge koji su isto tako decenijama sprečavali naše građanske historičare i historičare književnosti, da tome pitanju posvete onu pažnju koju su joj bezuvjetno bili dužni posvetiti.¹⁸⁷

Pred skoro četiri decenija, već na kraju svoga dosta dugog životnog puta, veoma zaslužni naš glagoljist Rudolf Strohal, koji je o mnogim stvarima imao veoma lucidne historiografske poglede, u jednom svom kratkom novinskom članku fiksirao je veoma pravilno nekoliko osnovnih agensa koji su naše historičare i historičare književnosti, bar na tom polju rada, zaveli na sasvim pogrešan put:

»Dugo je kod nas vladalo — kaže Strohal — krivo mnijenje, da je Dalmacija kolijevka hrvatske umjetne knjige, te su jedni stručnjaci dokazivali, da je hrvatska knjiga najprije nastala u Splitu, a drugi da je nastala u Dubrovniku. Takvo je krivo mnijenje moglo postojati samo dotle dok se nije htjelo zaviriti u onu hrvatsku knjigu, koja je bila napisana glagoljskim pismenima. Vatroslav Jagić počeo je doduše i ovaj dio hrvatske knjige proučavati, ali kako je rano ostavio domovinu, nije se dalje pošlo. Sve što se je o toj knjizi znalo, bilo je da su se u njoj sačuvale razne crkvene knjige, kao misali, brevijari itd., koje nijesu ni bile napisane narodnim hrvatskim jezikom, već jezikom braće Ćirila i Metoda, dotjeranim manje ili više prema izgovoru hrvatskom — nadalje, da su se u njoj sačuvali neki zakoni i veliki broj listina. Budući da su svi ti sačuvani spomenici, napisani glagoljskim pismenima, bili napisani čakavskim dijalektom kome naši stručnjaci baš nisu bili vješti, vje-

rovalo se da su i ti zakoni i listine bile napisane onim starim crkvenim jezikom njemu sličnim. Ovakve predrasude smetale su jasnom pogledu u našu najstariju knjigu. Čim smo počeli proučavati knjige glagoljskim pismenima napisane, odmah smo uvidjeli posvemašnju neosnovanost tvrdnje, da je Dalmacija kolijevka hrvatske knjige. Mi imademo još do danas sačuvanih više hrvatskih književnih djela, i pjesničkih i prozaičnih iz XIV i XV vijeka, napisanih glagoljskim pismenima na području današnje senjsko-modruške biskupije, odakle su se ova književna djela širila na susjedne otoke, osobito na otok Krk, Istru i Sjevernu Dalmaciju, osobito u Zadar, gdje se je onda taj književni rad nastavljao. Središte ovoga prvoga književnoga rada bio je grad Senj. Kako se je jako razmahao književni rad na području senjsko-modruške biskupije, najboljim nam je dokazom činjenica što su književne prilike tražile, da se god. 1494. osnuje u Senju posebna tiskara sa glagoljskim pismenima. Dok se je ovako razmahao u Senju i u senjsko-modruškoj biskupiji književni rad već u XIV i XV vijeku, ne nalazimo ni u Splitu, ni u Dubrovniku, kao ni u ostaloj Dalmaciji nikakva hrvatskoga književnoga djela. Inteligentni Dalmatinci voljeli su u to vrijeme pisati svoja književna djela latinskim ili talijanskim jezikom. Prvi dalmatinski književnik, kome za ime znadem i koji je pisao hrvatskim jezikom, bio je franjevac III reda Matej Bošnjak Zadranić. Od njega nam se je sačuvao veliki zbornik napisan glagoljskim pismenima g. 1492., koji se danas čuva u *Arhivu Jugoslavenske akademije* u Zagrebu. U tom se zborniku nalazi različita književna građa pjesnička i prozaična napisana narodnim hrvatskim jezikom (čakavskim dijalektom).«

Naglasivši da je Bošnjak kao franjevac bio i na otoku Krku, Strohal je zaključio: »Odavde je on taj književni rad prenio u Dalmaciju (u Zadar) kako nam njegov sačuvani zbornik potvrđuje i udario temelj hrvatskoj umjetnoj poeziji i knjizi u Dalmaciji.«¹⁸⁸

Te Strohalove veoma lucidne ali neargumentirane i nesistematski nabacane misli (kakvo je, nažalost, cjelokupno njegovo djelo), veoma snažno podupire i suvremenik naše glagoljaške štamparije, štaviše i njen suradnik, Marko Marulić (1450—1524), koji u posveti svog *Libra u kom se uzdrži istorija svete udovice Judit, u versih hrvacki složena*, u posveti (od 22. aprila 1501, u Splitu gradu), »popu i primanciru splitskomu, gospodinu Dom Dujmu Balistriliću«, sasvim jasno i određeno kaže, da je i prije te njegove poeme — koju naša historiografija uporno uzima kao početak hrvatskog umjetnog pjesništva¹⁸⁹ — bilo hrvatskih pjesnika »starih poet«, koji su izgradili i svoje poetske zakone: »Evo bo historiju tuj svedoh u versih, po običaju naših začinjavac, i jošće po zakonu onih starih poet, kim ni zadovoljno počitati kako je dilo prošlo...«

Iako priređivač reprezentativnog izdanja *Judite* Matice hrvatske, iz god. 1901. Petar Kasandrić smatra, da tu Marulić »razlikuje hrvatske pjesnike od latinskijeh« i da »zove poeti osobito one koji latinski pjevaju, a one koji domaćim jezikom pjevaju začinjavce«,¹⁹⁰ ja ipak ne vidim nikakve koncilijantne razloge koji bi nas navodili da prihvatimo to njegovo mišljenje, za kojim se povode i neki drugi autori sve do danas.

Baš naprotiv — iz činjenice da sam Marulić u marginalnoj bilješci uz 11. stih *prvog libra* svoje *Judite* (u izdanju iz 1522; to izdanje je izdala u faksimilu *Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti*, u Zagrebu, god 1950, u bakrotisku) kaže izričito: »Poete se zovu ki pišu verse«, a u samom naslovu knjige kaže, da je »Istorija svete udovice Judit u versih hrvacki složena« —

svaka spekulacija, da bi poete bili oni »koji pjevaju latinski«, a »začinjavci oni koji pjevaju domaćim jezikom«; da poete, dakle, pjevaju samo latinskim jezikom, te da tako »Marulić koji uvijek bira riječi i ne stavlja ni jedne gdje ne ide razlikuje hrvatske pjesnike od latinskih« — mora otpasti sama po sebi, jer takve pretpostavke isključuje — *ad verbum* — sam Marulić.

Ostaje samo otvoreno pitanje kako se takva Kasandrićeva omaška mogla pretvoriti u neke vrste naučnog zaključka koji su ponavljali svi oni koji su pisali o *Juditi* sve do naših dana, sve do, recimo, Kombola u njegovom *Predgovoru Zorinom* izdanju *Judite*, god. 1950. (na str. 18), posvećenom »Uspomeni petstogodišnjice rođenja Marka Marulića — 1450—1950.«?

Međutim, usprkos tome što su sve to zaista neobično privlačna pitanja, koja bi mogla pružiti široko polje rada čitavom nizu historičara naše književnosti koja se upravo sama od sebe nameću i koja obećavaju sasvim nove upravo revolucionarne rezultate i poglede na to razdoblje naše književnosti, ona ipak dosada nisu našla ni svoje istraživače, ni interpretatore.²⁴³ Do danas još ne postoji neka rasprava, pa štaviše ni neki članak, koji bi čitav kompleks tih pitanja raspravljao detaljnije, polazeći s aspekta da bi za našu kulturu bilo ipak od primarne važnosti da ustanovimo postojanje jedne literature na narodnom jeziku, prije one koja je k nama došla preko talijanskih izvora.

Dublja i svestranija ispitivanja na tom planu koja treba tek da otpočnu sigurno će nas dovesti do sasvim novih, dosada neuočenih činjenica i saznanja; do novog osvjetljenja u kojemu će i naša glagoljaška štamparija doći do svog plastičnijeg izražaja koji će nam omogućiti da bolje i svestranije sagledamo mnoge stvari koje dosada nismo bili kadri uočiti, baš zbog toga što smo latinskoj knjizi i njenom utjecaju na našoj strani Jadrana pridavali onaj značaj koji ona u našoj tadašnjoj kulturi — jednostavno — nije imala.

Upravo je nevjerojatno, da mi dosada još nismo imali na jednom mjestu skupljene ni najosnovnije bar poznate nam podatke o našim glagoljaškim izdanjima i štampariji iz koje su ona izašla. Sada, kad smo ih skupili, omogućeno nam je da naslutimo i sagledamo ne samo za-mašaj toga golemog historijskog fakta, nego i da jasnije uočimo propuste koje su učinili i naši djedovi i očevi i mi sami. Sagledavanje tog fakta, opet, prisiljava nas da bar sada pristupimo sistematskoj i svestranoj obradi čitavog kompleksa pitanja koji se otvaraju pred nama.

Prvi i najprešnji posao, koji nam se kao takav nameće po logici same stvari, jeste prikupljanje podataka o izdanjima naše glagoljaške štamparije i traganje za njima. Mnogo je toga našim nemarom nepovratno propalo, ali smo baš zato dužni da uložimo utoliko veće napore i utoliko više ljubavi u taj posao da bismo pronašli one *reliquiae reliquiarum* naše prve štamparije i izdavačke kuće koji su se čudom sačuvali. Samo tako ćemo moći nesamo otkupiti svoj dug pred historijom, nego i stvoriti kompletniju sliku, da bismo na temelju nje mogli stvarati dokumentirane zaključke o samima sebi i svojoj prošlosti.

Pogledajmo što je u tome pogledu učinjeno otkada je ustanovljeno da je naša glagoljaška štamparija osnovana na domaćem tlu, u Kosinju, jedanaest godina prije nego što se do tada mislilo, odnosno — što je skupljeno već pri prvom naporu, da se dosada poznati podaci sakupe i dopune, da bi nam bilo jasnije da će se daljnjim intenzivnim traganjem morati naći još ponešto, štaviše možda i podosta toga.

Na prvom mjestu je naš *editio princeps* — *Misal* iz god. 1483 — za koji se dotada bez ikakvih koncilijantnih dokaza držalo da je djelo neke venecijanske oficine. Za to monumentalno djelo tadašnje grafičke vještine ustanovljeno je, u prvom redu preko potpisa u slijepom tisku Broza žakna, da je prvo zasada nam poznato djelo iz štamparije osnovane na rodnom tlu.

Na drugom mjestu je *Brevijar* iz god. 1491. na kom je biskup Glavinici pročitao da je štampan u Kosinju. Do kraja god. 1958. iako je to njegovo svjedočanstvo štampano još god. 1856.; iako se taj rukopis nalazi u *Arhivu Jugoslavenske akademije*, na njega nitko u nauci nije obratio pažnju, niti mu pridao neku važnost. Do prije desetak godina mi nismo znali da se u našoj neposrednoj blizini, u venecijanskoj biblioteci *San Marco*, nalazi druga naša štampana knjiga po redu, *Brevijar*, štampan u Kosinju god. 1491. — iako nas je Parčić upozorio na to još god. 1876. u Šenoinom *Viencu*, da takva knjiga mora postojati, jer je on u Vatikanu pronašao njene fragmente štampane na pergameni. Mi ne samo što nismo znali za skoro kompletni, unikatno sačuvani primjerak tog *Brevijara*, nego nismo znali ni to da je o njemu još god. 1896. Talijan Emilio Teza objavio čitavu monografiju u izdanju *Accademie dei Lincei* (Vol. V, fasc. 11). Ali, štaviše i onda kada su nas na taj spomenik naše kulture, god. 1955, upozorili Talijani Arturo Cronia i Luigi Cini, mi se za njega nismo zainteresirali ni toliko, da nabavimo bar njegov mikrofilm.

Ta stalna nebriga i neinteresiranje za naše kulturne vrednote, u vezi s izdanjima naše glagoljaške štamparije, manifestirala se i u mnogim drugim slučajevima. Iako nas je još god. 1934/5. Petar Kolendić, na dva mjesta (u skopskom *Južnom pregledu* i u *Magazinu Sjeverne Dalmacije*), upozorio na *Knjižice krsta*, preštampani početak i kolofon toga izdanja štampanog u Rijeci, a u *Magazinu* štaviše donio i faksimil kolofona — nitko se do danas nije sjetio da se zainteresira gdje se ta knjiga nalazi i kako ona izgleda, a Kolendić to, vjerojatno omaškom, nije naveo. Tko bi se dosjetio da tu knjigu ide tražiti u biblioteci velikog francuskog državnika i kardinala Julesa Mazarina (1602—1661)? Zahvaljujući samo činjenici što je prof. Kolendić doživio toliko duboku starost, nije bio nikakav problem doći do toga podatka.

Knjižicu *Psaltir* pronašao je još pred skoro stotinu godina Berčić, a vidio ju je još pred više od pola stoljeća Milčetić kad je u tadašnjem Petrogradu pregledavao Berčićevu ostavštinu. On je to i naveo u svom izvještaju s toga puta, ali kako je za vrijeme štampanja toga njegovoga rada Milčetić umro, obustavljeno je dalje slaganje te radnje. I tako se dogodilo — što bi nas sve već samo po sebi trebalo prisiliti da se duboko zamislimo — da se o toj knjižici prviput iscrpnije javno govori na ovome mjestu, i to skoro stotinu godina iza njenog pronalaska. To je, u svakom slučaju, neoprostiv nemar i najblaže rečeno — *curiosum sui generis*.

Isto tako za knjižicu *Bukvar*, ili *Azbukvidarium glagoliticum* o kojoj je Šafarik pisao još godine 1853. i 1864. i označio sasvim konkretno i kada je štampan (v. Reče ok. 1531; Flumine, cca an. 1531), do sada nesamo što se nitko nije ni zainteresirao, nego smo se naprotiv upinjali da dokažemo da ta knjižica nije nikada ni postojala — iako je, normalno rezonirajući, već apriorno sasvim neprihvatljivo stanovište, da neka štamparija i izdavačka kuća, nisu izdale neku knjigu o kojoj štaviše postoje i sasvim konkretni podaci, samo zbog toga što je nitko od danas živućih ljudi nije vidio.

Sličan je slučaj i s knjižicom *Od bitija redovničeskoga* za koju bi nam već samo Milčetićevo svjedočanstvo trebalo biti dovoljna indikacija da ju bar treba

tražiti. Poklanjajući puno povjerenje svjedočanstvu koje to svakako zaslužuje, pod aspektom da one zaista moraju da postoje, ovdje se — nažalost — pitanje tih dviju knjižica prviput javno postavlja s težnjom da se to pitanje već jednom raščisti.

Nisu za potcjenjivanje ni prviput ovdje publicirani podaci o jednom primjerku *Misala hrvackog* koji se čuva u Ljubljani, i drugom koji se čuva u Wrocławu; o jednom primjerku *Žitija* u Wrocławu i jednom primjerku *Korizmenaka* u Ljubljani. Za neke od tih knjiga imali smo nagovještaje još pred sto i više godina koji su pali u zaborav, a druge su »iskrsle na svjetlo dana«, već pri prvim traganjima, poduzetim privatnom inicijativom i privatnim sredstvima. Kakve bismo tek rezultate mogli očekivati kad bismo pristupili organiziranim sistematskim traganjima pod autoritetom neke institucije?

Pored ovih knjiga za koje imamo sasvim konkretne podatke, njihove naslove i mjesta nalaza koje smo mogli tragajući ih već davno pronaći — ili u najmanju ruku bar pokušati da ih pronađemo — postoje i historijska svjedočanstva o nekoliko glagoljaških štampanih knjiga iz vremena koja se poklapaju s djelovanjem naše glagoljaške štamparije, a za koje također nismo učinili ništa ni da ih pronađemo, ni da te vijesti bar pobliže ispitamo.

Tu je na prvom mjestu pitanje prvoga izdanja Marulićeve *Judite* za koje iz podataka koji slijede jasno proizlazi da je moralo biti štampano dvadeset godina prije nego ono iz 1521. za koje se uvijek dosada uzimalo da je prvo, i to glagoljskim slovima, — dakle u našoj glagoljskoj štampariji.

Tragajući za izdanjima naše glagoljaške štamparije obratio sam pažnju na dosada neuočenu činjenicu da Marko Marulić govori u svom *Libru u kom se uzdrži istorija svete udovice Judit u versih hrvacki složena*: »zemlja ova bude na karte folj slovinska čtit slova«, što znači »neka dotle ova zemlja čita na listu papira slovinska slova«. To svakako, ako gledamo samo ono što vidimo svojim vlastitim očima, i ako zaključujemo bez ikakvih predrasuda, samo na temelju onoga što imamo pred sobom, ne može biti ništa drugo nego da je *Judita*, u svom prvom izdanju, u svom izvorniku, morala biti štampana slovinskim slovima, koja opet nisu mogla biti ništa drugo nego glagoljica, a to opet znači, da je njeno prvo izdanje moralo izaći u našoj glagoljaškoj štampariji. Nikakav drugi zaključak ne može se izvesti iz citiranih Marulićevih riječi, a to potvrđuju i druge poznate nam činjenice.

Tu je na prvome mjestu datum posvete »popu i pmanciru (od lat. *primicerus*, predstojnik) Dom Dujmu Balistriliću, kumu svomu«, koji glasi »Od rojen'ja Isukrstova u puti godišće prvo nakon tisuća i pet sat, na dvadeset i dva dni miseca aprila. U Splitu gradu.« — dakle 22. aprila 1501! Ako uvažimo, da je najstarije poznato nam izdanje *Judite*, koje se dosada uvijek navodilo i reproduciralo kao prvo, ono koje je štampano u Veneciji — »In Vinegia per Guilielmo da Fontaneto de Monteferrato«, »nastoiarnijem Petreta Srichichia Splichianina« — na kojemu je označeno da je štampano 1521. — postavlja se pitanje da li je Marulić štampajući to izdanje u njega stavio posvetu staru ravno dvadeset godina. Bez ikakvih nadmudrivanja, mislim, da moramo doći do zaključka da bi to, normalno uzeto, bilo isključeno.

Godine 1521. Maruliću je bilo sedamdeset godina, a kako je normalno da su krsni kumovi — kao pravni svjedoci, kao »duhovni oci« i kao oni koji će o djetetu preuzeti brigu nakon event. smrti ili kakvog drugog udesa roditelja

— uvijek stariji od svoje kumčadi to bi značilo da je Balistriliću u to vrijeme moralo biti bar devedeset godina. Ako sad uvažimo da se Balistrilić prema Kukuljeviću (v. Predgovor *Pjesama*, Zagreb, 1869, bilješka 85) spominje već god. 1492. u splitskim *Kvadernama*, kao »rector ecclesiae S. Martini de Colonia sito in Spalato«, te da je u to doba već bio »primicerius Spalati«, dakle starješina splitskog kaptola, odnosno splitskih kamonika (vjerojatno kao najstariji među njima), izišlo bi da je on u vrijeme koje nas ovdje interesira, oko god. 1521. morao biti stogodišnjak; štaviše, da je bio već i mrtav, a mrtvom čovjeku takvu posvetu kao što je ova, svakako nitko ne bi štampao. Ako i ne uzmemo da je u tim godinama morao biti već mrtav, ostaje kao nešto što je izvan svake diskusije da bi on u to doba morao biti već toliko senilan, da više ne bi mogao biti prncancir, tj. predstojnik splitskog kaptola i starješina splitskih kanonika.

Iz posvete se, dalje, vidi da je u momentu njena nastanka Balistrilić bio još u snazi kad je još mogao da izdaje naredbe i zapovijedi, jer mu Marulić tu poručuje, neka mu samo zapovijeda: »...zapoviedem vašim služba ma vazda je pripravna da izvrši, ča budete veliti, koliko joj bude uzmožno.« Možemo uzeti kao sigurno da starca od devedesetak godina nitko više ne bi slušao. Iz svega toga se nameće zaključak da ta posveta nije bila napisana za izdanje *Judite* iz god. 1521, nego za jedno ranije, koje je moralo izaći neposredno iz datauma kojim je datirana. Takve posvete su — po samoj prirodni stvari — uvijek najsvježijeg mogućeg datuma, što nam pokazuje npr. i Kožičićeva posveta biskupu Tomi Nigru, datirana 4. maja 1531. na knjizi koja je izašla 25. maja 1531; koja je bila napisana, dakle, samo dvadeset i jedan dan ranije. Očito je, dakle, da je ta posveta, zajedno s datumom, morala biti preštampana s jednog izdanja iz god. 1501. za koje sam Marulić izričito navodi da je štampano »slovinjskim slovima«.

Isključeno je da je Marulić pod »slovinjskim slovima« mogao misliti na bilo šta drugo, nego na glagoljicu.

Isto bi tako moralo biti upravo nevjerojatno da Marko Marulić — koji pjeva na hrvatskom i latinskom, čija se djela prevode i preštampravaju na svim jezicima tadašnje Evrope (u geopolitičkom i kulturnom smislu; na francuskom, češkom, španjolskom, portugalskom, talijanskom i njemačkom) i koji surađuje sa mnogobrojnim evropskim štamparijama, a za koga već znamo da je u našoj glagoljaškoj štampariji štampao i jedan prilog u *Transitu Svetoga Erolima* — da, bilo bi upravo nevjerojatno da on ne surađuje i s glagoljaškom štamparijom, u Senju koja mu je najbliža, to više što s tom štamparijom surađuje njegov prijatelj Toma Nigro, kao što to već znamo.

Osim svega toga, bilo bi veoma čudno, možemo reći skoro isključeno, da bi Marulić na vrhuncu slave, držao u ladici dvadeset godina rukopis svoje *Judite*, ne mogavši za nju naći izdavača kad je bio u naponu snage, nego tek onda kad se već bolestan i iznemogao spremao za smrt. To je utoliko prije isključeno, što je za njegovu *Juditu* na tržištu vladao upravo izuzetan interes, a to opet moramo zaključiti iz činjenice, što su nam se uz izdanje od god. 1521. sačuvala i izdanja od 1522. i 1523. Uostalom, tome pitanju posvetio sam posebnu raspravu.¹⁹¹

Dakle, nakon svega ovoga što sam iznio, mislim da možemo uzeti kao dokazano, da je Marulićeva *Judita*, »u versih hrvacki složena« i štampana »slovinjskim slovima«, zaista štampana — kao što je to na njoj odštampano »slo-

vinjskim slovima« ili glagoljicom, što znači da je ona svoje prvo izdanje morala doživjeti u našoj glagoljaškoj štampariji za vrijeme dok se nalazila u Senju. Dužnost nam je da poduzmemo sve moguće da se potraži to izdanje ili bar dalji tragovi o njemu. Kad bismo se potrudili u tome pravcu, duboko sam uvjeren da taj trud ne bi ostao bez pozitivnih rezultata.

Do daljnjeg nepoznatog nam, najvjerojatnije glagoljaškog izdanja, vodi nas trag koji nalazimo u poznatom glagoljaškom *Tkonskom zborniku*, u kojemu se na listu 95a nalazi slijedeća zabilješka o nekom nepoznatom nam djelu na narodnom hrvatskom jeziku, koje se zvalo *Ispovid*, a koja glasi:

»V ime božie i d(i)ve Marie amen. Svršenje *Ispovidi*, ku je vsaki krstjanin dužan imiti i umiti i naučiti. I bi svršenje ne na let g(ospo)dnih č.u.p.b. (tj. 1492) miseca ijuleja na dan e.i. (tj. 16). I bi učinena ta štampa na počtu počtovanoga g(ospo)d(i)na žuvana Grimalarke i njegova sinovca, g(ospo)d(i)na Jandrije. I bi učinena ta štampa u kući meštra pelegrina iz Bolone, a bih ja fra Matio Zadrarin, on ki ju složih. Zato vi, ki ju budete čtali, blagoslovite, a ne klnite, zač ju ni složila ruka anj(e)lska nego (smrti)čka grišnika; Zato vi napravite vašim razumom, to e, ako očes koga spovidat.«¹⁹²

Milčetić koji je publicirao taj zapis, dodaje: »Ova bilješka je ponešto za-gonetna. Mi je shvaćamo ovako: Fra Matio Zadrarin složio je na latinskom jeziku traktat o ispovijedi i štampao ga u Bolonji g. 1492. Hrvatski prevodilac njegova traktata govori ovdje o štampanoj knjizi. Sigurno nije nikako, ali bi moglo biti, da je fra Matio sam preveo na hrvatski svoje djelo.«

Meni se, pak, čini da bi se iz riječi »i bi učinena ta štampa u kući meštra pelegrina iz (! — ZK) Bolone« — prije mogao izvesti zaključak da je meštar Pelegrin došao iz Bolonje i nastanio se negdje kod nas (u prvom redu u Senju, za što govori i godina 1492), negoli da je on tu knjigu radio u Bolonji. Pitanje je svakako otvoreno i trebalo bi mu posvetiti posebnu pažnju, to više što u samom zapisu nalazimo dosta podataka na koje bi se moglo osloniti. Nadalje, pitanje je da li se taj »meštar pelegrin« zaista tako nazivao, ili mu je taj naziv (od latinskog *piligrim*, što znači *putnik-bogomoljac* ili samo *putnik*) pridat, a on u svojoj okolini bio poznat po njemu, a ne po svom pravom prezimenu. Ako bi takvo tumačenje moglo stajati, onda bi svakako i ta vijest iz *Tkonskog zbornika* mogla stajati u vezi s našom glagoljaškom štamparijom i trebalo bi dalje tragati za tom knjigom.

To bi, eto, bili tragovi o dosada nam pobliže nepoznatim glagoljaškim izdanjima koje mi je dosada uspjelo skupiti, a sigurno je da bi daljnja traganja — osobito ako bi se sistematski organizirala — iznijela na vidjelo još mnogo toga.¹⁹³ Ja nepokolebivo vjerujem, da je od onih malih izdanja, kao što su *Mirakuli*, *Transit*, *Meštija*, *Knjižice krsta* i *Psaltir* moralo iz te izdavačke kuće izaći znatno više od onoga što nam je zasada poznato i registrirano.

Prema tome, posao izvršen ovdje trebalo bi smatrati samo početkom jednog mnogo većeg posla koji je tek pred nama.

Daljnji problem koji je pred nama, a kome se može pristupiti već na bazi raspoloživih izdanja, jeste analiza grafike izdanja naše glagoljaške štamparije i izdavačke kuće: nesamo slova i preloma, nego i njihova grafička oprema.

Prije svega, trebat će izvršiti analizu slova i dokazati da se slova iz *Misala* štampano u Kosinju g. 1483. javljaju i u izdanjima senjskog perioda

te iste štamparije koja produžava svoj rad u Rijeci. Da tu ima slova, na što nas upućuje već sam njihov *conspetus generalis*, na to sam upozorio još god. 1960. u svojoj knjizi *Kosinj*, na str. 88. i 89, a moja dalja istraživanja su to i uveliko potvrdila, osobito ako uvažimo dosada neuočenu činjenicu da se u *Misalu* nalaze slova ne dvije, kao što se dosada navodilo, nego tri veličine.

Pojedina slova iz kosinjskog *Misala* identificirao sam u ostalim izdanjima glagoljaške štamparije iz njenog perioda u Rijeci, imenito u *Žitiju arhieršov* i u *Mirakulima*. Međutim, to je veoma opsežno pitanje, koje će biti iscrpno obrađeno u trećem dijelu ove rasprave.¹⁹⁴

Isto tako potpunoma neotkriveno polje rada nalazi se u uvezima naših starih izdanja, u prvom redu u uvezima izdanja iz glagoljaške štamparije. Naime, pri uvezivanju starih knjiga za korice su se upotrebljavale makulature koje su se tako sačuvale do naših dana. Kod drugih naroda, koji su pristupili sistematskom pregledu toga fonda dokumentacije svoje kulture, pronađen je niz neobično dragocjenog materijala, a kod nas — koliko mi je poznato — na taj posao još nitko nije ni pomislio. Poznato je npr., kako sam to već naglasio na str. 230, da se otisak jednog korekturnog lista iz senjskog izdanja *Transita Svetog Jerolima*, nalazi u uvezu isto tako senjskog izdanja *Naručnika plebanuševog*, u primjerku koji se čuva u *Biblioteci* otaca franjevaca na Ksaveru, u Zagrebu.

Nešto su i učinili naši djedovi i očevi, ali se ne zna ni tko ni kada, pri čemu je učinjeno vjerojatno više štete nego koristi, što možemo zaključiti i po slučaju primjerka riječkog *Misala hrvatskog* koji se čuva u *Nac. i sveuč. biblioteci* u Zagrebu o kojem sam govorio na str. 259 (trganje prvog arka i još nekih fragmenata iz prljavog primjerka, te uništavanje ostalog dijela). U starim uvezima su, očito, pronađeni fragmentirani listovi štampani na pergameni našeg kosinjskog *Misala* koji su nam danas neosporni svjedoci da je taj *Misal* bio štampan i na pergameni, što je za ne samo daljnje njegovo proučavanje, nego i za procjenu kulturnih dometa Like i Hrvatske uopće, u tom vremenu od kapitalne naučne vrijednosti — a što svakako ne treba posebno dokazivati. I jedini fragment iz Gutenbergove *Četrdesetdvooredne Biblije* koji se nalazi na našem teritoriju danas u Strahinju u Sloveniji¹⁹⁵ izvađen je isto tako očito iz uveza neke knjige.

Tu se, dakle, nalazi sasvim sigurno veoma bogati rudnik u kojem bi historija naše knjige, svakako i za našu glagoljašku štampariju, mogla naći bogato nalazište dokumenata i podataka; treba ga samo otvoriti i pristupiti njegovoj sistematskoj stručnoj eksploataciji.¹⁹⁶

Jernej Kopitar (1780—1844) je još god. 1808. došao na ideju, da je isti majstor koji je sjekao kalupe (matrice, punce) za *Misal* iz god. 1483, sjekao i kalupe za izdanje Crnojevićeve štamparije,¹⁹⁷ ali ni u to pitanje nikada nitko nije ni pokušao da uđe. I to je pitanje kojemu treba posvetiti specijalnu pažnju.

Ta nam se dužnost utoliko više nameće, što i neki drugi ranije neuočeni historijski podaci upućuju na zaključak da bi trebalo najozbiljnije ispitati veze i uticaje koji su postojali između ljudi oko naše glagoljaške štamparije i ljudi oko Crnojevićeve štamparije. Neke indikacije o tome već je nabacio Danilo Medaković govoreći o suradnicima Jeromonaha Makarija u Crnojevićevoj štampariji.

»Sa svim potrebnim rezervama — kaže on — mi ćemo izneti jedan dokumenat kotorskog sudskog arhiva u kojemu se pominju ‚stampe de incone‘. Dokumentat je iz 1503 g., a radi se o jednom testamentu. Svakako je najzanimljivije da se kao njihov vlasnik spominje Ivana, udovica jednog Senjanina, po imenu Ivana, dakle čovjeka koji je u Kotor došao iz starog centra hrvatskog štamparstva, u kojem je 1494. g. dovršeno štampanje glagoljskog *Misala*, prve knjige štampane na domaćem tlu. (U vrijeme kad je Medaković pisao taj tekst još nije bila otkrivena aktivnost te iste glagoljaške štamparije u Kosinju, jedanaest godina ranije — op. ZK). Ova činjenica ne isključuje mogućnost da se u Kotoru pojavio neko od starih hrvatskih štampara, sa kojim su Makarije i njegovi pomagači mogli da stupe u neku vrstu saradnje. U svakom slučaju nije bez interesa da se u Kotoru pominju ovakve štampane ikone, odnosno sprave koje su potrebne za njihovu izradu, i to 1503, dok se jednu godinu ranije verovatno slične sprave pominju u Dubrovniku, i opet u jednom testamentu. U zaveštanju sveštenika Luke Radovanovića don Pavlu Vukašinoviću *librariusu*, naveden je jedan, tucolo da imprimere libri cum soi ponzoni de lettera schiava cum soi argazi’.¹⁹⁸

Nadalje će biti važno ispitati koje su veze postojale između Ivana Crnojevića i njegovog sina s jedne strane, te s druge strane Anža Frankopana VIII Brinjskog u kome ja vidim najvjerojatnijeg osnivača glagoljaške štamparije, s njenim prvim smještajem u Kosinju, Ivana Frankopana Krčkog i Bernardina Frankopana za koga Šimun Kožičić u posveti svoje knjižice *De Croatiae desolatione* kaže, »nu ti, koji ne samo uvijek, već i pod oružjem i mačem istim, uvijek štogod pišeš ili prevodiš« — i event. još ponekog Frankopana.

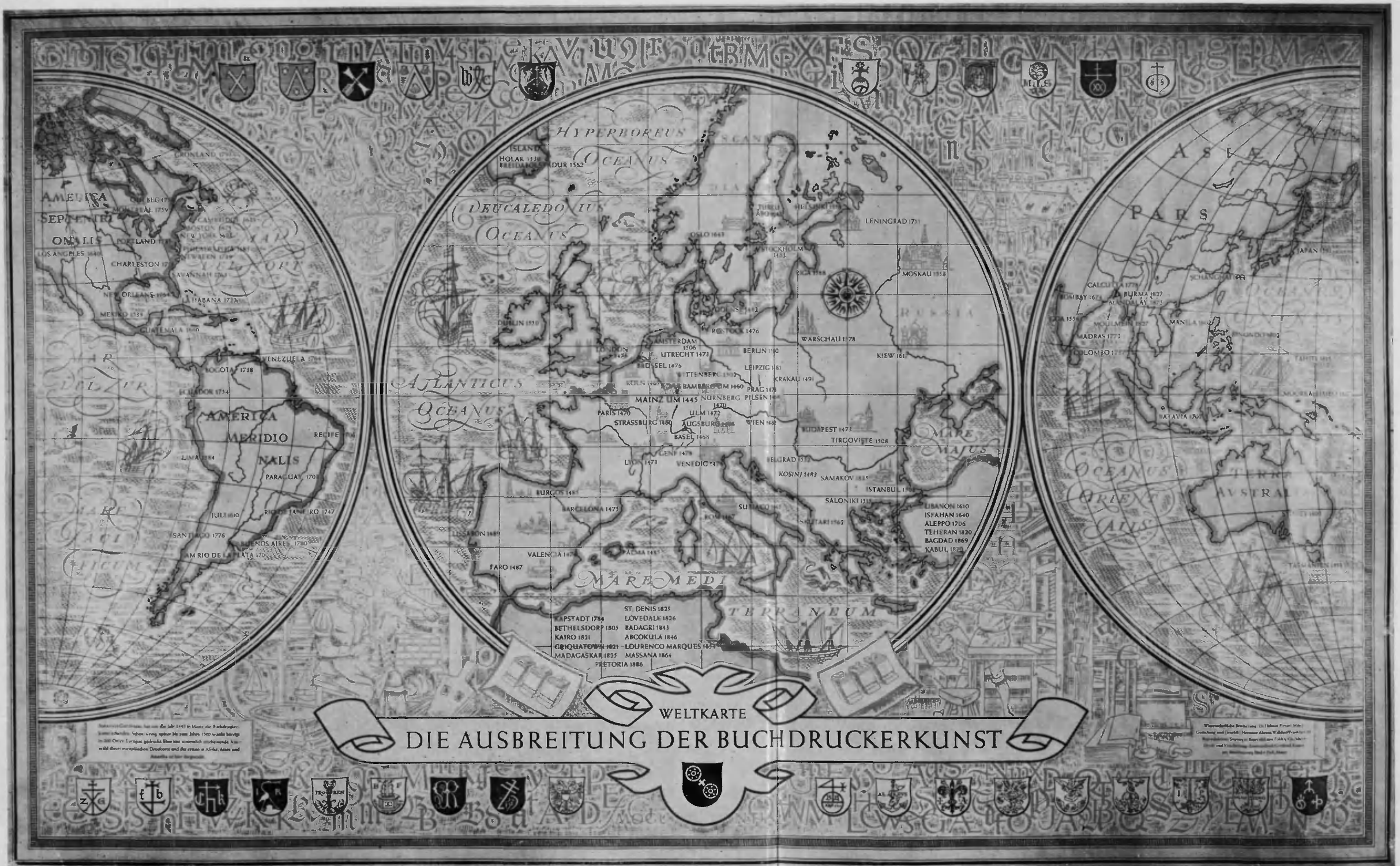
Treba, naime, imati u vidu da je Ivan Crnojević bježeći pred Turcima god. 1479. pobjegao u Veneciju, gdje je ostao do god. 1481. kad se, nakon smrti sultana Mehmeda, vratio u Crnu Goru. Isključeno je da se Frankopani, za koje znamo da su se u to vrijeme također nalazili u Veneciji — u prvom redu Anž — nisu susreli sa Ivanom i njegovim sinom Đurđem; da se tu nisu sretali i razgovarali, među ostalim i o knjigama, jer se zna da su knjige prepisivane na dvoru Ivanovom i prije njegova bijega u Veneciju. I u pratnji Crnojevića i u pratnji Frankopana nalazili su se njihovi dvorjani, među kojima su bili i svećenici i drugi obrazovani ljudi koji su se bavili knjigom.

To je logika koja je proistekla iz životnih situacija u kojima su se u Veneciji našli i Crnojevići i Frankopani i njihova pratnja, a da je između njih moralo biti i tješnih veza, proizlazi i iz činjenice, što Ivan Crnojević u svojoj zaдушbinskoj povelji koju je izdao 4. I 1485. manastiru na Cetinju nakon toga što je opisao kako i zašto je napustio svoju djedovinu, kaže:

»Tjem že i az grijehmi smereni i nedostojni rab Hristu narešti se Ivan Crnojević popuštenijem božijim zaradi sagraženiji mojih izgnanu mi bivšu ot mojega otačastva izmailtskim carem sultan Mehmedom, iže mnoga carstvija prije i mnogije care pobijedi i niktože jemu suprotiviti se vazmože.«

Nakon toga Ivan Crnojević nastavlja: »I prišdšu mi v strani Italije obretoh prečudni hram prečistije vladičice naše Bogorodice bliz grada glagoljemago Jakina (tj. Ankone — ZK), glagoljemi Delorita (tj. Loretto). I v njem vidjeh nerukotvoreni obraz preslavnije matere boga našego, jaže mnoga čudesa i znamenija stvarajet, ježe i očima našima vidjehom. I padoh nic na zemlju pred toje strašnim obrazom i pomolih se onoje milosrdiju i objeti moje vsesrdačno vazdah toje blagoutrobiju, ašče umilosrdit se na mene nedostojnago raba svojego i vozvratit me v zemlju otačastvija mojega, da potštu se crkov satvoriti vo

Na ovoj zidnoj SVJETSKOJ KARTI SIRENJA KNJIGOTISKA, objavljenoj godine 1962. koju je naučno obradio dr Helmut Presser, direktor Gutenbergovog muzeja i šef Katedre za historiju štamparstva u Mainzu, objavljen je izbor najvažnijih gradova svih pet kontinenata, uz oznaku godina u kojima su u njima osnovane prve štamparije u tom dijelu svijeta. Među tim gradovima, relativno veoma blizu godinama osnivanja prvih evropskih štamparija, nalazi se i naš Kosinj, u Lici, u kome je osnovana prva — i to glagoljaška — štamparija Slavenskog juga još godine 1482. (na karti je omaškom označeno 1483) — (reprodukcija ove karte izvršena je po sedmerbojnoj karti vel. 84,5 X 53, ; oblikovanje i grafika Hermann Ahrens, Walldorf, Frankfurt na Maini; reprodukcija Falch & Co, Mainz; Druck und Verarbeitung Erasmusdruck Gottfried Krause mit Betriebszweig Bind und Pack, Mainz.)

WELTKARTE
DIE AUSBREITUNG DER BUCHDRUCKERKUNST

Historische Karte von der Welt, die im Jahr 1492 in Mainz die Buchdrucker
kunst erfand. Schon wenig später bis zum Jahr 1500 wurde bereits
in allen Christenländern gedruckt. Eine neue wachsende Industrie. Alle
Welt dieser europäischen Druckerei und ihre ersten in Afrika, Asien und
Amerika.

Verantwortliche Bearbeitung: Dr. Robert Fritsch, Mainz
Gestaltung und Druck: Hermann Albert, Wilhelm Fritsch
Verlagsgesellschaft, Leipzig. Alle Rechte vorbehalten.
Druck und Verlagsanstalt: Dr. Robert Fritsch, Mainz
Verlagsgesellschaft, Leipzig.

- STADT 1784
- BETHELSDORF 1805
- KAIRO 1821
- GHYQUATON 1821
- MADAGASKAR 1825
- ST. DENIS 1825
- LOVEDALE 1826
- BADAGRI 1843
- ABCOKULA 1846
- LORENCO MARQUES 1857
- MASSANA 1864
- PRETORIA 1885

česnoje ime jeje; tjem že po svojem človjekoljubiju milostiva mi bist mati tvorca mojego i prošenije moje isplni. I az potštah se vsedušnje i vsesrdečne objeti moje isplniti jeliko že mi bist vozmožno. I sazidah hram na mjesto glagoljemem Cetinje u slavu i u hvalu toje gospože matere božje u ime roždества jeje; i monastir pri njej satvorih va upokojenije mnihom, ježe i mitropolija zetska narekohom ašte budet ugodno milostivej gospoži. I priložih toje prečesnomu hramu jeliko mi bist vazmožno s dogovorenijem podružija mojego i sinov mojäh.«¹⁹⁹

Tu, dakle, vidimo da se Ivan Crnojević, iako pravoslavac, zavjetuje u izrazito katoličkom samostanu u Lorettu koji je od Venecije udaljen oko 300 kilometara iz čega se nameće zaključak da je on morao imati neke naročite razloge da stanujući u Veneciji, odlazi u tako daleki samostan i da se baš tamo zavjetuje kad je to mogao učiniti u desetinama (da ne kažem stotinama) samostana koji su mu bili bliži.

Sve je to nejasno i pomalo zagometno, ali ako uvažimo da je Loretto preko legende najtješnje povezan s frankopanskim Trsatom (nad Sušakom), onda će nam se nametnuti sama po sebi ideja da je onaj koji je Crnojevića odveo baš u daleki Loretto morao biti netko od Frankopana, odnosno netko iz njihove pratnje. Legenda, naime, kaže, da su anđeli (tačno preciziranog dana, 10. V 1291.) donijeli iz Nazareta kuću Majke Božje i postavili je na Trsat, odakle su je nakon nepune tri godine (10. II 1294) prenijeli u Loretto. Dakle, crkva u Lorettu je na taj način, u neku ruku, bar kroz one tri godine, spadala u frankopansko dobro — i te veze između Loretta i Trsata njegovala su oba vjerska središta još od onih, pa sve do naših dana.

Nalazeći se u Italiji Frankopani su morali Loretto smatrati u neku ruku svojom bar »duhovnom didovinom«. Nakon ove konstatacije postaje nam jasno, da je Crnojević u Lorettu morao odlaziti baš zbog toga što se u tom samostanu osjećao kao na rodnom slavenskom tlu — i sve nam postaje sasvim jasno i jedno s drugim kauzalno povezano. Nakon toga se sama po sebi isključuje kao apsurdna i sama ideja, da se dva suverena slavenskih državnica s ove strane Jadrana u egzilu ne bi srela i najtješnje povezala.

Dakle, kao što vidimo, ideja o povezanosti Crnojevićeve i glagoljaške štamparije nije samo puka historiografska konstrukcija, nego ona upravo izrasta iz čitave tadašnje historiske situacije — a ona suvremenom čitaocu, stručnjaku i nestručnjaku, zvuči tako iznenađujuće, samo zbog toga što je taj sektor naše kulturne povijesti — iako bitno važan — dosada ostao neistražen. Daljnja razrada tog pitanja sve će to svakako učiniti još daleko uvjerljivijim.

Isto tako iznenađujuće zvučat će i historiografski zaključak da se Primož Trubar (1508—1586) za svoj književni rad među Slovencima, a samim tim i za slovenski protestantizam i nacionalni preporod u XVI stoljeću, inspirirao zapravo na izdanjima naše glagoljaške štamparije, a ne kao što se to do sada uzimalo, na izdanjima čeških knjiga u Njemačkoj. Do sada se, naime, u nauci uzimalo da je u Trubarovo vrijeme vladalo među Slovencima opće uvjerenje da je slovenski jezik prebarbarski, a da bi se mogao izraziti grafičkim znacima, pismenima, slovima; drugim riječima, da bi se njime moglo pisati, a kamoli štampati knjige. U tom uvjerenju da je živio i Trubar koji je, pobjegavši nakon svade sa ljubljanskim svećenicima u Njemačku, tu vidio da se štampaju knjige i na češkom jeziku — koji je isto tako slavenski jezik kao što je i slovenski

— sam sebi postavio pitanje: zašto se onda knjige ne bi mogle štampati i na slovenskom? Tako se nukleus, prvotni poticaj za Trubarovu aktivnost na književnom polju i za slovenski nacionalni preporod, dosada tražio u takvom navodnom Trubarovom rezoniranju i »otkrovenju« koje da je doživio, kad je prviput u životu ugledao štampane knjige (ili štampanje knjiga) na jednom od slavenskih jezika.

Međutim, ako se uvaži — što je sve i od prije bilo manje ili više poznato, samo što to mitko nije dovodio u vezu — da je Trubar još kao dvanaestogodišnji dječak (god. 1520) bio u Rijeci na školovanju — stvari počinju dobivati sasvim drugi vid. U Rijeci su tada postojale dvije škole, jedna gradska, latinaška, i druga kaptolska, koju su vodili popovi glagoljaši, kao izrazito hrvatsku nacionalnu instituciju. Niti je sam Trubar izričito rekao u koju je od tih dviju škola išao, niti o tome imamo kakav drugi pouzdani historijski podatak, ali smatra da je on išao u tu glagoljsku školu. To Trubar posebno potvrđuje i sam kad trideset i sedam godina kasnije, kao već pedesetogodišnjak, piše da je za vrijeme svog školovanja u Rijeci često slušao, kako je grof Bernardin Frankopan dao da o njegovu trošku petorica svećenika na Grobniku prevode *Bibliju*.

Tu se on, dakle, kretao među Hrvatima glagoljašima, i mi možemo uzeti kao sasvim sigurno — iako to njegovi dosadašnji biografi previdaju — da je Trubar tu morao vidjeti i čitati knjige koje su štampali popovi glagoljaši na hrvatskom jeziku, u susjednom Senju i iz njih učiti, kao i da je morao imati u rukama kosinjski *Misal* (iz 1483) štampan trideset i sedam godina ranije. Samo deset godina kasnije, po odlasku Trubarevu iz Rijeke, tu su popovi glagoljaši, pod vodstvom biskupa Šimuna Kožičića, produžili aktivnost glagoljaške štamparije prenesene iz Senja, a ovamo iz Kosinja, i štampali niz novih knjiga, od kojih nam se pet njih sačuvalo i do naših dana.

Tu, u Rijeci, još kao dvanaestogodišnjak, gledajući i čitajući te glagoljaške knjige na hrvatskom jeziku, Trubar je morao doći u kasnijem životu do zaključka, da sve one priče o tome kako je slovenski jezik »tako surov i tako barbarski« — kako su to on sam i njegovi suradnici kasnije govorili — da je sasvim neprikladan za pisanje i za štampanje, ne mogu imati nikakvog realnog osnova. Ako je hrvatski jezik prikladan za pisanje i čitanje, štaviše i za štampanje već čitavog niza knjiga, pa čak i onako monumentalnih kao što je kosinjski *Misal*, onda sigurno ne može biti nikakvog osnova za ideju da i slovenski jezik ne bi bio za takvog nešto isto tako sposoban.

Nije, dakle, Trubaru trebalo, kako to misle njegovi dosadašnji biografi i ispitivači, da ode u Njemačku, pa da tamo vidi češke knjige i da dođe na ideju, da bi se mogle štampati i slovenske. To sjeme je kod njega moralo biti posijano još davno ranije; oko četvrt stoljeća prije njegovog odlaska u Njemačku. Ono je moralo klijeti, iako naizgled latentno, davno prije nego što je donijelo ploda. Dakle, prvi poticaj za štampanje slovenskih knjiga ne bi ubuduće trebali tražiti u Njemačkoj kad je očito morao proizaći iz kosinjskih i senjskih, a kasnije i riječkih štampanih glagoljaških knjiga.

Uostalom, to posredno svjedoči i sam Trubar kad je kasnije napisao: »Bog mi je svjedok, da sam još u vrijeme kad sam bio kod Vas (tj. u Sloveniji — ZK) i propovijedao na slovenskom jeziku iz latinskih i njemačkih knjiga, često uzdahnuo i uskliknuo Bogu, neka se radi posvećenja njegova imena i širenja njegova kraljevstva, milostivo osvrne i na naš jadni, prostodušni slovenski narod, neka ga poštedi i obdari velikom milošću i darom, da bi se na

njegovom jeziku pisalo i čitalo, kao i na jeziku drugih naroda, i da bi se sveto pismo i druge dobre kršćanske knjige, prevele na slovenski i hrvatski jezik i štampale na njima.«

Dakle, kao što vidimo, Primož Trubar je po svom vlastitom svjedočanstvu o štampanju knjiga na slovenskom jeziku razmišljao još davno prije nego što je otišao u Njemačku i vidio češke knjige — pa prema tome on, došavši u Njemačku, u tom pogledu nije mogao doživjeti nikakvo »otkrovenje«, nego je mogao vidjeti samo nešto što mu je već odavno bilo — jasnije ili mutnije, svejedno — poznato.

Kad bi stajale tvrdnje dosadašnjih istraživača Trubareve biografije i njegovog djela, uključujući tu i slovenski preporod da je on sve do svog odlaska u Njemačku živio u uvjerenju da je slovenski jezik prebarbarski, a da bi se s njime moglo pisati i štampati knjige — kako je on onda mogao »često uzdahnuti i uskliknuti Bogu«, razmišljajući o štampanju knjiga na slovenskom jeziku?

Nadalje, da li nas i povezivanje slovenskog i hrvatskog jezika u tom njegovom staračkom sjećanju ne upućuje baš na izdanja na hrvatskom jeziku iz te naše glagoljaške štamparije?

Dalja istraživanja — pod tim aspektima; koja prepuštam historičarima slovenskog preporoda i slovenske književnosti — svakako će u tom pogledu donijeti nove podatke koji će tu sliku izgraditi još mnogo plastičnije.²⁰⁰

Jedan od problema koji stoje pred nama jest i ubiciranje, označavanje mjesta na kojima je djelovala naša glagoljaška štamparija.

Za kosinjski period rada lokalitet »kula Ribnik« u Kosinjskom Bakovcu uz koji i narodna tradicija i svjedočanstvo biskupa Glavinića i neke druge indikacije vežu našu glagoljašku štampariju, svakako postoji dosta čvrstih uporišta da je smatramo kao mjesto u kojemu je nastala prva hrvatska knjiga.

Za senjski period te štamparije danas već pokojni Vuk Krajač označio je zgradu na Gorici br. 24. kao kuću u kojoj je radila glagoljaška tiskara. Dokumentacija koju je on iznio u prilog te svoje teze²⁰¹ nažalost nije dovoljno uvjerljiva da bi se ta tvrdnja mogla prihvatiti bez daljnjih dokaza. Možda se ti dokazi nalaze u njegovoj posmrtnoj ostavštini koja još nije sređena u tolikoj mjeri da bi mogla dati bilo pozitivan bilo negativan odgovor na postavljeno pitanje. Mnogo više svjetla u to pitanje ne će unijeti ni Krajačeva pisma autoru i nekim drugim ljudima, kao ni sjećanja ljudi s kojima je o tome razgovarao. među njima i sjećanja njegove supruge. U svakom slučaju, to pitanje je još uvijek sasvim otvoreno.

Pitanje ubicacije glagoljaške štamparije u njenom riječkom periodu, koje se svodi na pitanje gdje je stajala kuća Šimuna Kožičića, zasada još nitko nije ni pokušao da postavi — i ono je sasvim otvoreno.

Nakon razrade svih tih problema trebat će odgovoriti i na najvažnije pitanje koje se nameće u ovome poslu, a to je mjesto i značaj koji ima naša glagoljaška štamparija a) u našoj kulturnoj historiji — i b) u svjetskoj historiji štamparstva.

Ako tabelu reproduciranu na str. 277 — iz koje se vidi da je naša glagoljaška štamparija djelovala od, recimo, sredine 1482. do sredine 1531., dakle

punih pola stoljeća, i kroz to vrijeme štampala dosada nam poznatih četrnaest izdanja — usporedimo s niže navedenom tabelom odgovor će se nametnuti sam po sebi:

Štamparija	Koje su knjige štampane — uz datume završetka
Crnojevićeva na Cetinju	1. <i>Oktoih, prvoglasnik</i>, bez oznake mjesta — 4. I 1494. 2. <i>Oktoih, petoglasnik</i>, mjesto i godina izdanja nepoznati 3. <i>Psaltir</i>, 22. IX 1494 (ili 1495), »na Cetinju« 4. <i>Molitvenik</i>, mjesto i godina izdanja nepoznati 5. <i>Cvjetni triod</i>, mjesto i godina izdanja nepoznati 6. <i>Četveroevangelje</i>, mjesto i godina izdanja nepoznati, nije sačuvano, ali je poznato po prijepisu iz god. 1548;
Goražde	1. <i>Služabnik</i>, 1. VII 1519. 2. <i>Psaltir s časlovcem</i>, 25. X 1521. 3. <i>Trebnik</i>, 21. X 1533.
Zagreb Hermagora Kraft	1. God. 1527. i 1535. štampao <i>kartu putovanja apostola Pavla</i>, koja se izgubila.
Rujno	1. <i>Četveroblagovestije</i>, 1537.
Gračanica	1. <i>Oktoih, petoglasnik</i>, 1539.
Mileševo	1. <i>Psaltir s časlovcem</i>, 30. X 1544. 2. <i>Molitvenik</i>, 20. IX 1546. 3. <i>Psaltir s časlovcem</i>, 4. XI 1557.
Beograd	1. <i>Četveroblagovestie</i>, 4. VIII 1552.
Mrkšina crkva	1. <i>Četveroblagovestie</i>, 24. I 1562. 2. <i>Triod cvetni</i>, 1. IX 1566.
Nedelišće	1. Bučić: <i>Katekizam hrvatski za lutorane</i>, vjerojatno 1573.* 2. Bučić: <i>O sakramentima</i>, 1573.* 3. Verböczy-Pergošić: <i>Decretum Tripartitum</i>, 1584.
Ljubljana	1. Juraj Dalmatin: <i>Jezus Sirah</i>, 1575. — i daljnjih tridesetak knjiga.
Varaždin	1. Vramec: <i>Postila</i>, dva izdanja 1586. 2. Blaž Škrinjaric: <i>De agno pashalis</i>, 1587. 3. Erazmo Roterdamski: <i>Prefarationes et epistoles</i>, 1587.

* nije sačuvano, poznato po historijskim izvorima

Dakle, kao što vidimo, u nizu naših štamparija i izdavačkih kuća XV i XVI stoljeća naša glagoljaška štamparija prije svega prethodi prvoj slijedećoj, za *jedanaest godina*. Sa svojih 14 zasada nam poznatih izdanja, ona je daleko najaktivnija, i trebalo je da prođe skoro stotinu godina od njenog osnutka da broj njenih izdanja premaši tek štamparija Janeza Mandelca u Ljubljani, u dakako neuporedivo boljim okolnostima.

Dok su sve ostale štamparije radile mahom tek poneku godinu i uglavnom svršavale kao manje ili više efemerni pokušaji, naša glagoljaška štamparija djeluje, s većim ili manjim prekidima, punih pedeset godina, žilavo se odupirući turskim nadiranjima, latinaškim nasrtajima i najraznolikijim domaćim nedaćama. Po svojoj burnoj historiji, po težini okolnosti u kojima je djelovala i po volji ljudi oko nje da je održe u aktivnosti i u najtežim ratnim vremenima ona predstavlja sigurno jedinstven slučaj i u svjetskim razmjerima. Niti u jednoj štampariji na svijetu u tome vremenu nisu se radile i proizvodile knjige pod uslovima koji su bili takvi da bi se mogli okarakterizirati, da su ljudi slažući slovo do slova i otiskujući list po list, kroz prozor gledali požar koji su raspirivali turski osvajači, i slušali oko sebe plač i lelek dobjegle raje kojoj je uspjele izmaći ispred zavitlanih turskih jatagana i razbješnelih turskih atova; u okolnostima za koje je suvremenik pop Martinac zapisao, da takva vremena nisu zapamćena od Tatara i Gota i Atile prokletoga. A kad je ratni požar došao na sam prag, bježalo se na zapad, ne glavom bez obzira, nego spasavajući štamparske naprave, papir i dotiskane arke i knjige, seleći ih na zapad, gdje tursko kopito još nije doprla.

Pod tim uslovima i okolnostima u kojima je djelovala ta naša štamparija je sigurno ono što bi pjesnik rekao — »za pjesmu stvorena« i kod svih drugih naroda bile bi o njoj napisane već čitave legende i mnoge naučne monografije — i ona bi postala jednim od simbola nacionalnog duha, dokazom kulturnih dometa, te tako argumentacijom zahtjeva za dostojno mjesto u društvu drugih naroda. Kako bi se samo njemački kulturtregeri prenerazili da smo im znali nasuprot njihovoj prepotenciji i nasrtljivosti dobaciti da smo mi nacija koja je još pred petsto godina bila na tolikom kulturnom nivou da smo imali svoju nacionalnu štampariju i izdavačku kuću, ravnih pedeset i osam godina prije nego što su ih osnovali oni u Berlinu; odnosno da smo je osnovali one iste godine kad i oni u Beču. A kako bi to tek djelovalo na svijest nas samih?

Koliki je značaj toga fakta, možemo prosuditi i po činjenici da je naša glagoljaška štamparija osnovana 37 godina iza one u Mainz, 12 god. iza one u Parizu, 10 god. iza Budimpešte, 8 god. iza Valencije, 6 god. iza Londona i Venecije, 4 god. iza Ženeve i godinu dana iza Leipziga; — odnosno da smo mi ovdje na Slavenskom jugu postavili svoju prvu štampariju istovremeno kad su se postavljale štamparije u Beču i Odenseu; godinu dana prije nego u Stockholmu, 6 god. prije Rige, 11 god. prije Krakova, 58 godina prije Berlina i 71 god. prije Moskve.

Kad uvažimo sva ta neosporna historijska fakta, onda nas mora zaista iznenaditi da je Franjo Fancev (1882—1943) napisao slijedeće retke, i to kao uvodne u svoj tako često citirani članak *Prvi izgrađivači hrvatskog štamparstva*:

»Zacijelo mi jedan znatniji ljudski izum nije tako dugo čekao da se udomaći i kod nas kao Gutenbergovo štamparsko umještvo. Jer valja priznati, prvu hrvatsku stalnu i javnu štampariju uredio je zapravo tek Pavao Ritter-Vitezović potkraj XVII stoljeća, a sve, što je za dva i po stoljeća od Gutenbergova izuma

do Vitezovićeve štamparije činjeno kod nas, bili su ili samo pokušaji s vrlo ograničenim zadatkom ili i samo slučajevi bez svrhe da budu i osnov jedne stalne štamparije.«²⁰²

Nakon svega onoga što sam iznio na ovome mjestu o našoj glagoljaškoj štampariji — ako i apstrahiramo pri tome ostale moje radove na tu temu — i ako uvažimo mjesta s kojih je djelovao Fancev, formirajući nekoliko generacija naših bibliotekara i književnih historičara, postat će nam jasnije gdje zapravo leže osnovni uzroci historiografske sudbine koja je kao neki ukleti fatum do sada pratila tu našu ne samo krupnu kulturnu tekovinu, nego i djelo s kojim bi se svaki drugi narod već odavno probio u prve redove među kulturnim narodima svijeta.²⁰³

Tu je Francevljevu misao već nakon nekoliko godina preuzela tada a i danas još svakako najuglednija naučna edicija toga karaktera *Lexikon des gesamten Buchwesens*,²⁰⁴ kao sukus historijske istine, kakvi leksikografski članci trebaju da budu bar u principu, koji pod riječju *Kroatischer Buchdruck*, kaže slijedeće od riječi do riječi:

»Wie in allen südslav. Länder ist auch in Kroatien der Buchdruck ziemlich spät eingekehrt. Sein Hauptsitz wurde und blieb Agram (Zagreb), wo seit etwa 1690 ein ungenannter Drucker, seit 1714 andere Meister, darunter ab 1734 Johann Baptist Weitz, der sich »Inclyti Regni Croatiae Typographus nannte, tätig waren. Kroatische Bücher sind auch auser Landes, so in Ancona (1633), Ragusa (1780), Fiume (1790) erschienen.«²⁰⁵

Takvim radom naših historičara nesamo što smo proglašeni pred svjetskom naučnom javnošću za zemlju koja je svoju štampariju dobila tek god. 1690 — dakle dvjesta i osam godina kasnije nego što smo je stvarno dobili — nego štaviše i naši gradovi Dubrovnik i Rijeka proglašeni su za gradove u — inozemstvu.

Crnogorski i snpski historičari, pako, svojim naučno pravilnim i patriotskim postupcima plasirali su u taj *Lexikon* slijedeći članak: »Cetinje hat den Ruhm, der erste südslav. Druckort zu sein. Dort stellte, von Georg Crnojević, dem Herrn des Landes, veranlasst, der Mönch Macarius von Montenegro 1494 und 1495 zwei cyrillische Druckwerke, Ausg. des Octoöchos und des Psalters, für die Serben der griech.-orient. Kirche her. In der Ausstattung der Beiden Druckwerke tritt der venezianische Einfluss deutlich hervor.«²⁰⁶

Crnogorci su tom svojom Crnojevićevom štamparijom tako ponosni i oni u njoj gledaju i danas još nesamo svoju nacionalnu svetinju, nego i osjećaju kontinuitet s njome u tolikoj mjeri da su sadašnjoj štampariji na Cetinju nesamo dali ime *Obod*, nego i na firmu stavili »Osnovano 1493«.²⁰⁷ Štaviše oni još i danas oko nje stvaraju čitave legende — i na tom planu su ustanovili, da je »na mjestu, gdje se nalazila naša najstarija štamparija (osnovana 1493. god. na *Obodu* kod Rijeke Crnojevića) iznikla *lovorilka*«. ²⁰⁸

Historijska dokumentacija sakupljena i iznesena na ovome mjestu, govori nam sama po sebi i suviše jasno da bismo mi Hrvati trebali ubuduće pokazivati prema našoj glagoljaškoj štampariji onu istu naučnu zainteresiranost i savjesnost, koju pokazuju snpski i crnogorski historičari za svoju, Crnojevićevu, štampariju; i više od toga, da bi joj ubuduće trebali pristupati s više onoga što se naziva *amor patriae*, koja je svakako *conditio sine qua non*, svakog savjesnog i pravog naučnog historiografskog rada.

To je ono primarno, čega je do sada najviše manjkalo toj našoj golemoj kulturnoj tekovini i s čime treba već jednom načiniti odlučan obračun.

Dobar poznavalac našeg starog knjiškog blaga — prof. Sime Jurić — koji ima odličan pregled nad čitavom tom problematikom, došao je u stvari do istih zaključaka do kojih i ja, kad je rekao veoma pravilno: »Lijepa zbirka tiskopisa iz XV st. koja se čuva na teritoriju NR Hrvatske svjedoči o ranom kulturnom stremljenju hrvatskoga naroda. Njegovi su mnogi zaslužni pripadnici kroz vjekove, često uz najteže okolnosti ne samo prikupljali, čuvali i iskorišćavali strana duhovna dobra, nego im je uspjelo već u najranije doba razvoja tiska da i sami dadu prilog tomu kulturnomu stvaranju. Ta naša dragocjena baština najstarije tiskane kulture obavezuje mlade generacije bibliotekara, bibliografa i kulturnih historika, da joj posvete više pažnje nego dosad, da je istraže i ilustriraju u svim smjerovima i sa svih aspekata. To nije nikakva literarna ambicija, to je dužnost prema svom narodu.«²⁰⁹

BILJEŠKE

1 Najstarije zasada nam poznato izdanje glagoljaške štamparije za vrijeme njenje aktivnosti u Senju jeste *Misal*, na kojem je kao dan završetka rada označen datum 7. VII 1494; na temelju poznatih nam indikatora izračunato je da je na njemu bilo 172 dana posla, pa je prema tome morao biti započeo cca 16. II 1494. (vidi o tome pblize str. 277.). K tome bi trebalo dodati još neko vrijeme za organizacije radionice i pripreme za rad, pa tako dolazimo do samog početka te godine.

2 Zadnja knjiga za koju znamo da je štampana u toj štampariji jeste *Korizmenjak*, na kome kao dan završetka rada stoji: 17. I 1508.

3 Na *Misalu* iz 1483. kao dan završetka rada označen je 22. II 1483; na način spomenut u bilješci br. 1. izračunato je da je na njemu bilo posla cca 152 dana, dakle da je rad morao započeti vjerojatno 24. IX 1482.

4 Zadnja zasada nam poznata knjiga iz glagoljaške štamparije za vrijeme njene aktivnosti u Rijeci jeste *Zitije rimskih arhijereov*, na kojoj je kao dan završetka rada označen 25. V 1531.

5 Glavinikovey putopis, odnosno izvještaj s vizitacije, vidi u djelu *Povijesti biskupijah senjske i modruške ili krbavske*, od Manoil Sladovića, c. k. profesora u Senju, Trst, 1856, na str. 29—39; Prijevod većeg dijela tog teksta, kojeg je izvršio Vladimir Vratović, vidi u *Izvorima za hrvatsku povijest*, knj. IV, (1672—1848), što ih je priredila Nada Klaić, Zagreb, 1959.

6 *Kronika aliti szpomen vzeza szvieta vikov . . . Szloshen i nasvitlo dan po Pavlu Vitezovichu*, Zlatomu Vitezu, U Zagrebu Letta Gosp. 1696.

7 Pavel Joseph Schaffarik: *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur*, Ofen 1826, str. 524.

8 I (van) K(ukuljević) S(akcinski): *Tiskari jugoslavenski XV. i XVI. vieka*, »Arkv za povēstnicu jugoslavensku«, knj. I, Tiskom dra Ljudevita Gaja, Zagreb, 1851, str. 121—154; članak o Grguru Senjaninu nalazi se na str. 128—130.

9 St. Sabljak: *Historisch-topografische Skizze von Zengg* — »Program des k. k. Militär-grenz-Obergymnasiums zu Zengg, Triest, 1853.

10 Međutim, pod br. 192. u popisu prinova Biblioteke *Senjske gimnazije*, u istom *Programu* u kojem se nalazi i Sabljakov članak, vidi se da je on darovao toj biblioteci jedan primjerak druge knjige toga *Arktiva*, a iz Sladovićeveog predgovora vlastitoj knjizi, vidi se da se on tim *Arktivom* služio.

11 Antun Mažuranić: *Kratak pregled stare literature hervatske*, »Program des k. k. akademischen Gymnasiums zu Agramm, am Schlusse des Schuljahres 1855, National Buch-druckerei des Dr Ljudevita Gaj, str. 14—16.

12 *Chrestomathia linguae veteroslovenicae caractere glagolitico e codicibus, codicum fragmentis et libris impressis*, Edita a presb. Joanne Berčić, Praeg, 1859, str. 162.

13 *Citanka staroslavenskog jezika*, Složio Svecenik Ivan Berčić, U Zlatnomu Pragu, 1864, str. XV.

14 Sime Ljubić: *Ogledalo književne poviesti jugoslavenske na podučavanje mladeži*, Rijeka, 1864—1869, sv. I, str. 36—37.

15 To je omaška, jer je Andreas Thoresanis god. 1493. izdao *Brviēt hrvacki glagoljicom*.

16 Ljubić ovdje, očito, misli na *Časoslav hrvacki od pre(sbitera) Mikule Brozića iz Omaškja*, koji je izašao zapravo 1561, a štampano ga je »V Bnech, Ioanni Francisci Torresani filii.«

17 Kukuljević u *Arktivu* za 1851: »Sva je prilika da je spomenuti glagoljski *Misal* od god. 1483. zajedno s onim kog kasnije (god. 1528) Pavao od Modruša tiskati dade, također tiskan kod ovoga tiskara, budući da je kod Torezanovih nasljednikah god. 1562 i jedan glagoljski *Breviar* tiskan, koji se u mene nalazi. (U bilješci naveo sam da se radi zapravo o godini 1561. Knjiga koja je izdana 1562, je taj isti Brozićev *Misal*.)

18 Ljubić je tu previdio da je Berčić u svojoj *Chrestomathii* štampao ne samo »komnad« iz *Misala*, nego i iz *Trebnika*.

19 Ljubić: *Ogledalo* . . . str. 89

20 Šimun Balenović: *Povjestnica hrvatskoga naroda*, Na svjetlost izdalo Društvo S. Jeronima. »Pučka knjižnica«, knjiga 4, str. 320.

21 Ivan Krstitelj Tkalčić: *Poviest Hrvatah*, sv. II, Zagreb, 1870; cit. mjesto na str. 254.

22 Nikakve osnove nema Tkalčićeva tvrdnja, da je Andrija Paltašić-Kotoranin, »nadario hrvatski narod«, odnosno štampao *Misal* iz god. 1483.

23 Tadija Smičiklas: *Poviest hrvatska*, Dio prvi, od najstarijih vremena do god. 1526, str. 724, Zagreb, 1882; Dio drugi, od 1526 do 1848, Zagreb, 1879, str. 496, Izdanje Matice hrvatske.

24 Tadija Smičiklas: *Perve dvje dobe hrvatske književnosti*, »Program Kraljevske više gimnazije na Rjeci«, Koncem školske godine 1870/1, str. 3—15; citirano mjesto na str. 13.

25 Mile Magdić: *Topografija i poviest grada Senja*, Sa fotografijom grada Senja. U Senju, tiskara H. Lusterera, 1877, str. 160.

26 Prema originalnom zapisniku koji se čuva u *Arhivu Jugoslavenske akademije*, a kojeg je potpisao kao predsjednik Dr. Franjo Rački, toj sjednici su prisustvovali: predstojnik Franjo Rački, pravi članovi: S. Ljubić, M. Mesić, Fr. Kurelac, P. Matković, tajnik Gj. Daničić i član drugog razreda P. Muhić. — Zapisano je: »Čitana bi rasprava pravoga člana I. Brčića O nekoliko staroslovenskih i hrvatskih knjiga, glagoljicom pisanih i tiskanih za koje se do sada nije znao — za koju bi odučeno da se tiska.« — Na komemorativnoj sjednici istoga odjela 2. srpnja 1870, Vatroslav Jagić, koji je govorio o pokojniku i njegovim zaslugama za hrvatsku slavističku nauku, rekao je, spominjući to Berčićovo djelo: »Ni ova rasprava nije još ušla u štampu, jer je i ona nakon čitanja pokojniku povraćena na reviziju.« — Taj Jagićev govor, ustvari nekrolog, štampan je kao predgovor Berčićevojoj knjizi *Dvje službe rimskoga obrada za svetkovinu Svetih Ćirila i Metuda*, koja je izašla kao zasebno izdanje *Jugoslavenske akademije*, u Zagrebu, 1870.

27 Ni u Uruđbenom zapisniku za god. 1880. i 1881, ni u zapisima sjednica za te dvije godine, nisam mogao naći traga o toj inicijativi Berčićevog brata.

28 U odnosu na naslov pod kojim je ta rasprava bila primljena (v. bilješku 26) on je u nekoliko izmijenjen i glasi: *Njnekoliko staroslavenskih i hrvatskih knjiga, što pisanih što tiskanih glagoljicom, kojim se u skorašnje doba u trag ušlo.* — »Rad Jugoslavenske akademije« knjiga LIX, U Zagrebu, 1881, str. 158—185.

29 *Ibid.* str. 158.

30 *Ibid.* str. 167.

31 Radi se zapravo o selu Brbinju, na Dugom otoku, gdje se i danas još u narodu čuje oblik Birbinj, kako mi to reče svakako najbolji poznavalac naše jadranske obale inž. Petar Mardešić.

32 *Ibid.* str. 167.

33 *Ibid.* str. 168/9.

34 *Ibid.* str. 169.

35 *Ibid.* str. 170.

36 *Ibid.* str. 170.

37 *Ibid.* str. 171.

38 *Ibid.* str. 176.

39 *Ibid.* str. 171.

40 Stjepan Ivančić: *Poraba glagoljice kod redovnikah III reda sv. Franje, po Dalmaciji, Istri i Kvarneru*, U Zadru, brzotiskom kat. hrv. tiskare, 1887, str. 58.

41 *Ibid.* str. 23. — Tri godine kasnije Ivan Milčetić opisujući taj zbornik, nazvati će ga *Ivančićev zbornik*, koje će mu ime u nauci ostati. Vidi bilješku br. 48 — O godini nastanka tog rukopisa, nasuprot Ivančićevom mišljenju, vidi str. 80.

42 *Ibid.* str. 23.

43 Ivančić tu misli na časopis *Književnik*, što je izlazilo u Zagrebu, god. 1864. do 1866. u redakciji V. Jagića, F. Račkoga i J. Torbara, uz materijalnu pomoć *Matice Hirske*; Kukuljevićev *Arktiv* za *povjestnicu jugoslavensku*, koji je počeo izlaziti u Zagrebu, 1851; na *Slovník umjetnikah jugoslavenskih*, što ga je počeo u svescima objavljivati Ivan Kukuljević Sakićski, god. 1858, a izdavanje je prekinuto 1860; na ediciju *Jugoslavenske akademije Stari pisci hrvatski*, pokrenutu 1869. — te na knjigu Sime Ljubića: *Ogledalo povjesti jugoslavenske književnosti*, koja je izašla u dva dijela na Rjeci, 1864. i 1869.

44 Pored spomenute, Ivančić je izdao još nekoliko knjiga: *Poslanica svojoj miloj braći redovnicima* (Zadar, 1906); *Povjesne crte o samostanskom trećem redu sv. Franje* (Zadar, 1910); *Nešto o hrvatskim glagoljskim piscima samostanskih Trećoredaca* (Zadar, 1911); *La questione di S. Girolamo degli Schiavoni* (Roma, 1901).

45 Latinska uzrečica, koja bukvalno znači »do nokta«; upotrebio ju je prvi Q. Horatius Flaccus u svojoj *Satirarum libri* (I, 5, 32); Značenje joj je — *do tančina, veoma pomno, vrlo dobro*. Porijeklo joj je u običaju starih kipara, koji su glatkoću neke skulpture iskušavali noktom.

46 Ivančić: *Poraba glagoljice*, str. 24.

47 Ivan Broz: *Crtime iz hrvatske književnosti*, I—II, izdanje Matice hrvatske, Zagreb, 1886. i 1888.

48 Ivan Milčetić: *Prilozi za literaturu hrvatskih glagoljskih spomenika*, »Starine JAZU«, knj. XXIII, Zagreb, 1890, str. 39—153.

49 Ibid. str. 40.

50 Ibid. str. 80.

51 Ibid. str. 81.

52 Ibid. str. 81.

53 Ibid. str. 127—153.

54 Vidi bilješke br. 73 i 74.

55 Ivan Milčetić: *Prilozi za literaturu* . . . , str. 87—92.

56 V (atroslav) Jagić: *Ein Beitrag zur südslawischen Bibliographie*, Separat »Aus dem Anzeiger des philosophisch-historischen Classe«, vom 9 Jänner, Wien, Jahr. 1895, Nr. 1.

57 Jagić na tom mjestu kaže »zu Verfügung«, što zapravo znači da mu odredi mjesto, da ga naučno rasporedi.

58 Taj tekst vidi na str. 76.

59 Vatroslav Jagić: *Ein Beitrag* . . . , str. 5. — Tekst Misala od g. 1483, uzet je za osnovu i u cjelosti iskorišten. Pojedina odstupanja, kako u *Commune*, tako i u *Proprium Sanctorum*, dolaze do izražaja. To pitanje mora čvršće utvrditi neko dalje uspoređivanje, koje prelazi granice postavljene ovoj notici.

60 Ta sasvim kratka recenzija, bolje rečeno novinska notica, pod naslovom *Prilog k hrvatskoj bibliografiji*, izašla je u »Obzoru«, već 29. januara 1895. Tekst je nepotpisan, ali Milčetića kao njenog autora uglavljuje Ásbóth, na str. 216. svoje rasprave navedene u bilješci, koja slijedi.

61 Oszkar Ásbóth: *Das zu Zengg im Jahre 1494. gedruckte glagolitische Missale*, »Archiv für slawische Philologie«, Band XIX, str. 214—229, Wien, 1896, — citirano mjesto na str. 214.

62 Ibid. str. 214. — Senjski Misal nam ni do sada, zaista, nije bio sasvim nepoznat, a ipak je pojava jednog potpunog egzemplara, kojeg je Jagić objavio naučnom svijetu početkom prošle godine, bacila sasvim novo svjetlo na historiju prve hrvatske štamparije, tako da odsada senjski Misal i u širim krugovima zaslužuje jedinstveno interesiranje.

63 Ibid. str. 214.

64 Ibid. str. 215.

65 Ibid. str. 216.

66 Ibid. str. 220.

67 Vidi još jednom Jagićev citat označen bilješkom 121. — I sad prelazim na sporno pitanje, da li mi u senjskom Misalu treba da tražimo njegovu vlastitu redakciju ili on treba da bude smatran kao manje ili više redigiran tekst editio princepsa iz god. 1483.

68 Ásbóth: *Das zu Zengg* . . . str. 222.

69 Ibid. str. 228. — Ja sada rado primjećujem da izdanje od god. 1494. odstupa od onoga iz 1483; u svakom slučaju više nego što mi se ranije pričinjalo. Sad se još radi samo o tome, da se dokaže da li je izdavaču izdanja iz god. 1494. ipak bilo poznato izdanje iz 1483, i da li ga je koristio, ili je to izdanje ostavljeno sasvim po strani. To bi se moglo ustanoviti samo posebnom raspravom, u kojoj bi se točnim uspoređivanjem oba izdanja, stvar mogla izvesti na čistac.

Gregov, koji je na Rkt. bogoslovskom fakultetu u Zagrebu god. 1952. branio kao disertaciju temu »Prvi tiskani glagoljski misal«, — i iste god. odštampao kao izvadak iz nje *Kalendar prvog tiskanog glagoljskog Misala*, str. 59, sa dvije table. Ali, umjesto da je taj njegov mukotrpan i za našu kulturu toliko značajan posao, bio svesrdno pozdravljen i pomognut, on je od strane ljudi koji misle da je hrvatski glagoljizam njihov monopol, doživio — upravo nezahvatljivo nerazumijevanje i negiranje. Vidi o tome »Slovo«, god. I, br. 1, str. 55—58, Zagreb, 1952.

71 Josip Vajs: *Najstariji hrvatskoglagojski Misal*, »Djela Jugoslavenske akademije«, knj. 38, str. 171, Zagreb, 1948; citirano mjesto na str. 439.

72 Citirano prema — Ivan Broz: *Crtime iz hrvatske književnosti*, sveska II, str. 114—115, Izdanje Matice hrvatske, Zagreb, 1888.

73 Rudolf Strohal: *Grad Senj, prvo kulturno središte hrvatskog naroda*, str. 31, Zagreb, 1918.

74 Mirko Breyer: *Senj, kolijevka hrvatskog tiskarstva*, Hrvatski kulturni spomenici, knj. I, *Senj*, Urednik dr Arthur Schneider, Izdanje Jugoslavenske akademije, str. 53—58, Zagreb, 1940.

75 Marko Orešković: *Kosinj, kolijevka štamparstva Slavenskog juga. Najnovije djeo Zvonimira Kulundžića, »Narodna knjižnica« Glasilo Saveza knjižnica i čitaonica NR Hrvatske*, God. IV, br. 516, str. 215—217, Zagreb, 1960.

76 Vjekoslav Stefančić: *Jedna hrvatskoglagojska inkunabula iz god. 1491, »Rad JAZIU«*, knj. 285, str. 57, Zagreb, 1951.

77 O tom pitanju vidi slijedeće moje tekstove: 1) Intervju novinarki »Večernjeg Vjesnika«, od 27. XI 1958, objavljen pod naslovom *Venecija ili Kosinj i podnaslovima Hipoteza Zvonimira Kulundžića o štampanju najstarijeg teksta u našoj zemlji*, koji se može uzeti zapravo kao »prethodno naučno saopćenje«; 2) *Problem najstarije štamparije na Slavenskom jugu, Kosinj, 1482—1493, s dodanom bilješkom: Još o nečem u vezi s radom na tom pitanju*, Separat iz časopisa »Narodna knjižnica«, br. 1, Zagreb, 1959; 3) *knjiga Kosinj, kolijevka štamparstva Slavenskog juga*, str. 100 s 4 table izvan teksta, Zagreb, 1960; 4) *Još jednom o Kosinju, ispravka i dopuna samoga sebe, »Narodna knjižnica«, br. 1, str. 72, Zagreb, 1961; 5) Kosinj, die Wiege der Buchdruckerkunst im slawischen Süden, »Gutenberg-Jahrbuch«, 39. Jahrgang, str. 66—74, Mainz, 1964; taj isti tekst na hrvatskom vidi u »Republiki«, br. 10, Zagreb, 1964. 6) *Kosinj i perspektive koje on otvara pred našom historiografijom, »Dostignuća«, I, br. 2, str.**

11—27, Gospić, 1964; U ovom zadnjem radu navedeni su u bilješki ispod teksta br. 2 i neki moji manji polemički članci o tom pitanju, kao i brošura *Mi sami protiv sebe*, koja je izašla u Osijeku, 1964. — Vidi naročito moj rad *Nekoliko neophodnih o Kosinju*, »Jadranski zbornik«, knj. VI, Rijeka 1965. — Kako izvjesne stvari, koje su se događale nakon otkrića kosinjske štamparije ne spadaju u nauku, nego u patologiju našeg kulturnog života, u njegovu izrodnošt, preciznije u kulturni kriminal, prelazim preko njih na ovom mjestu čitke. O njima sam već pisao u nekoliko navrata, a svakako ću morati pisati još sve dok ti faktori budu sprečavali, da ta naša golema kulturna vrijednost zauzme ono mjesto u našem kulturnom životu, koje joj pripada.

78 Faksimil te stranice iz Glavininčevog putopisa, koji se u rukopisu čuva u Arhivu Histroijskog instituta Jugoslavenske akademije u Zagrebu, vidi u mojoj knjizi *Kosinj*, na tabli I, uz stranu 22; vidi i str. 191.

79 Za pomoć pri prijevodu ovog ne baš tako lako prevodljivog teksta sa latinskog dugujem zahvalnost prijatelju prof. Tonu Smerdelu.

80 Ibid. str. 23/4

81 A. M.: *Ispod Kosinjskih brdnah*, »Glasnoša«, br. 69, str. 3/4, Karlovac, 27. VIII 1862.

82 Zvonimir Kulundžić: *Kosinj i perspektive koje on otvara pred našom historiografijom*, »Dostignuća«, Izdanje Pedagoške akademije, Gospić, br. 2, 1964, str. 11—27.

83 Ibid. str. 15.

84 Ibid. str. 16, bilješka 13. — Sambucus je za taj podatak mogao saznati recimo od našega Antuna Vrančića (1504—1573), Sibenčanina, koji je bio potkralj Ugarske i nadbiskup mađarski, a potkraj života i kardinal. Vrančić je bio slavni polihistor, kome je mađarska akademija, trista godina iza njegove smrti, izdala u dvanaest omašnijih knjiga sva njegova sačuvana djela i svu sačuvanu korespondenciju. O bližim prijateljskim vezama između Sambucusa i Vrančića svjedoče nekoliko uzajamnih sačuvanih pisama, kao i jedna Sambucusova oda ispejvana u čast jedne (ne baš najsrtnije) obavljene Vrančićeve diplomatske misije na turskom dvoru.

85 Podatke o tome vidi u mojoj brošuri *Mi sami protiv sebe*, Osijek, 1964, str. 100—105, osobito bilješku na str. 101.

86 Mirko Zeželj: *Historija za II razr. gimnazije*, Zagreb, 1961, str. 189; Ivo Makek: *Prošlost i sadašnjost*, Udžbenik historije za VI razred osnovne škole, Zagreb, 1963, str. 169.

87 *Jugoslavenska enciklopedija*, knj. IV, str. 63, Zagreb, 1960; *ABC — Leksikon osnovnog znanja*, od Marijana Filipovića, str. 104 i 207, Zagreb, 1961; *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, knj. III, str. 226, Zagreb, 1964; Zvane Crnaja: *Kulturna povijest Hrvatske*, Zagreb, 1965, str. 264.

88 *Buch- und Druckgeschichtliches Gedanktage*, »Der Druckspiegel, Ein Archiv für deutsches und internationales grafisches Schaffen, VIII, br. 3, str. 10—18, Stuttgart, März 1963; na str. 16: »Vor 480 Jahren (1483) . . . erschien in Kosinj das Missal, das erste südslawische Buch; dort wurde 1482 auch die erste Druckerei Jugoslawiens gegründet.« (Prije 480 godina (1483) izašao je u Kosinju Misal, prva jugoslavenska knjiga; tu je bila god. 1482. također osnovana prva jugoslavenska štamparija).

89 Wissenschaftliche Bearbeitung: Dr Helmut Presser, Mainz, Gestaltung und Graphik Hermann Ahrens, Walldorf, Frankfurt/Main, Reproduktion Supremus Reproduktion, Falch & Co Mainz, Druck und Verarbeitung: Erasmusdruck Gottfried Knausse mit Betriebszeitg Bind und Pack, Mainz, seiterobojni tisak, vel. 85x54 cm; vidi prilog uz stranu . . .

90 Zvonimir Kulundžić: *Kosinj, die Wiege der Buchdruckerkunst in slawischen Süden*, »Gutenberg-Jahrbuch«, 1964, str. 66—74.

90a Vidi str. 199; jedan primjerak tog *Misala* izgorio je god. 1941. u Narodnoj biblioteci, prigodom bombardiranja Beograda, kad je ta biblioteka izgorila do temelja. Vidi prilog Dorda Radojić-ća u Istorijakim zapisima, knj. VIII, br. 1—2, god. 1962.

91 Manko Orešković: *Priznanje Kosinju. Rasprava Zvonimira Kulundžića u »Gutenberg-Jahrbuch« 1964*, »Telegram«, br. 231, Zagreb, 25. sept. 1964; Taj isti, ali znatno prošireni tekst autor je objavio u »Ličkim novinama«, br. 20 (276), Gospić, 15. X 1964, pod naslovom *Kosinj — dokazana naučna činjenica. Veliki međunarodni uspjeh našeg bibliologa Zvonimira Kulundžića*.

92 Zvonimir Kulundžić: *Kosinj . . .*, str. 68—74, uključivo table II, III i IV; Z. K. Još jednom o Kosinju, ispravka i dopuna samoga sebe, »Narodna knjižnica«, br. 1, str. 72, Zagreb, 1961. Prije publiciranja tog zaključka, zamolio sam sadašnjeg prof. Univerziteta u Beču Josipa Hamma, da on pročita tu siglu; i on je, neupuštajući se u komentiranje pročitao »BROZ Z«.

93 Taj Kvarezimal ili, kako ga on sam naziva, *Knjige Sv. Bernardina*, izdao je u cijelosti i to u latinškoj transkripciji, M. Valjavec, god. 1892, kao XII knj. »Djela Jugoslavenske akademije« u Zagrebu, pod naslovom *Koluminčev zbornik, Hrvatski glagoljski rukopis iz god. 1486*; Original tog rukopisnog djela čuva se u arhivu *Jugoslavenske akademije*, a faksimil Koluminčevog autobiografskog zapisa nalazi se u mojoj knjizi *Kosinj* na tabli br. IV, uz str. 72.

94 Zvonimir Kulundžić: *Kosinj . . .* Zagreb, 1960, str. 81—90.

95 Ibid. str. 21—61.

96 Ibid. str. 52.

97 Citirano prema Ivan Milčević: *Hrvatska glagoljska bibliografija*, »Stanine« JAZU, XXXIII, Zagreb, 1911, str. 64/65; preuzeto iz Šurmin: *Acta croatica*, 376/7.

98 Z. Kulundžić: *Kosinj . . .*, str. 96.

99 To su simboli turske, odnosno mletačke vlasti.

100 Josip Badalić: *Jugoslavica usque ad annum MDC*, *Bibliographie der südslawischen Frühdruck*, Mit 65 Faksimiles, *Aureliae Aquensis*, Baden-Baden, 1959, str. 25. — Naučna dokumentacija o postanku i djelovanju kulturno historijski veoma interesantne senjske štamparije još uvijek je veoma oskudna. Pojedinačni pouzdani podaci potječu isključivo iz podataka u pojedinim izdanjima. Kolofon i sl.

101 Pokušavao sam doći do dokumentacije o toj prodaji, da bih ju upotrijebio za ovu raspravu, ali mi to dosada nije uspjelo pa ću to učiniti na nekom drugom mjestu.

- 102 Vidi bilješku br. 56.
- 103 Oszkar Asbóth: *Az 1494-iki zenggi Glagolita misekönyv — Magyar Könyvszemle*, IV. sv. 2/3, str. 120—149 i 209—214.
- 104 Vidi bilješku br. 61.
- 105 To mjerenje je izvršeno u Biblioteci Sečenji u Budimpešti, a zahvalnost za to dugujem dru Sebestyenu Gézi.
- 106 Branko Vodnik: *Povijest hrvatske književnosti*, knj. I, *Od humanizma do potkraj XVIII stoljeća*, S uvodom Vatroslava Jagića: *O hrvatskoj glagoljskoj književnosti*, »Matica hrvatska«, str. 410, Zagreb, 1913; citirano mjesto na str. 37.
- 107 Mirko Breyer: *Senj, kolijevka hrvatskog tiskarstva*, u knjizi *Hrvatski kulturni spomenici*, knj. I, *Senj*, str. 53.
- 108 Pokušavao sam doći do podrobnijih podataka o tome iz Lenjingrada i Budimpešte, ali kako mi to do sada nije uspjelo, ostavljam to pitanje otvorenim, s time da se vratim na njega u trećem dijelu ove rasprave.
- 109 Faksimil tog rukopisa može se naći u mojoj knjizi *Historija pisama*, II izd. Zagreb, 1957, str. 614.
- 110 Najstarija brojka ispisana arapskim ciframa u našim krajevima je god. 1282, zabilježena u jednoj kancelarijskoj knjizi u Dubrovniku. Podatak o tome vidi u mojoj knjizi spomenutoj u prethodnoj bilješci, na str. 724.
- 111 Očita štamparska griješka; treba domina, gospodina.
- 112 Vjekoslav Stefančić: *Blaž Baronić*, »Enciklopedija Jugoslavije« I, str. 379, Zagreb, 1955. — i u *Oglednoj svesci »Biografsko-bibliografski leksikon jugoslavenskih pisaca»*, Matica srpska, str. 7, Novi Sad, 1962.
- 113 Komisija u kojoj bi bila dva generala i jedan potporučnik — a to je, čini mi se, adekvatan odnos kanonik-žakan — bila bi svakako nelegitima, izuzevši ako ne shvatimo da je potporučnik izvršio sav posao, kojeg generali samo *aminuju*.)
- 114 O toj veoma značajnoj ličnosti iz historije hrvatske knjige, to više što je njegova uloga u dosadašnjim radovima u kojima se on spominje, kao što smo to vidjeli iz ovdje iznesenih podataka, prikazana sasvim pogrešno, napisat ću posebnu raspravu, u kojoj ću vjerojatno doći i do nekih zaključaka koji će ovdje postavljene teze dopunjavati, pa možda i korigirati.
- 115 Ivan Milčetić u prikazu Jagićevog *Saopćenja* o pronalasku kompletnog primjerka senjskog Misala, u »*Obzoru*«, 1895 (vidi bilješku 122). Pet godina prije toga Milčetić je u svom prilogu *Nepoznata glagoljska knjižica*, tiskana god. 1496, prikazujući *Spovid općenu*, u »*Starinama JA*«, knj. XXIII, Zagreb, 1890, smatrao da se to »*Barmov sin*« treba čitati »*Bartolomeov sin*« — što svakako zaslužuje punu pažnju, iako još ne mogu reći, da se priklanjam tom njegovom mišljenju.
- 116 Stjepan Ivančić: *Poraba glagoljice . . . Zadar, 1887*, str. 24.
- 117 Oszkar Asbóth: *Das zu Zengg im J. 1494. gedruckte glagolitische Missale*, Wien, 1893. — Ja vjerujem da se u to uopće ne može više sumnjati, kada se uvažava dosada nam poznate činjenice.
- 118 Petar Kolendić: *Ars bene moriendi u jednom glagoljskom izdanju*, »*Južni pregled*«, VIII, br. 8/9, str. 325—330, Skopje, 1933.
- 119 *Starine*, XXIII, Zagreb, 1890, str. 40—79.
- 120 Ivančić: *Poraba glagoljice*, str. 234.
- 121 *Starine*, XXIII, Zagreb, 1890, str. 80—83.
- 122 Ibid. str. 127—153; vidi i V. Jagić: *Zwei bibliographische Seitenheiten*, »*Archiv für slaw. Philologie*«, II, Berlin 1877, str. 724; i prije njega Ivan Berčić; vidi bilješku str. 28.
- 123 Taj Andrija Campana de Mutina (to je zapravo antičko, a kasnije narodno ime za sjevernoitalijanski grad Modenu, koja je glavni grad pokrajine Emilije), svakako je veoma interesantna i ne samo za historiju glagoljske štamparije, veoma značajna ličnost, o kome će trebati napisati posebnu studiju, to više što je on u našoj dosadašnjoj historiografiji, ostao potpuno nepoznat. Posvetit ću mu, dakle, posebnu raspravu.
- 124 Vidi bilješku 114.
- 125 Vidi još jednom bilješku 114.
- 126 Možda Bar(o)m(o)v, dakle Baronić, a možda Bar(olo)m(e)v.
- 127 Maniilo Sladović: *Povjesti biskupijah senjske i modruške ili krbavske*, Trst, 1856, str. 101—102. I o tom Blažioloviću će trebati napisati posebnu raspravu.
- 128 *Starine*, XXIII, Zagreb, 1890, str. 31.
- 129 O zvanju žakna Rudolf Strohal daje ovo obavještenje: Dječak koji se odučio za svećenički poziv, »prvi je red mogao primiti sa navršenom 14 godinom; apostolski red, tj. prvi veliki red mogao se primiti sa navršenom 21 godinom; evanjeljski sa 22, a mašnički red mogao se primiti sa navršenom 24 godinom. Dok je mladić primao redove, tj. od navršene 14. do 24. godine zvao se žakan ili red dijak. Dakle bio žaknom punih deset godina. Prije nego je postao žaknom, učio je najmanje dvije godine čitati, pisati, računati i početke ili temelje kršćanskoga nauka, te se zvao ove dvije godine školanom. Tako se spominje u Matici krštenih iz Bribira od 17. prosinca 1616. Matija Školan. Ime žakan ostalo je ovakvom žaknu i poslije 24 godine, ako nije iz budi koga razloga postao popom, već se posvetio kakvom drugomu zvanju, npr. notarskomu ili od 16. vijeka dalje da je otvorio sam kakovu školu, tj. da je postao školnikom, koga su plaćali roditelji, koji su k njemu slali djecu u školu (obično 20 krajevaca od djeteta na mjesec) ili da je postao općinskim pisarom, koji je narodu sastavljao razne isprave poput javnih notara, samo što nije vodio točnih knjiga ili protokola poput javnih notara itd. Od 16. vijeka dalje nalazimo i učenih žakana, koji su u narodu živjeli i djelovali.« — *Hrvatska glagoljska knjiga*, Zagreb, 1915, str. 10.20.

- 130 Vjekoslav Stefanić: *Hrvatska enciklopedija*, II, str. 330, Zagreb, 1941.
- 131 U Deanović-Jernejevom *Hrvatsko-talijanskom rječniku*, Zagreb, 1966, npr. riječ *slagar* u *štampaniji*, prevodi se sa *compositore*, a *slaganje* sa *composizione* i *comporre*.
- 132 *Rad JAZU*, br. 59, Zagreb, 1881, str. 167.
- 133 M. Breyer: *Senj, kolijevka . . .*, Zagreb, 1940, str. 55.
- 134 To će učiniti, vjerojatno, prof. Anica Nezor, koja o tom *Tranzitu*, koliko sam obavijšten, sprema svoju doktorsku disertaciju.
- 135 Postoje dvije Sv. Mandaliene, koje bi ev. mogle doći u obzir za lokalizaciju tog nalaza; jedna je u Šibenskoj Luci, a druga u Podgorju kraj Jablanca. Milčetić ne kaže iz koje od te dvije Sv. Mandaliene potječe njegov primjerak, ali nakon razgovora s dobrim poznavaoцем okolnosti koje tu dolaze u obzir, s ing. Petrom Mardešićem, preferirao bih ovu drugu, kod Jablanca; ona je bliže teritoriju djelovanja glagoljaške štamparije, što dakako a priori ne isključuje ni onu prvu.
- 136 Vjekoslav Stefanić: *Glagoljski Transit svetog Jeronima u starijem prijevodu*, »Radovi Staroslavenskog instituta«, knj. 5, Zagreb, 1964, str. 99—161.
- 137 Stjepan Ivšić: *Hrvatska glagoljaška dvanaesteraka legenda o sv. Jeronimu*, štampana 1508, »Nastavni vjesnik«, XXXIX, str. 1—10, Zagreb, 1930.31.
- 138 Franjo Svec: *Autor dvanaesterake legende o svetom Jeronimu*, »Ivšićev zbornik«, str. 353—362, Zagreb, 1963.
- 139 C. Verdiani: *Prose o versi inediti di Marco Marulo, nel codice Dalmatico-Laurenziano*, »Comunicazione al IV Congresso degli Slavisti«, Roma, 1958.
- 140 Petar Kolendić: *Karačolov Quadragesimale u srpskohrvatskom prevodu*, »Godišnjak skopskog Filozofskog fakulteta«, I, Skoplje, 1930, str. 171.
- 141 U tekstu očito pogrešno — deti.
- 142 To mjesto u tekstu neki autori pogrešno navode kao »povečljenjes«, i to se nekritički prepisuju već decenijama.
- 143 Neki autori, kao npr. R. Strohal (u *Hrvatskoj glagoljskoj knjizi*, Zagreb, 1915, str. 213); M. Breyer (1940. i, posmrtno, 1962), zabunom to ime navode kao *Brodarić*; na priloženom faksimilu te stranice, jasno se vidi da treba čitati *Katridarić*.
- 144 O broju primjenaka te knjižice koji se čuvaju u knjižnici *Jugoslavenske akademije*, pojedini autori se razilaze: ja sam provjerio da ih je tu tri.
- 145 »Rad JA«, br. 59, str. 169.
- 146 *Mirakuli ili čudesa*, Svezak I, Sabrao iz hrvatskih glagoljskih spomenika XIV do XVIII vijeka Rudolf Strohal, Tisak C. Albrechta, trošak sabiratelja, str. 71, Zagreb, 1917.
- 147 *Ibid.* str. 3—4.
- 148 Petar Kolendić: *Ars bene moriendi u jednom glagoljskom izdanju*, »Južni pregled«, VIII, br. 8.9, str. 325—330, Skoplje, 1933.
- 149a Mirko Breyer: *Südslavische Rara und rarissima. Eine empfndsame bibliophile Excursion*, Wien, 1937. (Separat iz časopisa »Philobiblon«); autoprikaz autorov u »Grafičkoj reviji«, XI, br. 4, str. 166—171, Zagreb, 1937; *Senj, kolijevka hrvatskog štarparstva*, u spomenici *Senj*, Zagreb, 1940; *O starim i rijetkim jugoslovenskim knjigama*, Zagreb, 1952. (posmrtno) — kao i u drugim radovima.
- 149 Petar Kolendić: *Ars bene moriendi . . .* str. 328.
- 150 *Ibid.* str. 236.7.
- 151 *Ibid.* str. 327.
- 152 Ne vidim po čemu Kolendić zaključuje da se ime tog prevodioca ne nalazi u kolofonu; ako jednog dana dodemo do primjerka s kolofonom možda ćemo saznati i za to ime.
- 153 Kolendić: *Ars bene moriendi*, str. 330.
- 154 Ivan Kukuljević Sakcinski: *Slovník umjetnikah jugoslavenskih*, Tiskom narodne tiskarne dra Ljudevita Gaja, U Zagrebu, 1858—1860; izlazilo u sveščićima; izašlo pet sveščića (ø ne kako navodi *Enciklopedija Jugoslavije* V, 443, četiri) do 432 str., odnosno do imena Strahinić Nikola; citirano mjesto na str. 416, u članku Grgur Senjanin.
- 155 U svojoj knjizi *Zitija rimskih arhiereov i cesarov na listu 33b*, govoreći o papi Juliju II, Kožičić je zapisao: » . . . i az, nedostojan izbran esam od ego na modrušku biskupiju dan ž. (tj. 7) novembra, leto gospodnje č. f. z. (tj. 1509).
- 156 Šimun Benja, biskup modruški: *O raspadu Hrvatske*. Govor Leonu X, papi, održan 9. novembra 1516.
- 157 Šimun Benja, biskup modruški: *Govor na šestom Lateranskom koncilu*, petog zasjedanja, održan prvog maja 1513.
- 158 » . . . dok se u Veneciji raspravljalo o stvari štampe«.
- 159 Zbir, skup.
- 160 Spomenici starih Ilira, Dalmatinaca, grada i crkve solinske ili splitske, sabrani iz raznih knjiga i arhiva.
- 161 Franjo Rački: *Zivot Šimuna Kožičića Benje, biskupa modruškog i pisca*, »Zagrebački katolički list«, XII, 1861, br. 1 (3. I), 2, 3, 4, 5 i 6 (7. II); citirano mjesto u br. 6.
- 162 Velimir Deželić: *Kožičić Benja, Šimun*, »Znameniti i zaslužni Hrvati 925—1925«, Zagreb, 1925, str. 143.
- 163 Vjekoslav Stefanić: *Glagoljica na Rijeci*, »Riječki zbornik«, Matica hrvatska, Zagreb, 1953, str. 393—434; cit. mjesto na str. 421.
- 164 »U primorskim kućama — kaže Milčetić — okolo otvorenog ognjišta ima neka polica koja ga zatvara ožgo, da štiti kuhinju od dima. Na toj polici s jednim otvorenim pretincem nahode se lonci, zdjele i druge kuhinjske stvari, pa i knjige, ako ih posjeduju ukućani. Ovakva

je polica, kojoj kažu na Krku napa, izvrnuta dimu, pa i kapljama kiše, što padaju iz dimnjaka. Mnogi rukopisi (i knjige — ZK) dospješe u ovakvu nupu te nose tragove dima, ognja i dažda.* — »Radovi Staroslavenskog instituta, II, str. 100, Zagreb, 1955. — Kad je na taj način upropašćavanje knjiga i rukopisa doseglo jednu određenu granicu, onda su ih ukučani, sasvim jasno, bacali u vatra ili na smetlište.

165 Petar Kolendić: *Zadranić Šimun Kožičić i njegova štamparija na Rijeci*, »Južni pregled«, IX, 2, Skopje, 1934; preštampano u »Magazin sjeverne Dalmacije«, knj. II, Uredio Vladan Desnica, Split, 1935, str. 95—107.

166 Vatroslav Jagić: *Zwei bibliographische Seltenheiten*, »Archiv für slav. Philologie« II, Berlin, 1877, 724. str.

167 Tatjana Blažeković: *Fluminensia Croatica*, Izdanje Jug. akademije, Zagreb, 1963, str. 172, s XIII tabl., cit. mjesto na str. 15.

168 Mirko Breyer: *Senj* . . . str. 53.

169 Tatjana Blažeković: *Fluminensia Croatica*, str. 16.

170 Danas se prof. Kolendić više ne sjeća kako je, u svoje vrijeme, saznao da se ta knjižica nalazi u Parizu, u *Bibliothèque nationale*. Na moje izričito pitanje o tome, on mi je u svom pismu od 12. aprila 1965. odgovorio: »Što se tiče onog sitnog rituala, nekako sam saznao (sad se više ne sjećam u 83. godini, kako) da ga ima Nacionalna biblioteka u Parizu.«

171 Ivan Broz: *Crtime iz hrvatske književnosti*, knj. II, Zagreb, 1888, Izdanje Matice hrvatske, str. 114—116.

172 Ibid. str. 116/7.

173 Vjekoslav Štefančić u uvodnoj bilješci u rad Ivana Milčetića: *Berčićeva zbirka glagoljskih rukopisa i štampanih knjiga u Lenjingradu*, »Radovi Staroslavenskog instituta«, 2, Zagreb, 1955, str. 94.

174 Ivan Berčić: *Njekooliko staroslavenskih i hrvatskih knjiga, što pisanih što tiskanih glagoljicom, kojim se u skorašnje doba u trag ušlo*. »Rad Jug. akademije« 59, Zagreb, 1881.

175 Ivan Milčetić: *Berčićeva glagoljska zbirka u Petrogradu*, »Ljetopis Jugoslavenske akademije«, knj. 26, za god. 1911, Zagreb, 1912, str. 265—271.

176 Ibid. str. 270.

177 »Radovi staroslavenskog instituta«, Zagreb, 1955, str. 93.

178 Ibid. str. 127.

179 Naisavši na taj mikrofilm manje-više slučajno, od čuvara te zbirke prof. Šime Jurića saznao sam da je taj mikrofilm nabavljen dvije godine ranije, a kako se za tu stvar ni kroz te dvije godine, ni kroz proteklih skoro stotinu godina, nitko nije zainteresirao, dao sam izraditi fotokopije i odlučio da tu knjižicu, pored sumarne obrade na ovom mjestu, publiciram i kao posebnu raspravu, u faksimile i transkripciju kompletnog teksta (zajedno sa *Knjižicama krsta* . . .). Dajući sumaran pregled ove rasprave, u obliku prethodnog naučnog saopćenja, u zagrebačkom tjedniku za kulturu »Telegramu«, u broju od 27. kolovoza 1965., pod naslovom *Novo o počecima hrvatskog štamparstva i izdavačke djelatnosti*, publicirao sam i naslovnu stranicu te knjižice, naglasivši da je ona »dosad u nauci bila nepoznata, iako ju je u jednom svom radu ovlašno spomenuo Milčetić«. U legendi uz samu sliku naveo sam: »Upriko tome što je otada proteklo skoro stotinu godina, slika te knjižice ovdje se objavljuje prvi put.«

Međutim, za vrijeme dok se štampala ova rasprava, koju sam redakciji *Senjskog zbornika* dostavio 28. IV 1965. — zadnjih dana god. 1965. u 14. broju časopisa *Staroslavenskog instituta* u Zagrebu, »Slovu«, pojavila se rasprava *Kožičićev bukvar*, od Anice Nazor, u kojem ona taj *Psaltir* prekrštava u *Bukvar*. Sama ideja da knjigu na kojoj stoji jedan naslov, prekrštavamo i dajemo joj neki drugi naslov, me izgleda mi ni malo sretna i mislim da može u nauci stvoriti samo zbrku. Bez obzira na svoj sadržaj knjige moramo imenovati samo onim naslovom koji je na njima ođštampan. Osim toga, navedena knjiga je po svom sadržaju daleko više *psaltir* nego *bukvar*.

180 Ibid. str. 127.

181 Vidi citat na str. 173.

182 P. J. Schaffarik: *Geschichte der südslavischen Literatur*, I, Prag, 1864.

183 Petar Kolendić: *Zadranić Šimun Kožičić i njegova štamparija na Rijeci*, »Magazin sjeverne Dalmacije«, II, Split, 1935, str. 106.

184 »Radovi Staroslav. instituta«, II, Zagreb, 1955, str. 69.

185 Anica Nazor u svojoj radnji spomenutoj u prethodnoj bilješci, smatra da je »Šimun Kožičić u svojoj glagoljskoj štampariji u Rijeci, izdao uz četiri dosad poznate knjige i *Bukvar*, koji je nazvao *Psaltir*, i to vjerojatno kao prvu knjigu god. 1530.« Ona, naime, pobija mišljenje prof. Kolendića, i to uvjerljivo, ali kako nije znala da je podatak o tom bukvaru, jedanaest godina (prije Šime Ljubića) 1853. zabilježio Šafarik, te kako su svi ti podaci prilično određeni i iz raznih izvora, to mislim da pitanje tog *Bukvara* ipak ne možemo tako lako skinuti s dnevnog reda i ono će ostati predmetom mojih daljih istraživanja i posebne rasprave.

186 Do tog zapisa je najvjerojatnije došlo tako, što je Jure Zakan, na povratku kući, poslao naprijed nekim bržim putem u Kosinj kurira s *Misalom*, a drugog (ili druge) sa »štampone«, uputio drugim polaganijim putem; ili istim, ali polaganijim. Možda je onaj prvi odjezdio na konju a ovaj drugi se morao probijati preko Velebita volovskim zapregama — ili tako nekako. Da bi obavijestio poručioaca o stanju stvari, najvjerojatnije Anža Frankopana, ne imajući pri ruci papira, stavio je taj zapis na slobodno mjesto na knjizi, a kuriru rekao da to mjesto pokaže Anžu, kome ga šalje. To je svakako najjednostavnije, a samim time i najvjerojatnije objašnjenje nastanka ovog zapisa.

187 Veoma ilustrativan primjer neshvaćanja hrvatskih historiografa za sav značaj te krupne tekovine svog naroda, predstavlja npr. knjiga našeg inače neobično zaslužnog Vjekoslava Klaića *Knjižarstvo u Hrvata*, koju je on izdao u Zagrebu god. 1922. na 78 strana. Dok on npr. nesumnjivo veoma zaslužnim i značajnim našim knjižarima Stjepanu Kugliju i

Minku Breyeru — ali koji se historioografski gledano, uopće ne mogu ni uspoređivati sa glagoljaskom štamparijom i izdavačkom kućom — posvećuje šest i po stranica (prvom 4, a drugom 2,5), čitavog glagoljaskog štampariji Klaić ne posvećuje više od dvije petine prve stranice, a naš editio princeps kosinjski *Misal* iz god. 1483 — on uopće niti ne spominje, kao da je to nešto bez ikakvog značaja. I to je učinio jedan Vjekoslav Klaić (1849—1929), koji je i suviše poznato naše historioografsko ime, a da bi o njemu ovdje trebalo reći ma i jednu riječ. Kuriozuma radi navodim ovdje kompletan njegov tekst, sa samog početka te knjige: »Kako su se knjižare (knjižarnice) redovno javljale i razvijale naporedu uo tiskare (štamparije) i knjigoveznice, nesumnjivo je, da su se i u Hrvata najstariji tiskari podjednako bavili rasturivanjem knjiga, koje su sami štampali. Prema tome bila bi najstarija hrvatska knjižara u gradu Senju, gdje bijahu članovi rimokatoličkoga kaptola osnovali tiskarnu za štampanje staroslavenskih crkvenih knjiga glagolskim pismenima. Po imenu spominju se izrijetkom kanonici Blaž Baronić i Silvestar Bedričić kao osnivači tiskare, a kao radnik Grgur Senjanin, koji bijaše poput Kotoranina Andrije Paltašića u Mlecima izučio svoj zanat. Tiskara u Senju radila je god. 1493—1509; pismena glagolska nabavio je u Mlecima kanonik Silvestar Bedričić, koji je i tiskaru smjestio u svoju kuću, pa je odanle raspućavao glagolske crkvene i obredne knjige, koje su se redom štampale i u svijet turale. Po tom mogli bi kanonika senjskoga Bedričića smatrati prvim knjižarom (knjižarom) hrvatskim. Drugi štampar i raspućavao hrvatskih glagolskih knjiga bio je modruški biskup Simun Kožičić (Begna), koji je uredio tiskaru, a jamačno i knjižaru, »v hižah svoga prebivanja« na Rijeci (Fiume). U toj su štampariji god 1530 i 1531. izašle tri knjige, također glagolskim pismenima, a među njima »Zitije rimskih arhijerejev i cesarov«, u kojoj su kratki životopisi rimskih papa i careva od najstarijih vremena do onoga časa, kad je knjižica štampana.« — I to je, eto, sve što nam je tako uvaženi i tako plodni hrvatski his oričar, kao što je to bio Vjekoslav Klaić, znao reći o našoj glagoljaskoj štampariji.

188 Rudolf Strohal: *O kolijevci hrvatske knjige*, »Obzor«, LXX, br. 42, Zagreb, 12. II 1929.

189 Slavko Ježić npr. u svojoj *Hrvatskoj književnosti od početka do danas 1100—1941*. Zagreb, 1944, na str. 74. kaže: »Kao što je početak sredovječne pismenosti obilježen hrvatskim dragim kamenom, Bašćanskom pločom, i godinom 1100., tako i na pragu novog razdoblja hrvatske književnosti, kad se na osnovi izgrađene crkvene književne tradicije i narodne poezije stvara nova svjetovna umjetna knjiga, stoje kao neoborivi dokaz izvorne hrvatske stvaralačke snage, kao vrela novih poticaja i kao stup slave i ponosa svakoga Hrvata *Libar Marka Marula Splitsanina*, v kom se uzdarzi istoria svete udovice Judit v verskih harvački složena, iz god. 1501.« — Vladimír Kovačić, u svojoj pjesmi *U pohvalu Marku Marulu Splitsaninu*, naziva ga »Ti prvi glasniče u našoj dubravi« (»Vjesnik«, 10 list. 1950). Nasuprot tome, Marulićeva *Judita* nije početak nove po latinašima inaugurirane književnosti, nego je ona vrhunac glagoljasko književnosti, koji je nagovijestio njen skori suton. — Vidi i autorovu raspravu: Tko su zapravo bili »začinjavci«, »Forum«, god. IV, knj. VIII, br. 7—8, str. ....

190 Petar Kasandrić: *Marko Marulić, život i djela* — u izdanju *Judite* »Matice hrvatske«, Zagreb, 1901, str. LXVI.

191 Zvonimir Kulundžić: *O prvom nepoznatom izdanju Marulićeve »Judite*«, »Kolo«, Matice hrvatska br. 7, str. 181—201. Zagreb, 1965.

192 Ivan Milčetić: *Hrvatska glagoljaska bibliografija*, Zagreb, 1911, str. 299.

193 Ta daljnja ispitivanja, dakako, ne bi trebalo ograničiti baš bukvalno samo na glagoljaska izdanja; naprotiv — jer postoje iz tog vremena i neki otvoreni problemi hrvatskih štampanih knjiga latinicom, u koje još nitko nije pokušao unijeti svjetla. Tako npr. »pop-bogoslovac od družbe Jezusove« Bartol Kašić, u predgovoru svog *Rituala rimskog istumačenog slovinški*, datiranog »u Rimu na 15 augusta 1636«, navodeći pojedine hrvatske pisce, među njima Marka Marulića Splitsanina, Karnautića, Petra Palikuću Andriju Čubranovića, A. Gušetića i Hanbala Lucića, i dr. »kojih sam ja pisma imao u ruci« (a pod tim misli na štampane knjige latinicom), navodi — »a pravu od svih Marko Andriulich u Vangilistaru«. Kašić tu ne kaže ništa o tome ni tko je taj Marko Andriulić, ni koji je to *Evangelistar*, a ta pitanja za historiju naše knjige ipak veoma važna.

Tu je i otvoreno pitanje *Hrvatskog molitvenika* od 109 listova vel. 9×12,5 cm, za koji se pretpostavlja da potječe iz vremena djelovanja naše glagoljasko štamparije, »iz devedesetih godina XV stoljeća, a možebit i ranije«, kako je to naveo dr. Ciro Giannelli, prikazujući ga u 31. knjizi *Djela Jugoslavenske akademije*, Zagreb, 1934. Spominjući tu knjigu *Molitvenik*, ja sam u »Republici« (XX, br. 10, str. 433, Zagreb, 1964) nabacio: »Povezivati tu knjigu s kosinjskom štamparijom bilo bi presmjelo, jer je ona štampana slovima latinice, dok je kosinjska štamparija, koliko zasada znamo, imala samo slova glagoljice. Ipak, iz činjenice što nam to nije poznato, apriori se ne bi moglo isključiti da nije imala i latinična slova. Ali, za takve pretpostavke zasada nema nikakvih dokaza, ni u jednom ni u drugom smjeru. Pitanje je dakle, sasvim otvoreno.«

Na tom planu bilo bi od značaja, u svjetlu ovdje iznesenih fakata, razmotriti i pitanje, da li *Pišture* i *evangjela*, koje je popravljao i pažljivo korigirao (emendata et diligenter correcta) fratar Bernardin Splitsanin, a koja je odštampano u Veneciji 12. III 1495. Damianus Gorgonzola Mediolanensis, nisu bila zapravo utuk »popova latinša na rad naše glagoljasko štamparije, kao i kako su se popovi latinši odnosili prema svakako bogatoj produkciji naše glagoljasko izdavačke kuće. Sve su to otvorena i totalno intaktna pitanja.

194 Za vrijeme štampanja ove radnje u časopisu »Slovo«, br. 14, koji je izašao krajem godine 1965. Josip Tandarić je u svojoj raspravi *Grafički znaci prve hrvatske tiskane knjige* (str. 110—120), završavajući ju, bez ikakve veze sa tematikom same radnje, ustvrdio sljedeće: »Uzred spominjem da *Misal* iz 1483. i *Brevijar* iz 1491. nisu tiskani u istoj tiskari, odnosno nisu tiskani istim slovima. Slova naime upotrebljena za tiskanje *brevijara* nisu manja slova misala, kako je to pretpostavio Z. Kulundžić kao jednu od činjenica, na temelju kojih je stvorio, kako mu se čini, »uvjerljivu teoriju o našoj najstarijoj štampariji«. Ne samo da slova *brevijara* svojom veličinom ne odgovaraju manjim slovima misala, nego se razlikuju i po svom obliku od slova misala. U *brevijaru* nalazimo nove oblike početnih slova, a upotrebljene su i ligature (npr. dr, do, ho) kojih nemaju ni veća ni manja slova misala. Sve je to već prije utvrđeno, i može se utvrditi prema snimcima *brevijara* iz 1491. priloženim uz pojedine radnje. Međutim slova *brevijara* iz 1491. nisu predmet ovoga priloga.«

Prvo i prvo ne stoji Tandarićeva tvrdnja da je bilo tko do sada u nauci uspoređivao slova *Misala* i *Brevijara*. Drugo, da sada ne citiram stručnu literaturu o tome kako se moraju uspoređivati slova, samo ću napomenuti: Da bi se moglo o tome pitanju razgovarati, *conditio sine qua non* bio bi — a to ja ne tvrdim sada — ono što sam ustvrdio još god. 1960. na str. 89. svoje knjige *Kosinj...* »Medutim, zadatak koji je sada pred nama, svakako je detaljnija usporedba slova tog *Brevijara* sa slovima tog *Misala*. Ali ja zasada ne vidim mogućnosti da se to izvrši na zadovoljavajući način, jer ne znam kako bi se moglo postići da se obje knjige (a ne mikrofilmovi) donesu na isto mjesto. A to, takav zahtjev, bit će veoma teško ostvariti.«

To isto mišljenje zastupa i jedan od naših svakako najboljih stručnjaka za ta pitanja, prof. Petar Kolendić. Citajući moju knjigu *Kosinj*, u svom pismu od 16. IV 1965. on mi je napisao: »Sa živim interesom, polako čitam Vašu raspravu. Uočio sam u njoj mnoga zanimljiva opažanja, pogotovo me golica Vaše uporne tvrdnje o identičnosti slova u raznim glagolskim tekstovima. Imate li ili ne pravo, mogao bih reći kad bih, srećom, u isto doba, imao sve te tekstove pred sobom, jer mi ih fotografije, a pogotovo mikrofilmovi ne mogu zamijeniti.«

Dakle, dok prof. Kolendić, ne za ovu priliku, nego u jednom privatnom pismu iz ranijeg vremena, smatra da ni fotokopije nikako ne mogu zamijeniti originale za ozbiljne naučne razgovore, (a u biti to isto sam rekao i ja još pred pet godina) Josip Tandarić, kome je to, kako sam upućen, prvi štampani rad, smatra da se tako dalekosežni naučni zaključci mogu stvarati na temelju — reprodukcija fotokopija, koje su izrađene u rasteru i tako su im oblici kroz određenu mrežicu dekomponirani u pojedinačne tačke i tako deformirani. Zbog toga takve reprodukcije nisu pogodine ni za uspoređivanje običnim okom, a stavljajući ih pod mikroskop bilo bi više nego smiješno. Više je nego smiješno govoriti o veličini slova pomoću tih reprodukcija, jer se takve reprodukcije uvijek rade u veličinama koje su ovisne o danoj knjizi koja je štampana, tako da veličinu slova tu ne možemo ni naslućivati. Tandarić se mogao poslužiti »snimcima *Brevijara* iz 1491. priloženim uz pojedine radnje«, kako to sam izričito kaže, samo iz slijedećih radnji a) *Cronia-Cinieva radnje Rivalutazione di una scoperta di Emilio Teza...* Venezia, 1956; b) odatle reproduciranom slikom u *Enciklopediji Jugoslavije*, knj. 2, str. 200 i isto tako odatle reproduciranom slikom u mojoj knjizi *Kosinj*, na str. 87. Dok je u *Cronia-Cinievoj radnji* ta slika reproducirana u visini od 16,5 cm, u *Enciklopediji Jugoslavije* je smanjena na 12,2 cm, a u mojoj knjizi na 10,6 cm. Svakako da je više nego komično razgovarati o tome, da li se na bazi takvog »materijala« može razgovarati o veličini slova, koje trebamo mjeriti na milimikrone i proučavati ih pod mikroskopom. Svakom našem čitaocu je pristupačna *Enciklopedija Jugoslavije*, pa ako ju potraži, može se osvjedočiti da su oblici slova na tih slici ne samo rasplinuti i deformirani, nego mjestimično zbog dekomponiranja oblika mrežicom rastera i nivelirani, izgubljeni.

Praviti usporedbe slova *Misala* s takvim reprodukcijama, nije ni malo ozbiljnije nego debatirati o Cezaneovim bojama ili o taktilnim vrijednostima Meštrovličevih skulptura na temelju reprodukcije na novinskom papiru; ili što bi to bilo dokazivanje, da na nekoj određenoj biljci ne može biti nekih određenih bakterija, jer se one ne vide na reprodukciji u, recimo — toj istoj *Enciklopediji Jugoslavije*. Ostaje samo otvoreno pitanje, kako se mogu štampati ovakve maliciozne neozbiljnosti u časopisima koji pretendiraju na naučnost?

195 Gspan, Alfons i Badalić, Josip: *Inkunabule v Sloveniji — Incunabula quae in Slovenia asservantur* — »Slovenska akademija znanosti in umetnosti«, *Dela* 10, Ljubljana, 1957, br. 98, na str. 112, uključivo tabla III.

196 Kako zamišljam taj posao, vidi se dosta dobro iz slijedećeg dopisa, kojeg sam uputio dana 23. X 1965: »*Drugarskoj Upravi Knjižnice Jugoslavenske akademije*, na ruke dra Tomislava Jakića, Zagreb — Radeći u toj biblioteci, zapazio sam da knjžica Pavla Rittera Vitezovića *Croatia rediiva*, koja se tu čuva pod signaturom R-631, ima korice za koje su umjesto kartona upotrebljeni odštampani makulturni listovi iz te iste štampanije. Ti listovi su međusobno slijepjeni širokim ljepljom, koje je kroz proteklih dva i po stoljeća toliko popustilo da se sami listovi razlaze. (Naknadni pripis za ovu priliku: Naime, mikrobi koji su se tu razvili uslijed vlage, to ljepilo su, jednostavno rečeno, pojeli.) — Budući postoji opravdana nada, da se u tom uzevu, među tom makulturnom nađe možda i nešto što će predstavljati novi podatak za historiju hrvatske knjige, slobodan sam predložiti, da se ta knjiga preda *Laboratoriju za konzervaciju i restauraciju arhivske građe Arhiva Jugoslavenske akademije*, s time da ovaj te listove stručno rastavi i izvadi iz tog uzeva. — Novi uvez knjžice moći će se izvršiti u neokrnjenom obliku, jer će se za njega moći upotrijebiti isti dekorativni papir, koji je upotrebljen pred više od dvjestapadeset godina u knjigovežnici Vitezovićeve radionice. — Nakon izvršenih izdvajanja tih makulturnih listova proučio bih čitav taj materijal i ev. o njemu napisao veću ili manju raspravu u nekom stručnom časopisu, a *Knjižnica JA* će možda na taj način doći do nove, možda čak i dragocjene (unikatne) akvizicije. — Nadajući se da će ovaj moj prijedlog biti ocmjenjen kao umjestan i kao takav prihvaćen, te da će se time možda i obogatiti naša dosadašnja znanja o djelatnosti Vitezovićeve štampanije, ostajem — s drugarskim pozdravom...«

197 Pavao Safarik u svojoj poznatoj i ovdje već citiranoj knjizi *Geschichte der südslavischen Literatur* koju je izdao god. 1864. na str. 173. navodi: »Kopitar vermuthet, dass derselbe Meister, der die Stempel dazu (misli na *Misal* iz 1483 — ZK) schnitt, später auch die Formen zu den cyrillischen Typen in Cetinje 1493 do 1495 fertigigt habe.« (Kopitar naslućuje, da je isti majstor, koji je sjekao žigove za to (tj. za *Misal* iz 1483 — ZK), kasnije dovršio žigove (oblike) za ćiriliska slova za Cetinje, od god. 1493—1495.) Pri tome Safarik upućuje na Kopitarovu knjigu *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*, koja je izašla u Ljubljani god. 1808, na str. 387. — Medutim, na tom mjestu se kod Kopitara ne nalazi taj podatak — što u svojoj biti i nije važno; važno je jedino, da je ta ideja nabačena još u prošlom stoljeću.

198 Dejan Medaković: *Grafika starih srpskih štampanih knjiga*, str. 43.

199 Citirano prema *Arhivskoj građi za istoriju Crne Gore*, koju je počeo objavljivati Dušan Vuksan u *Zapismata, glasniku Cetinjskog istorijskog društva*. Knj. XXIV, april 1941, str. 242—243.

200 Opširnije o tome govorim u slovenskom prijevodu svoje knjige *Put do knjige*, koja se nalazi u štampi i izlazi ove godine pod naslovom *Zgodovina knjige* u kolekciji *Kultura in zgodovina*, u izdanju »Državne založbe Slovenije«, u Ljubljani, u prijevodu prof. Frančka Safara. — Vidi i moj članak *Trubar je poticaj za štampanje slovenskih knjiga našao u glagoljškim knjigama u Rijeci*, »Riječka revija«, god. XIV, br. 10, Rijeka, 1965.

201 Vuk Krajač: *Stara glagoljska štamparija u Senju*, »Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, IX, br. 1, str. 20—26, Zagreb, veljača 1960.

202 Franjo Fancev: *Prvi izgrađivači hrvatskog štamparstva*, »Grafička revija«, IV, str. 226—229, Zagreb, novembar—decembar 1926.

203 Zvonimir Kulundžić: *Kosinj, die Wiege der Buchdruckerkunst im slawischen Süden*, »Gutenberg-Jahrbuch«, 39 Jahrgang, str. 66—74, Mainz, 1964.

204 *Lexikon des gesamten Buchwesens* — Herausgegeben von Karl Löfler und Joachim Kirchner, unter mitwirkung von Wilhelm Olbrich, I—III, Leipzig, 1935—1937. Ukupno 2040 strana, velikog formata.

205 Ibid. II, str. 275/6. — Kao i u svim južnoslavenskim zemljama i u Hrvatskoj je knji-gotisak prilično kasno uveden. Njegovo glavno središte je bilo i ostaje Zagreb, gdje je oko 1690. bio zaposlen neki nepoznati štampar, od 1714. neki drugi majstori, među kojima od god. 1734. Johann Baptist Weitz, koji se nazivao »slavni tipograf Kraljevine Hrvatske«. Hrvatske knjige su se pojavile i izvan zemlje, u Ankonu (1633), Dubrovniku (1780) i na Rijeci (1790). Tu je monah Makarije od Crne Gore g. 1494. i 1495. na poticaj Đurđa Crnojevića, »Gospodara zemlje« priredio dva cirilika izdanja *Oktoih* i *Psaltir*, za Srbe grčko-istočne crkve. U opremi obadva štamparska djela dolazi do jasnog izražaja venecijanski uticaj.

206 Ibid. I, str. 334. — Cetinje uživa slavu prvog mjesta južnoslavenskog štamparstva.

207 »Borba«, god. XXVI, br. 50, str. 16, Zagreb, 12. III 1951.

208 »Borba«, god. XXVI, br. 107, str. 12, Zagreb, 6. V 1951.

209 Šime Jurić: *O inkunabulistici u Hrvatskoj i njenim zadacima*, »Vjesnik bibliotekara Hrvatske«, VI, br. 1/2, str. 19, Zagreb, 1960.

Sl. 45. — Donji dio kamenog reljefa sv. Trojstva iz 1491. Potječe iz bivše crkve sv. Duha — danas je uzidan u desnoj prvoj lađi crkve sv. Marije u Senju. Lijevi grb pripada plemiću Gašparu de Ponte. Desni senjskom castaldu Ludoviku Peroviću, a podijeljen je na pet vodoravnih polja u svakom po pet kockica. Ovo je za sada najstariji poznati sačuvani prikaz hrvatskog državnog grba na kamenu.

Zusammenfassung

DIE GLAGOLITISCHE DRUCKEREI DES XV—XVI JAHRHUNDERTS KOSINJ — SENJ — RIJEKA

von Zvonimir Kulundžić

Die Bedeutung des Buchdruckes und der Verlagstätigkeit in der Geschichte unseres Volkes darstellend, stellt der Verfasser fest, dass die Geschichte des alten jugoslawischen Buchdruckes sehr ungleich bearbeitet worden ist. Während die Geschichte des serbischen Buchdruckes sehr allseitig und erschöpfend bearbeitet ist, bestand aus der Geschichte des kroatischen Buchdruckes des XV. und XVI. Jahrhunderts bisher keine ausführlichere Abhandlung.

Aus diesem Grunde stellt der Verfasser das Historiat der Auffindung einzelner Ausgaben der kroatischen glagolitischen Priester dar, die zweihundert und zweiundzwanzig Jahre nach der Einstellung der Arbeit der glagolitischen Druckerei in Rijeka (Flume), die im Jahre 1531 (soviel uns bekannt ist) erfolgte. Karaman und Sović in ihren Werken aus dem Jahre 1753 sind die Ersten, die drei Ausgaben der glagolitischen Druckerei in Senj erwähnen u. zw.: Transit sv. Jerolima (Transitus des hl. Hieronymus), *Naručnik plebanušev* (Handbuch des Pfarrers) und *Korizmenjak fratra Ruberta* (Handbuch für die Fastenzeit des Fratres Rubertus), mit der Anmerkung, dass diese Bücher in den Jahren 1507 und 1508 erschienen waren in der Ausgabe des Senjer Domherrn Silvester Bedričić. Aber die kroatischen Historiker der zweiten Hälfte des XVI. bis zur Mitte des XIX. Jahrhunderts — Antun Vramec, Adam Baltazar Krčelić, Pavao Ritter Vitezović, Tomaš Mikloušić, Ivan Sveal — halten diese Ausgaben entweder für nicht so wichtig oder waren sie ihnen überhaupt nicht bekannt.

Der Erste, der die Aufmerksamkeit auf die glagolitische Druckerei des XV. bis XVI. Jhdts und ihre Verlagstätigkeit in Verbindung mit der Persönlichkeit eines Buchdruckers erwähnt, ist der ungewöhnlich verdienstvolle kroatische Historiker Ivan Kukuljević Sakcinski. In seiner im Jahre 1851 veröffentlichten Abhandlung »*Tiskari jugoslavenski XV i XVI vijeka*« (Buchdrucker des XV. und XVI. Jahrhunderts) spricht er von Gregur Senjanin (Gregor aus Senj) und führt die drei von Sović und Karaman erwähnten Bücher als Produkt seiner Hände Arbeit an. Acht Jahre nach dem Erscheinen dieser Abhandlung des Kukuljević veröffentlicht der sehr verdienstvolle kroatische Glagolist Ivan Berčić die ersten Fragmente aus dem in Senj gedruckten Missale (das acht Jahre vorher aufgefunden wurde) und Fragmente aus der glagolitischen Übersetzung des mittelalterlichen Büchleins »*Ars bene moriendi*« (Meštija od doba umrtja) und setzt voraus dass beide Büchlein um das Jahr 1507 in Senj gedruckt worden waren. Vier Jahre später fand Srećko Bakšija ein beinahe vollständiges Exemplar des glagolitischen Missals, da aber das letzte Blatt mit dem Kolophon fehlte, dachte man dass dieses Missal in Senj im Jahre 1507 gedruckt worden war.

Zehn Jahre nach dem Tode des Berčić wird das von ihm aufgefundene Büchlein »*Mirakuli slavne dje Marie*« (Die Wundertaten der hl. Jungfrau Maria) publiziert (1881); sechs Jahre dannach entdeckt Stjepan Ivančić für die gelehrte Welt das Büchlein »*Spovidi općena*« (Allgemeine Beichte), auf welchem wohl steht, dass es am 25. April 1496 fertiggestellt, aber nicht dass es in Senj gedruckt worden ist.

Im Jahre 1894 bekommt Vatroslav Jagić ein komplettes Exemplar des glagolitischen Missals in die Hände, von welchem man schon früher wusste, dass es in Senj gedruckt worden war und wovon ein beinahe vollständiges Exemplar sich über drei Dezennien in der Sammlung des derzeit schon verstorbenen Ivan Berčić befand. Zum Unterschiede von dem im Besitze des Berčić gewesenem Exemplare, war aus dem Kolophon jenes über welches Jagić verfügte genau ersichtlich, dass es in Senj am 7. August 1494 gedruckt worden war. Damit sind die früher bekannten Beiträge über den glagolitischen Buchdruck vervollständigt, besser dokumentiert und das ganze Bild seiner Tätigkeit klarer geworden.

Dreiundsechzig Jahre dannach, im Jahre 1958, verbindet der Verfasser dieser Abhandlung a) die vollkommen vergessene und bis dahin in der Wissenschaft unbeachtete Aussage des Senjer Bischofs Glavinić, der nach der Vertreibung der Türken in den Jahren 1691/2 die seinem Bistum neu einverleibte Liika bereiste und berichtete in Kosinj gedruckte *Breviere* gesehen zu haben; b) die bisher ebenso nicht beachtete

Unterschrift des Broz Žakan in farblosem Druck in dem im Jahre 1483 gedruckten glagolitischen Missal, von welchem man ohne erhebliche Beweise behauptete, dass es in Venedig gedruckt worden war und c) eine Reihe anderer Argumente — und beweist auf Grund all dessen dass die Druckerei in Kosinj im Jahre 1482 zu arbeiten begann. Damit stimmt auch die mündliche Volksüberlieferung, die sich auf dem Terrain erhalten hat, überein. Der Verfasser bestimmt auch zwei Werke, die gewiss aus dieser Druckerei stammen, u. zw. das *Missal* mit der Unterschrift des Broz Žakan aus dem Jahre 1483 und das *Brevier* aus dem Jahre 1491, welches sich in der venezianischen Bibliothek San Marco befindet und das bisher in unserer Wissenschaft keine Beachtung gefunden hat.

Die in seinem Buche »Kosinj, kolijevka štamparstva Slavenskog juga« (Kosinj, die Wiege des Buchdruckes des slavischen Südens) aufgestellte These, dass die Senjer Druckerei das Erbe jener in Kosinj übernahm, als die Letztere vor den Überfällen der Türken nach dem Westen siedeln musste, verarbeitet der Verfasser in dieser Abhandlung, indem er die einzelnen Ausgaben der glagolitischen Druckerei genau darstellt und die Aufmerksamkeit auf die Buchstabentypen, die graphische Ausstattung und viele andere erhebliche Umstände lenkt. Der Autor kommt zu dem Schluss, dass die Senjer Druckerei zweifelsohne das Erbe der Kosinjer Druckerei, ebenso wie die Druckerei von Rijeka das Erbe der Senjer Druckerei, übernahm. Mit anderen Worten sind die Kosinjer Druckerei, die seit der Gründung im Jahre 1482 bis mindestens zum Ende des Jahre 1491 gewirkt hat, als dasselbe das berühmte *Brevier* beendet worden ist, ferner die Senjer Druckerei die zum mindesten seit Anfang 1494, als in ihr die Arbeit am *Missal* begonnen wurde, bis zum Ende des Jahres 1508, als dasselbe der *Korizmenjak* beendet wurde — und zuletzt die Druckerei von Rijeka, die vom Ende des Jahres 1530 bis zur Mitte 1531 gearbeitet hat, in der Tat eine einzige Druckerei, die mit kleineren oder grösseren Unterbrechungen ein halbes Jahrhundert im Betrieb war. Durch diese Zeit erscheinen in der Druckerei, soviel uns bekannt ist, Folgendes: a) in Kosinj zwei monumentale Werke der damaligen typographischen Kunst (das *Missal* aus dem J. 1483 und das *Brevier* aus dem J. 1491), die sogar auf Pergament gedruckt wurden; b) in Senj sieben Bücher und c) in Rijeka fünf Bücher (siehe die Tabelle auf S. 121). Der Grund der Siedlung des Sitzes dieser Druckerei nach dem Westen war das Vordringen der Türken vom Osten.

Der Verfasser hat alle zur Verfügung stehenden Dokumente genau analysiert, in erster Linie die Kollophone der Bücher selbst geprüft und auf Grund dieses Studiums bewiesen, dass die bisherigen Behauptungen die Domherren Blaž Baronić und Silvester Bedričić seien selbst Buchdrucker gewesen, ganz unbegründet waren. Die genannten Domherren haben nur in der Eigenschaft der Vertreter des Bischofs von Senj die Erlaubnis für den Druck einzelner Bücher erteilt. Die wirklichen Setzer waren Urban aus Otočac und Thomas Katridarić. Diese Beiden waren daher nach dem »žakan« Broz Koluntić (dessen Rolle in der Druckerei von Kosinj nicht präziser definiert ist) die ersten bekannten kroatischen Typographen auf ihrer heimatlichen Scholle. Grgur Senjanin war aber, den bisherigen Behauptungen entgegen, nicht Setzer sondern Drucker.

Vom einigen festen Indikatoren ausgehend und die Produktionskraft dieser Druckerei analysierend, berechnet der Autor, dass daselbst bei weitem mehr Bücher als man annimmt, gedruckt worden waren (siehe Tab. auf S. 121) und schägt ein systematisches Suchen nach weiteren Ausgaben vor. Im Rahmen dieser Forschungsarbeit bringt der Verfasser genaue Angaben über das bisher ungenau beschriebene Büchlein »Knjižica od krsta« (Büchlein über die Taufe), welches sich, was man bisher nicht wusste, in der Bibliothéque Mazamine in Paris befindet, ebenso auch über eine bisher noch ganz unbekannte Ausgabe dieser Druckerei — über »Psaltir« (Psalter). Auch über andere Ausgaben bringt der Autor eine Reihe unbekannter Daten.

Den Spuren anderer Werke nachgehend, stellte der Autor fest, dass das klassische Werk der kroatischen Literatur, welches den »Grundpfeiler des Ruhmes und des Stolzes jedes Kroaten« (Sl. Ježić) darstellt und als der Anfang der neuzeitlichen kroatischen Literatur gilt — »Judita« in glagolitischer Schrift herausgegeben wurde, denn im Buche selbst, am Ende des ersten Gesanges (Libro I, 438) wird angeführt, dass es mit slovinischen Buchstaben (slovinjskim slovima), folglich in glagolitischer Schrift gedruckt war. Da aus dem Studium der Widmung, die mit dem 22. April 1521 datiert ist, hervorgeht, dass »Judita« im selben Jahre gedruckt

worden war, erschliesst der Autor auch, dass dieses Werk aus der glagolitischen Druckerei im Senj hervorgegangen ist.

Fernerhin interessieren den Autor die Verbindungen, die zwischen dieser Druckerei und derjenigen des Crnojević in Cetinje bestanden hat und bietet dafür eine Reihe von bisher nicht berücksichtigten Tatsachen und Argumenten und verspricht auch fernerhin dieser Frage seine besondere Aufmerksamkeit zuzuwenden.

Am Ende dieser Abhandlung wird der glagolitischen Druckerei und dem Verlag der Platz in der Kulturgeschichte der jugoslawischen Völker und in der Weltgeschichte der Druckerei angewiesen und dabei festgestellt, dass die glagolitische Druckerei elf Jahre der nächstfolgenden, der des Crnojević in Cetinje, voranging. Der Verfasser stellt sogar die Hypothese auf, dass die Crnojević-Druckerei auf die Anregung der glagolitischen hin entstand. Während aus unseren anderen Druckereien zu je 2 oder 3 Bücher, aus der des Crnojević ausnahmsweise 5, sind aus der glagolitischen 14 Bücher erhalten.

Während die anderen Druckereien im Laufe der folgenden hundert Jahre (seit der Gründung der Druckerei von Kosinj) — die von Cetinje, Gorazde, die Zageber des Hermagoras Kraft, die von Rujno, Gračanica, Mileševo, Beograd, Mrkšina Crkva und Nedelište — durchwegs nur einige Jahre arbeiteten und zumeist als vorübergehende Versuche endeten, arbeitet die glagolitische Druckerei mit grösseren und kleineren Unterbrechungen ein halbes Jahrhundert hindurch, allen türkischen Angriffen, sowie dem lateinischen Anprall und verschiedenen heimischen Ungemach zu Trotz. Ihrer stürmischen Geschichte und den schweren Umständen nach, unter welchen sie gearbeitet hat, wie aber auch Dank des starken Willens jener Menschen, die sie in den schwersten Kriegszeiten zu erhalten gewusst haben, stellt sie ganz bestimmt einen einzig darstehenden Fall auch nach weltgeschichtlichem Massstab, dar. In keiner einzigen Druckerei in der ganzen Welt wurden Bücher unter solchen Umständen hergestellt; während Buchstabe zum Buchstaben, Seite auf Seite gesetzt wurde, röteten die von den Türken angesteckten Flammen das Firmament, durch Tür und Tor drang das Jammerschrei der Verfolgten; unter Umständen, von denen der zeitgenössische Priester Martinac schreibt, »dass sich solcher Zeiten seit den Tataren, Goten und Attila dem Verfluchten niemand mehr eitsinnen kann.

Der Splitter Erzbischof Bernardo Zane beschreibt diesen Zustand am lateranischen Kirchenkongress im Jahre 1512 und sagt: »Ich werde nicht die uns von den Türken früher angetanen Übeltaten aufzählen, stellt Euch aber jetzt das Ungemach, das sie den Christen weiter antun, vor. Sie reissen die Kinder aus der Eltern Armen und von den Brüsten der Mütter, sie vergewaltigen die Frauen vor ihrer Männer Augen, ergreifen die Mädchen aus der Umarmung ihrer Mütter um sie zu schänden. Alte Eltern und Verwandte erachten sie als unnütz und zerhacken sie vor den Augen ihrer Söhne; Jünglinge spannen sie statt der Ochsen beim Pflügen ein. Was soll ich weiter schildern? Ich habe all das nicht gehört, nicht gelesen, sondern mit meinen eigenen Augen gesehen. Mit meinen Augen habe ih in den Vororten meiner erzbischöflichen Stadt Split, dieser unglücklichen Stadt, gesehen, wie sie einfallen, mit Feuer und Schwert alles vernichten, wie sie meine und eure Kinder, männliche und weibliche in die Gefangenschaft verschleppen; dasselbe haben auch in ihren Städten die zwölf mir untergebenen Bischöfe mit ansehen müssen. Gar oft, — o welch ein Jammer! ward ich gezwungen während des Gottesdienstes die Kirchengewänder abzulegen, Waffen zu ergreifen und zum Stadttor zu eilen.«

Der Platz, der unserer glagolitischen Druckerei innerhalb der Weltgeschichte der Druckerei gebührt, ist schon durch das Jahr ihrer Gründung — 1482 — festgelegt. Das heisst, dass unsere glagolitische Druckerei 37 Jahre nach jener in Mainz gegründet wurde, 12 Jahre nach jener in Paris, 10 Jahre nach der in Budapest, 8 Jahre nach Valencia, 6 Jahre nach London und Venedig, 4 Jahre nach Genf und ein Jahr nach Leipzig; beziehungsweise, dass wir hier im slavischen Süden unsere erste Druckerei gleichzeitig mit jenen in Wien und Odense, ein Jahr früher als Stockholm, 6 Jahre vor Riga, 11 Jahre vor Krakau, 58 Jahre vor Berlin, 56 Jahre vor der ersten amerikanischen und 71 Jahre vor der ersten russischen Druckerei in Moskau hatten.

Der Verfasser wendet sich gegen die kroatischen Historiker, die aus Mangel an Wissen oder mit Absicht die Bedeutung dieser grossen kulturellen Errungenschaft des kroatischen Volkes nicht anerkannten und bestreitet energisch die Meinung Dr. Franjo Fancevs, der die historischen Tatsachen verdrehend und den Wert dieser

weitgehenden historischen Tatsache vollkommen geringschätzend fremde Historiker und Bibliologen irreführt hat. So übernimmt z. B. das autoritative *Lexikon des gesamten Buchwesens* (Leipzig 1935—37) Francevs Angaben und führt irrtümlicherweise an, dass in Kroatien das Druckwesen erst 208 Jahre nachdem es schon zwei Monumentalausgaben auf Pergament (das Missal aus dem Jahre 1483 und das Brevier aus dem Jahre 1491) herausgegeben hatte, eingeführt wurde.

Der Verfasser hat sich zur Aufgabe gestellt diese und viele andere Fehler, Irrtümer und Unterlassungen der bisherigen Historiker des kroatischen Buches richtigzustellen und verspricht im zweiten Teil seiner Abhandlung seine Untersuchungen fortzusetzen in der Hoffnung dass sich auch andere Forscher seinen Bemühungen anschließen werden.